

dc_170_11

HAJDU PÉTER

A Mikszáth-kispróza rejtelsei

dc_170_11

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

168. szám

Szerkeszti:

FENYŐ ISTVÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

2

dc_170_11

HAJDU PÉTER

A Mikszáth-kispróza rejtelsei

Argumentum Kiadó, Budapest • 2010

A kötet a Pécsi Tudományegyetem támogatásával jelent meg.

A mű az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) támogatásával készült. (Témaszám: 68691.)

Lektorálta:

BEZECZKY GÁBOR

© Hajdu Péter, 2010

ISBN 978 963 446 588 1
HU ISSN 0075–0840

A kiadásért felel Láng József,
az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Nyerges Judit
Borítóterv Murányi Zsuzsa
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

BEVEZETÉS

Ha Mikszáth Kálmán novelláiról, kisprózájáról próbálunk beszélni, több körülmény is nehezíti a megszólalást. Egyrészt igen nagy számú szövegről van szó, ami nemcsak azért jelent nehézséget, mert az egész anyag egy tekintetre nem fogható át, hanem azért is, mert éppen Mikszáth novelláira a tematikus és formai változatosság is jellemző: nagyon sok novellatípusa van,¹ és publicisztikai írásai is temérdek műfajt, diskurzustípust képviselnek. Másrészt az életmű kisprózai vonulatának kritikai feldolgozottsága viszonylag csekély, aminek két okát, vagy legalábbis aspektusát érdemes megemlíteni.

Az életmű regénycentrikus olvasásának hagyománya legalább Schöpflin Aladár monográfiájáig vezethető vissza: Schöpflin Mikszáth írói pályájának olyan narratíváját vázolta föl, amely az apró rajztól a hosszabb novellán át vezetett a rövidebb, majd hosszabb regény felé, mégpedig mint az egyre nagyobb formák felé haladó következetes és intencionált fejlődés. Mikszáth novellistaként indult, majd hosszabb novellákat, a kilencvenes években pedig regényeket írt, mint a *Beszterce ostroma* és a *Szent Péter esernyője*, de végül az 1900-as években sikerült a nagyregény formáját is meghódítania.² És ez nagyjából ki is jelölte a Mikszáth-kánont. Ennek

¹ A legvilágosabb novellatipológia HILDICK 1968.

² SCHÖPFLIN 1941. Néhány idézet: „Az író belső fejlődése lassan a nagyobbarányú műformák felé haladt, a nagy terjedelmű novella szerkezeti formáját azonban csak lassan és bizonyos nehézségek leküzdésével tudta meghódítani.” (43.) „Csakhamar azonban kezeügyében volt már a hosszabb novella is, az a forma, amelyet manapság, mikor írók, ki-

a narratívának szükségszerű következménye, hogy a két sikert hozó, „pályakezdő” novelláskötettől mint e fejlődés egyik végpontjától eltekintve Mikszáth kisprózája nem érdemes a tárgyalásra, hiszen a rövid írás nem az elérendő cél felé mutat, hanem inkább egy korábbi fázis felé visszamutató, „retrográd” mellékterméknek látszik. Ez a narratíva maradandónak bizonyult a Mikszáth-recepcióban. Mindez leértékelt az érett kisprózát: egy adott korszakon belül csak a leginkább előremutató műfajokat volt érdemes tárgyalni. Ennek következtében a novellák – eltekintve természetesen *A tót atyafiak* és *A jó palócok* darabjaitól – kritikai figyelmet alig kaptak. És a műfajoknak is megvan a maguk hierarchiája egy adott irodalmi rendszeren belül. A 19. század közepétől az európai irodalomban a regény került a hierarchia csúcsára, bár Magyarországon ez csak a prózán belül történt meg akkor, és a költészet, a líra a 20. század derekáig megtartotta kiemelt presztízsét. A publicisztikai szövegeknek, a karcolatoknak és a novelláknak már csak ezért is a kritikai diskurzus periferiáján kellett maradniuk. Tulajdonképpen nemcsak Mikszáth Kálmánnal, hanem a magyar novellával kapcsolatban általában is kesereghetnénk a kritikai irodalom szegényes voltáról.³ Amikor az 1990-es évek végétől kezdődően a Mikszáth-életmű felé újfajta érdeklődés fordult, és újfajta kritikai diskurzus alakult ki a szövegekkel kapcsolatban, akkor valamelyes figyelem a kisprózára is irányult, de valójában főleg egy változatlanul maradt regénykánon új-

adók egyformán irtóznak a novella elnevezéstől, kisregénynek szeretnek nevezni, holott ez a tulajdonképpeni novella. [...] A nyolcvanas évek közepe táján kezdett ilyen elbeszéléseket írni.” (44.) „A nagy siker [*A Szent Péter esernyőjé*] arra eszméltette Mikszáthot, hogy most már regényírónak kell lennie. Megfogta a regény formáját, hozzáalakította a saját szelleméhez, elbeszélő kedve a rajzok és elbeszélések szűk keretéből kiszabadulva szélesen kiélhette magát és emberábrázoló fantáziája benépesíthette a mesét magateremtette alakok sokaságával.” (90–91.)

³ Néhány fontos munkát azért ki kell emelni. A novellatipológiák kevésbé hasznos voltáról alapvető könyvet írt DOBOS 1995. A novellák narratológiai megközelítése szempontjából nélkülözhetetlen THOMKA 1986. A novellaelemzés lehetőségei szempontjából fontos, panoramikus tanulmánygyűjtemény volt HANKISS 1970.

raolvasása valósult meg. A Mikszáth-recepció ekkor felértékelődő teljesítményei, Karácsony Sándor könyve és Barta János nagy tanulmánya⁴ bármennyire inspirálóak is sok szempontból, éppen a kispróza olvasásához kevés impulzust adnak. Németh G. Béla 1981-es tanulmánya a kései, eszmélkedő Mikszáth elbeszéléseiről⁵ ennek az újabb diskurzusnak a számára valószínűleg meghatározó jelentőségű, de nem mint kiindulópont vagy alapvetés, hanem mint a legfontosabb vitapartner. A novellaolvasásban, a kispróza értésében is fontos ösztönzéseket kaphat az ember Eisemann György, Takáts József, Fábri Anna, Hász-Fehér Katalin, Tahin Szabolcs munkáiból,⁶ de mégsem merném állítani, hogy a kispróza körül kialakult volna valamiféle diszkurzív mező. Ez pedig nehézséget jelent, amivel a túlságos szabadság jár: nagyon kevés a viszonyítási pont, nagyon kevés a lefektetett alapelv (amit például meg lehetne kérdőjelezni), lényegében nincsenek kijelölve a kulcsfontosságú darabok (hogy a kánont bővíteni vagy éppen szűkíteni lehessen), alig vannak normák, amelyekhez alkalmazkodni, vagy amelyektől eltérni lehetne.

A másik nehézséget az utolsó mintegy másfél évtized kisprózai korpuszának textológiai feldolgozatlansága jelenti. A kritikai kiadás novellasorozata a 42. kötettel, a „Cikkek, karcolatok” sorozat pedig a 86. kötettel megszakad, ami azt jelenti, hogy az 1897 utáni novelláknak és az 1898 utáni publicisztikának nincs kritikai kiadása. A novellák esetében valóban csak a textológiai munka hiányzik, hiszen a szövegek nagyjából megjelentek különféle, részben posztumusz kötetekben. Mikszáth a kilencvenes évek második felétől már – legalábbis úgy sejtjük – alig írt olyan novellát, amelyet aztán nem vett fel egyetlen novelláskötetbe sem (kivéve persze az utolsó egy-két év novelláit, amelyek már csak posztumusz kötetben jelenhettek meg). Így aztán a korszak novellái szinte mind bekerültek a Jubileumi kiadás novellagyűjteményeibe, és még alaposabb gyűjtést végzett Véber Károly a Magyar Helikon életműsorozatá-

⁴ KARÁCSONY 1944; BARTA 1961.

⁵ NÉMETH 1981.

⁶ EISEMANN 1999; TAKÁTS 1997; FÁBRI 1997; HÁSZ-FEHÉR 2005; TAHIN 2003.

nak vonatkozó kötete számára.⁷ Sajnos mindkettőről elmondható, hogy textológiai szempontból megbízhatatlan, szinte minden oldalukon akad egy-két hiba. Rosszabb a helyzet a publicisztikával, a karcolatnak minősített szövegekkel, hiszen ezekből csak néhány válogatás áll rendelkezésünkre. A kritikai kiadás tervezése során az egyes novelláskötetek tartalmáról legalább tervek készültek (az egyes tartalomjegyzék-tervezetek fennmaradtak Bisztray Gyula hagyatékában), amelyeket talán szükséges némiképp bővíteni, de az 1898 utáni publicisztikai szövegek korpuszát még hozzávetőlegesen sem mérték fel. A Magyar Helikon életműsorozatának két utolsó kötete, amely a publicisztikát tartalmazta – ellentétben az első tizenhárommal –, egyáltalán nem törekedett teljességre, csak válogatott, mégpedig csak korábban már megjelent könyvekből, a sajtót egyáltalán nem vette tekintetbe, és nem szolgáltat bibliográfiai adatokkal sem. A korabeli sajtó böngészésén túl tehát csak nagyvonalú válogatásokra támaszkodhatunk: a Jubileumi kiadás kötetére, amelyekben a kései publicisztika darabjai elszórva lelhetők fel, valamint Rubinyi Mózes és Király István ötvenes évekbeli válogatásaira a „Mikszáth Kálmán válogatott művei” sorozatból,⁸ esetleg a Magyar Helikon életműsorozatának két kötetére. Munkatársaimmal igyekszem összegyűjteni a kései publicisztikát, és az 1898–99-es évek anyagát kritikai szöveggel, de magyarázó jegyzetek nélkül közzétettem az interneten.

Az itt következő disszertáció mindenképpen szakítani kíván a szokásos, életrajzi alapozású narratívákkal, és nem csak annyiban, hogy foglalkozik *A jó palócok* utáni kisprózával. Nem célom, hogy fejlődési ívet rajzoljak meg, hogy kimutassam, a későbbi kis-

⁷ Mikszáth Kálmán: *Művei*. 13. köt., Budapest, 1969. Magyar Helikon.

⁸ Mikszáth Kálmán: *Emlékezések és tanulmányok*. [Vál. Rubinyi Mózes] Budapest, 1957. Szépirodalmi (a vonatkozó anyag a 322–597. oldalakon); Mikszáth Kálmán: *A tisztelt Házból: Politikai karcolatok*. [Vál. Király István] Budapest, 1957. Szépirodalmi (a vonatkozó anyag a 422–577. oldalakon). Az irodalmi tárgyú szövegekből (kritikák, előszók, köszöntők, nekrológok) Bisztray Gyula állított össze egy válogatást, amely azonban nem kronológiai elrendezésű: Mikszáth Kálmán: *Írói arcképek*. Budapest, 1953. Művelt Nép.

próza előrelépést vagy hanyatlást jelent a korábbihoz képest. Bár óhatatlanul olyan látszat keletkezhet, hogy Mikszáth rövidebb szövegeit egyetlen, egységes szövegtestnek tekintem, hiszen az olyasféle kifejezések, mint „Mikszáth novellái”, ezt implikálják, mégis igyekszem elkerülni az ilyen tárgyalásmódot. Mert a Mikszáth Kálmán neve alatt megjelent (vagy neki tulajdonított) kisprózai szövegek nagyon sokfélék, és nagyon sokféle jelentésük lehet, azaz sokféleképpen értelmezhetők. A minden szövegre vonatkozó kijelentések nagy valószínűséggel hamisak vagy olyannyira általánosak lennének, hogy már semmi hozadékuk se volna. Mégis van valami köztük egymáshoz ezeknek a szövegeknek. Ha a totális tárgyalásról lemond is ez a monográfia, bizonyos, jelenünk horizontjából talán különösen fontosnak látszó problémák mentén megpróbálja nem pusztán egyedi szövegek, hanem (meglehet: önkényesen képzett, összeválogatott) szövegcsoporthoz (újra)olvasását elvégezni.

Az első fejezet egy kulcsfontosságúnak érzett probléma, a megismerés szempontjából vizsgálja Mikszáth érett novellisztikáját. A publicisztikával foglalkozó két fejezet tematikus és kronológiai szempontból is szembeállítható egymással; az első a parlamenti karcolatokkal, a politikai publicisztikával foglalkozik, és alapvetően az 1881–1898-as periódust tárgyalja, míg a második Mikszáth irodalommal kapcsolatos nézeteit vizsgálja az 1904–1910 között a *Magyar regényírók képes kiadásának* kötetéhez írt előszók alapján. Az utolsó fejezet a történelmi tárgyú novellákkal foglalkozik. Mindez természetesen nem jelentheti a Mikszáth-kispróza teljességének tárgyalását, és bár könnyű lenne egy hosszú listát összeállítani a ki maradó területekről és szempontokról, azt remélem, hogy a pillanatnyilag fontosnak látszó szempontok kijelölésével és kellő mélységű feltárásával sikerülhet a kispróza megértését előbbre vinni.

És ez nem pusztán a magyar irodalom egyik legjelentősebb életművének értéke szempontjából fontos. Meggyőződésem, hogy a magyar irodalomtudomány számára óriási lehetőségek rejlenek a novellaelemzésben, novellaértelmezésben, a nagy novellakorpuszok vizsgálatában. Nemcsak azért, mert novellairodalmi örökségünk nagyon magas színvonalú (sokkal magasabb, mint ahogy a köztudatban él), hanem azért is, mert a novella igen alkalmas terep sok, nagy elméleti távlatokkal bíró kérdés vizsgálatához. A novella

– rövidsége okán – igen intenzív, részletekbe menő, és a szöveg nagyon mély rétegeiig hatoló elemzéseket inspirálhat olyan kérdések kapcsán, mint az identitás megképződése, a szubjektum-mo-dellek, az ábrázolt tudat működése (amilyenekkel e könyv első fe-jezete többek között foglalkozik), és az irodalmi szöveg nyelvi megformáltságát is a tárgyalt szöveg terjedelméhez képest részle-tesebben lehet vizsgálni. A kurrens irodalomtudományban és kul-túratudományban egyáltalán nem mellékes ideológiai szempontok feltárása aligha mondhat le az irodalmi igényű publicisztika (és talán nem is csak a politikai publicisztika) elemzéséről. Meg kell jegyez-nem, hogy ebből a szempontból sem könnyű a helyzet: bár manap-ság remek elemzéseket lehet olvasni akár képeslaptípusok vagy képeslap-kiállítások implicit ideológiai tartalmairól,⁹ a politikai publicisztika megközelítéséhez sokkal kevesebb modell áll rendelkezésre, mint ha, mondjuk, naplókról, útleírásokról vagy akár tudo-mányos szövegekről lenne szó. Az irodalomtörténet-írás narratoló-giája és retorikája napjainkban igen izgalmas és élénk nemzetközi diskurzus tárgya, és könnyen lehet, hogy erről a tárgyról is többet tudunk meg, ha kispróza szövegeket, irodalomtörténeti tárgyú esszé-eket, egyes tanulmányokat teszünk részletekbe menő, alapos vizs-gálat tárgyává.¹⁰

⁹ Ez csak egy példa, de nem fiktív, lásd az „A postcard from the edge” című fejezetet a következő könyvben: BAL 1996.

¹⁰ Ebből a szempontból inspirálónak találtam BEZECZKY Gábor (2005) el-járását, aki a „Spenót” egyetlen életrajzi nagyfejezetét, de azt nagyon részletesen elemezte.

A NOVELLÁK EPISZTEMOLOGIÁJA

Nem igényel különösebb bizonygatást, hogy a látszatok játéka, az álcázás, a megkettőzés fontos motívuma az életműnek. A legtöbbet tárgyalt novella, *A gavallérok* kapcsán igen részletesen elemezte mindezt például Eisemann György.¹ Egy jelenség látszat mivoltának bemutatásához a legkézenfekvőbb narratív struktúra pedig a szerep lelepleződése, az álcázás felfedése, a látszat mögött egy annak ellentmondó valóság kikutatása.² Ennek cselekményesítéséhez érdemes egy olyan kutató ágenst felléptetni, aki nyomozást folytat, vagy aki kíváncsiságtól hajtva figyeli a jelenségeket. Az utóbbinak *A gavallérok* elbeszélője tipikus példája lehet: a tanú elbeszélő, aki utazása során először hamis látszatokat tapasztal, majd megfigyelései révén lassan megérti a tényleges helyzetet.³ De ettől az elbeszélés már nem egyszerűen a megismert valóság narratív előadása, hanem a megismerés folyamatának története is lesz. *A gavallérokban* ez a folyamat nem túlságosan vonja magára a figyelmet, és talán érdekesebb ott az ítékezés problémájának etikai dimenziója. Más novellákban fontosabb lesz maga a megismerés folyamata, de az az elgondolás, hogy a hamis látszatok kiküszöbölésével végül megis-

¹ EISEMANN 100–116. Lásd még *A fekete városról* BARANYAI 230–231.

² A Mikszáth-írásokban „számtalanszor” tematizálódó ismeretelméleti nézőpontot „főként a dzsentrivilág látszata és valósága közti kirívó ellentét” ábrázolásának eszközeként tartotta számon HANÁK 9–10. A dzsentrivilág tematikájáról az alábbiakban viszonylag kevés szó fog esni.

³ A gavallérok elbeszélői hangjainak játéka ennél persze összességében bonyolultabb, lásd TAKÁTS 1581–1583.

merhető a valóság, a jobb írásokban megkérdőjeleződik. A továbbiakban az ismeretelméleti szépség kérdése fogok koncentrálni, és egyrészt azt vizsgálom, megfogalmazódik-e diszkurzív módon, az elméleti reflexió szintjén a novellákban, másrészt hogyan alakítja a szövegek poétikai formáltságát.

1. „A szép Bulykainé rút volt”

A *szép Bulykainé* című elbeszélés⁴ a fentebbiek tükrében szinte metanovellának tekinthető, a megismerés novellájának, amely számos ponton tartogat meglepetéseket. Rögtön a cím is valamiféle ellentmondást sugall, hiszen a szép nő neve a legkevésbé sem szép; nem-hogy nem költői ez a név, hanem kifejezetten közönséges. Ha egy elbeszélés címében egy szép nő jelenik meg, az valószínűleg a szerelmi történet felé irányítja az olvasói várakozásokat. De miféle szerelmi történet hősnőjét hívhatnák Bulykainénak? A név rossz hangzásán kívül hangsúlyozza a magyar környezetet, hiszen a 'bulyka' magyar népi ruhadarab. De a szó a 'pulyka' írásképet, hangalakját, képzetét is felidézi; a pulyka egyrészt ronda állat, és közmondásosan mérges, ami nem különösebben illene a szerelmi történetbe, másrészt a 'pulykatozás' szeplős embert jelenthet, ami viszont első pillantásra ellentmondana Bulykainé „szép” jelzőjének.⁵ A szeplők kérdésére még vissza kell majd térnünk. A cím tehát önmagában is disszonáns, és ráadásul félrevezető: ebben a novellában nem lesz szerelmi szál. Az első mondat viszont úgy tesz, mintha az olvasót közvetlenül megszólító szerzőt léptetne föl, aki majd el fog mondani egy történetet másokról:

„Egy rejtélyről írok, de nagy csalódás érne az olvasót, ha szövevényes mesét várna.”

Susan Lohafer elmélyült elemzésekben mutatta meg, hogyan csalogatja be a novella kezdete az olvasót a narratív valóság tér-idő

⁴ MKÖM 37, 73–79.

⁵ A hangalak felidézheti a bujkálást és a bujaságot is. (Köszönet Baranyai Zsolt szóbeli megjegyzéséért.)

görbületébe (*reality warp*),⁶ és ez a fogalom valószínűleg csak anynyiban különbözik Bahtyin kronotoposzájától (amelynek megnevezését szintén a relativitáselmélet ihlette), hogy hangsúlyozza a novella különösen intenzív és magába záródó jellegét. Ebből a szempontból ez a mondat különös óvatosságra inti az olvasót: nem szabad a szöveg felkeltette várakozásaira ráhagyatkozni, hanem folyamatosan reflektálnia kell ezekre a várakozásokra, ha nem akarja, hogy nagy csalódás érje. Vagyis figyelnie kell az elbeszélés folyamatára, nem szabad engednie, hogy a novella tér-ideje magába szippantsa. A felhívás az ilyen olvasási stratégiára természetesen nem egyedülálló jelenség a novellairódalom történetében,⁷ de jobbára csak akkor fordulhat elő, ha a novella metanarratív kijelentéssel kezdődik: az író, mielőtt nekilátna a történetnek, közvetlenül az olvasóhoz fordul, és mond valamit a történetről vagy a történetmondásról. Ez Helmut Bonheim szerint jellegzetesen 18. századi és 19. század eleji technika, amely a 20. században szinte teljesen eltűnik.⁸ A következő mondatból azonban kiderül, hogy az első mondat csak korlátozott értelemben volt metanarratív: nem egy író-narrátor kijelentése volt az írásról vagy a történetmondásról, hanem egy szereplő-narrátor állítása saját élettörténetéről, amely csak hétköznapi, cseppet sem bonyodalmas, alkalomadtán mégis rejtélyes eseményeket tartalmaz. A harmadik bekezdés árulja el aztán végképp, hogy ez a szereplő-elbeszélő ráadásul fiktív személy.

A Mikszáth-kispróza olvasásában pedig nem jelentéktelen kérdés, hogy éppen mennyire fiktív az a narrátor, aki megszólal egy adott szövegben. A mai irodalomtudományos diskurzusban természetesen mindenképpen illik különbséget tenni a narrátor és az életrajzi értelemben vett szerző között, még ha az elméletileg kevésbé tudatos olvasó hajlik is rá, hogy ha nincs ellentétes bizonyíték a kezében, azonosítsa az egyes szám első személyű elbeszélőt a szerzővel.⁹ Csakhogy Mikszáthnak a novellái közt is akad számos kifejezetten

⁶ LOHAFFER 56–57.

⁷ LOHAFFER Hawthorne-nál beszél hasonlóról (109–110).

⁸ BONHEIM 92–93.

⁹ Lásd LANSER 151.

önéletrajzi jellegű, vallomásos szöveg; de a megírás vagy maga az emlékezés is legalább valamelyest fikciós jellegűvé formálja át az ilyen történeteket, az emlékező óhatatlanul felvesz valamilyen szerepet. Másfelől a publicisztikai írások egy jelentős része is felléptet fiktív elbeszélőket. A publicisztika és a novellisztika közötti határvonal elméletileg önmagában is vitatható,¹⁰ de különösen nehéz lehet a kérdés Mikszáth életművében. A kritikai kiadás ugyan külön sorozatokba rendezi az elbeszéléseket és a karcolatokat, mégpedig a napi érdek, az azonosítható referencialitás alapján, de egyes szövegek esetében maguk a kiadók sem könnyen jutottak (joggal vitatható) döntésekre. Mikszáth életében pedig még inkább fel lehetett készülvén az olvasó néhány egyes szám első személyben elhangzó kezdőmondat után mindkét lehetőségre: hogy vallomásos szöveget, esetleg elemző publicisztikát kap, vagy hogy egy kitalált alak kitalált történetét. Egy novella szinte soha nem jelenik meg önállóan, hanem mindig más szövegek közé ágyazottan – vagy újságban, folyóiratban, vagy ha könyvben, akkor más novellák között –, és ez a környezet nyilván hatással van értelmezhetőségére is.¹¹ *A szép Bulykainé* ugyan irodalmi napilapban, a *Fővárosi Lapok*ban jelent meg először, de már a *Pesti Hírlap* tárcarovatában, amely leggyakoribb fóruma volt, Mikszáth mindenféle írást közölt, parlamenti karcolattól novelláig, és még novellásköteteibe is felvett időnként publicisztikai szövegeket. A jelen novellánkat is tartalmazó, *Pipacsok a búzában* címűben is szerepelt például egy nekrológ, gróf Forgách Antalé, amelynek narrátora azonosítható Mikszáth Kálmán személyével, hiszen ilyen mondatokat hallunk tőle: „Még nagyon kis fiú voltam, mikor az első megyei közgyűlésen láttam a karzatról. Anyám elvitt Balassagyarmatra...”; „Ez nap láttam Forgách Antalt először életemben, de nem utoljára. Sok év óta vagyok mindennapos az országház karzatán...” A *Pernye* című kötetben pedig szerepelt egy alkalmi írás, a *Hová ér az ember?*, amelyben Mikszáth mint író, mint közéleti személyiség üdvözli egy orvosbál közönségét.

¹⁰ Lásd HESSE 1989.

¹¹ MONFORT 157.

A szép Bulykainéban a harmadik bekezdés első mondata hozza azt a meglepetést, hogy az írásról, a meseszövevről, a bonyodalomról érkező narrátor fiktív személy, aki ügyvédbojtárként eltöltött éveiről fog mesélni. Az elbeszélés kezdete afféle szerelmi történettel összekapcsolt karriertörténetet ígér; egy szegény fiatal férfi megérkezik egy idegen városba, és nyilván igyekszik megcsinálni a szerencsáját. Láthatóan szerelmes természetű, hiszen minden, amire vágyik, „koszt, mosás és egy pár szép asszony, leány”, és kézenfekvő, hogy a címben szereplő szépasszony tárgya lehet szerelmének, esetleg eszköze társadalmi emelkedésének. Ezeket a konvencionális, a 19. századi realizmus hagyományára hivatkozó várákozásokat a szöveg eleinte megerősíti; a principális házait és lányait látva a főhős azt gondolja: „Hüm! Ezekből jó volna feleségül venni egyet. Ők magok nem szépek, de a házak szépek.” Később kiderül, hogy Bulykainé özvegyasszony (tehát feleségül lehet venni), ráadásul ő is a principális lánya. Mindezeket a várákozásokat a két szereplő első találkozása fogja elbizonytalanítani, amikor az elbeszélő saját és az olvasók minden előzetes várákozása ellenére rútnak találja Bulykainét. De még ezután is fennmaradnak ilyen irányú lehetőségek, hiszen ők ketten egyre bizalmasabb viszonyba kerülnek, egyre több időt töltenek együtt, egyre jobban megkedvelik egymást – hogy ez a cselekményszál a lehető legváratlanabb módon egyszerűen hirtelen elhaljon. A helyzetbe a főhős „beleszokott”, és egy sorkihagyással jelzett narrációs ellipszis után azt halljuk: „Két év múlt el.” Vagyis a főszereplő és Bulykainé kapcsolatából, barátságából egyszerűen nem következett semmi. Olyan olvasói várákozások felkeltése, amelyeket végül egyáltalán nem teljesülnek, talán alapvető stratégiája a novella műfajának, de mindenképpen az a Mikszáthtal szorosan asszociált anekdotának; hogy a felkeltett várákozásokkal ellentétben az égvilágon semmi se történjen, az csattanónak semmiképpen sem nevezhető, ugyanakkor olyasféle váratlanság, ami inkább a 20. századi próza irányában tart fenn kapcsolatokat. A Mikszáth-életműben egyébként ez egyáltalán nem egyedülálló jelenség; hadd idézzem a *Ne okoskodj Pista!* elejét, amelyet a végén „a szerző vég-szava” megismétel, hogy a csalódott olvasót emlékeztesse, ő megmondta az elején is:

„Olyan elbeszélést már sokat írtak, ahol az író úgy kezelte a megtörtént anyagot, úgy vitte a szálakat s úgy állította szembe a részleteket, hogy a semmiből egy konfliktus következék be.

Hát iszen az is szép mesterség.

De én ehelyett egy olyan konfliktust tudok, amiből nem következik be semmi.”¹²

A karriertörténetekhez azonban szinte szükségszerűen kapcsolódik egy alárendelt narratíva: ahogyan a főszereplő megismeri új környezetét. A megismerés elengedhetetlen feltétele annak, hogy alkalmazkodni tudjon a helyi viszonyokhoz, saját speciális helyzetéhez, és ennek megfelelően tudjon cselekedni. Alapvető narrációs eljárás ez: a pikareszk típusú regények hősei is azzal kezdik a túlélésért folytatott harcuk csatáit egy-egy új városba vetődve, hogy felméri a helyi viszonyokat, hogy annak megfelelően tudjanak cselekedni. Csak hogy a megismerés elbeszélése mindig alárendelt szerepet játszik; csak előfeltétele a későbbi cselekménynek. Ennek a Mikszáth-novellának talán az a legérdekesebb újítása, hogy megfordítja a viszonyt: a megismerés története lesz a központi elbeszélés, míg a hagyományos irodalmi toposzok, a szerelmi és a karriertörténet mellékessé válik, és legfeljebb a megismerés történetének keretét szolgál. A szerelmi szál kibontakozásának tulajdonképpeni akadály, hogy mind Bulykainé, mind az egész bemutatott világ aszexuális. Az egész város hódolata Bulykainé szépsége iránt egyáltalán nem jelenti azt, hogy bárki szeretné elcsábítani vagy feleségül kérni. Büszkék a szép-

¹² MKÖM 8, 7 és (csekély eltéréssel) 58. Ezt a szöveget egyébként érdemes összevetni egy hasonló terjedelmű és hasonló alaphelyzetű Maupassant-novellával, az 1886-os *Parent úrral*. Abból, hogy a férjet a legjobb barátjával csalja a felesége, Maupassant-nál nagy összecsapás, a főszereplő életének csődje, majd katartikus bosszújelenet következik, míg Mikszáthnál az égvilágon semmi. Míg a francia szerzőnél evidens, hogy az érdekelték számára nehéz, konfliktusos helyzet nem tartható fenn („So-káig mégsem húzhatták így. Rettegett, amikor arra gondolt, mi következik.” Guy de Maupassant: *Elbeszélések IV. 1886–1890*. Budapest, 1980. Európa, 24.), addig Mikszáthnál a katasztrófa elkerülése érdekében hajlandók a *status quót* fenntartani.

ségére, füstöt fújnak rá a szúnyogok ellen, neki adják az első cseresznyét, de szó sem esik arról, hogy vágyat éreznének iránta. A novella végére már hét éve él egyedül, és nem értesülünk arról, hogy kosarakat osztogatna. A néhai Bulykait párbajban ölte meg egy katonatiszt, és ezt hallva a narrátor elgondolkodik egy lehetséges szerelmi elbeszélésen:

„Katonatiszt... szépasszony... párbaj! Bizonyosan szerették egymást.

De ezt csak gondolni volt szabad; isten ments ilyesmit kimondani a »teremtés remeké«-re. Hiszen ő a megtestesült erény és tökéletesség!”

A szerelmi történet tehát ebben a közegben, ezzel a nővel kapcsolatban kimondhatatlan, elbeszélhetetlen; legfeljebb gondolható, de az a gondolkodás, amelyet itt ez a két fragmentáris szerkesztésű, szinte agrammatikusan akadozó mondat színre visz, láthatólag nem éri el a történeti szervezés szintjét. Még ha talán elképzelhető is olyan definíció, amely szerint ezek a mondatok elérnék az elbeszélés minimumát,¹³ valószínűbb, hogy csak kusza tudati tartalmak halmozát adják, amelyekből esetleg létre lehetne hozni egy elbeszélést, hiszen utálnak valamiféle sztereotip történetre; de mivel az a történet az adott társadalmi közegben amúgy sem lenne elmondható, ennek az ábrázolt gondolati tevékenységnek az ágense nem hajtja végre azt az erőfeszítést, amellyel az elbeszélés létrehozható lenne. Még ha a „Bizonyosan szerették egymást.” mondat emlékeztet is Genette definíciójában „az elbeszélés minimális egységeire” (Megyek. Péter megjött.),¹⁴ és így módon esetleg kiváló elemzési terepet biztosíthat az elbeszélés-minimum megértéséhez, a két mondatból együtt (inkább a tudatfolyam minimumaként) feltűnően hiányoz-

¹³ Az elbeszélés minimumának definícióit szellemesen elemzi O’NEILL 17–19.

¹⁴ GENETTE 1996, 66. Megjegyzendő, hogy e definíció szerint „minden elbeszélés [...] egy [...] igei forma kifejlesztésének nevezhető”, következésképpen a kifejlesztés nélküli igei forma, maga a „minimális egység” még nem nevezhető elbeszélésnek.

nak az olyan logikai és nyelvtani elemek, amelyek a felsoroltakat összekapcsolnák, amelyek a motívumokból nem hogy elbeszélést, de akár csak eseményt konstruálnának.

Úgy látszik Bulykainé szépsége nem olyasmí, ami eseményeket generálna környezetében: a változás éppúgy idegen tőle, mint a kauzalitás:

„Mióta tart uralkodása? Mindig, mióta a rövid ruhát levette. Nem múltó divat szeszélye volt az ő nimbusza. Támadt ok nélkül, és megmaradt ok nélkül.”

Olyasféle szépség ez, amelyen férj és feleség együtt szokott eltűnni anélkül, hogy ebből bármiféle feszültség támadhatna.

De ha a szerelmi történet kialakulását a novella világának aszexuális természete gátolja is, ettől még a karriertörténet működtethető lenne. Sőt ez a történet az implikációk alapján a háttérben le is zajlik, az olvasó számára mozaikokból összerakható,¹⁵ hiszen a narrátor a városba érkezése napján azt gondolja, „jó volna feleségül venni egyet” principálisa leányai közül, az utolsó mondatban pedig, amikor először említi meg, hogy időközben felesége lett, hozzászóló zárójelben: „nota bene az is a principálisom leánya”. Mindarra azonban, ami a kettő közé esik (ismerkedés, udvarlás stb.), egy szót sem veszít az elbeszélés: mindazok a szokásos novellatémák, amelyeket az elbeszélés eleje megidézett, amelyekkel szemben várakozásokat keltett, teljesen lényegtelennek bizonyulnak. Ami lényeges ezzel szemben, az a megismerés története. Egyrészt a város megismerésének története, másrészt annak a rejtélynek a megfejtése, mitől szép Bulykainé, vagy másképpen fogalmazva, mi a szépség.

Az elbeszélés eleje a város megismerésének folyamatát szinte archetipikus beavatásként viszi színre. A főhős először csak hall a városról („Ijesztettek vele, hogy...”), majd a vasútállomásról fogaton jut be a városba, és útközben kérdezőgeti principálisát a szebb

¹⁵ A mozaikokból összerakható (de az olvasó számára nem kötelező, hanem mintegy fakultatív feladatot jelentő) második történet működését az *Egy éj az Arany Bogárban* kapcsán elemzi TAKÁTS 1586–1587. Ha a második történet meglepetésszerűen ártértelemezi a fő történetet, azt jelentős poétikai teljesítménynek tartja Armine Kotin MORTIMER 276–298.

épületekről és a feltűnőbb leányokról. Úgy látszik, ehhez a megismeréshez nincs szükség különösebb energiákra: minden nő csúnya, de minden szép ház és minden leány a principálisé, aki (hiszen neve, mint Bulykainén kívül senkinek, neki sincs) nemcsak az ügyvéd-segéd munkaadójaként viseli ezt a megnevezést, hanem láthatólag a város első polgára (princeps), sőt a lényegét testesíti meg (principium). A megismerés feladata, úgy látszik, sok időt nem igényel: „Három-négy nap kellett, míg kiismerhettem magam új lakhelyemen.” De azért vannak figyelmeztető jelek, már az első találkozás során: az elbeszélő nehezen tud eligazodni a principálison, aki „félíg úr, félíg civis”, aki először kedvező benyomást tesz rá, mert *maga* megy ki érte a vasúthoz,¹⁶ majd végtelenül elkedvetleníti, mert *maga* emeli fel az adjunktus bőröndjét.¹⁷ Az egymásnak ellentmondó egyre újabb benyomásokból lassan alakul ki a kép, hogy ez az ember nyájas, roppant szerény és nagyon gazdag. Ez a keverék az elbeszélő szemében paradox és nehezen értelmezhető.

A helyi viszonyok megismerésében éppen az lesz számára a fő feladat, hogy a paradoxitással szembenézzen, amely láthatólag sokkolja. Ez olyan mondatokban jut kifejezésre, mint „Bolond, felfordult világ ez itt.” És főleg: „A szép Bulykainé rút volt, de milyen rút!” A két mondat a megismerés lehetőségeinek két különböző aspektusára vonatkozik. Az elsőben a metaforikus modellekkel gyűlik meg az elbeszélő baja; a fejtegetés így hangzik: „A Tisza éppen virágzott. Bolond, felfordult világ ez itt. Még a víznek is virága van. S a virágnak, a nőnek, nincs meg a színe, szépsége. Hanem a Tisza virágzása nem éppen kellemes dolog.” Itt tehát a víznek van virága, és ez a virág egy sereg kellemetlen rovar. Az igazi virág viszont a nő, csak az itt színtelen, mert a virág színe a nő szépsége. A metafora bizonyos elméletek szerint alkalmas arra, hogy modellként segítsen megérteni a jelenségeket, új ötleteket adjon, és segítsen új elméleteket kialakítani.¹⁸ Illetve a metafora segíthet megérteni és

¹⁶ „Az első benyomás nem volt kedvezőtlen. A vasútnál maga a principálisom várt.”

¹⁷ „...azután fölkapta a bőröndömet ő maga...”

¹⁸ Nem adjuk ennek a gondolkodási iránynak még kivonatos bibliográfiáját sem, mindössze egy kulcsfontosságú könyvre hivatkozunk: BLACK 1962.

megértetni a még ismeretlen jelenségeket vagy megközelítési módokat. Az elbeszélő az idézett helyen láthatólag értetlenül és idegenül áll szemben egy világgal, amelynek metaforikus leírásait inadekvátnak találja, és amelyre saját metaforikus leírásai nem illenek rá.

De a metaforát is érthetjük úgy, mint ami két különböző nyelv konfliktusaként keletkezik.¹⁹ A világ, amelybe az elbeszélő csöppen elválaszthatatlan a leírásaitól, vagyis a nyelvtől, amelyet ott beszélnek. A helybeliek szerint a Tisza virágzik, az elbeszélő pedig ezt metaforaként, mégpedig inadekvát (bolond) metaforaként értelmezi. Saját nyelvét, saját metaforakészletét próbálja kijátszani vele szemben: virágnak nem a visszataszító rovarokat kellene nevezni, hanem a nőket. De egyben el kell ismernie, hogy ebben a világban az ő saját, kívülről hozott nyelve aligha lenne működtethető, hiszen itt a nők (rútságuk miatt) tényleg nem nevezhetők virágnak.

A megismerés lehetőségei a megismerő személyének saját meghatározottságaitól is függenek. Ezzel a problémával az elbeszélőnek főképp akkor kell szembenéznie, amikor Bulykainéval találkozik. Kiderül, hogy ami az egyik közösség számára szép, az más számára esetleg kifejezetten rút. A novella fő története pedig mintha az lenne, hogy a főhős hogyan ismeri meg, hogyan érti meg ennek a szépségnek a mibenlétét. Az első leírás, amelyet Bulykainé rútságáról ad, minden elemében azonos azzal, amelyben a novella végén Bulykainé szépségét írja le, csak az értéktulajdonítás változott az ellenkezőjére. A szeplők például a csúnyaság magától értetődő kellékeiként jelennek meg az első leírásban, míg a másodikban „a szeplők is gyönyörűek”. A soványság az elsőben visszataszító, a másodikban a „vézna termet” is lelkesedést vált ki a beszélőből.²⁰

¹⁹ BEZECZKY 2002.

²⁰ Egy 1898-as elbeszélésben is ezek a csúnya nő főbb attribútumai: „Ez a Koleszkay Mária nem volt szép, sőt inkább rút volt, szeplős, sovány, kicsiny, olyan, mint egy csutak.” Abban a novellában a női szépség megismerésének Szlanka Gyuri más útját járja be: „... az arcokra ő semmit sem ad. Itt van, teszem azt, a tanítóné. Micsoda arca van annak, s mégis milyen szép fehér a teste, mint a patyolat.” (A kis szeplős. In *Öreg szekér fakó hám*. Budapest, 1901. Légrády Testvérek, 204 és 216.)

A Bulykainé szépségéről szerzett tudás szorosan összekapcsolódik az elbeszélő identitásának megváltozásával. Bármennyire stabilnak és integránsnak mutatja is az egyes szám első személy hibátlan használata és az önmagára reflektáló én beszédmódjának folyamatossága az elbeszélői szubjektumot, a novella elején és végén beszélő személy azonossága kérdésessé válik. Ezt főleg az a megismétlődő beszélgetés jelzi, amelyben ő eltérő szerepet játszik. A novella elején őt kérdezték, és ő válaszolt, míg most ő kérdez, és egy „mérnök vendég” válaszol. Az a funkció (mintegy proppi értelemben), amelyet az Én az elején betöltött, hogy tudniillik gáncsolta és kinevette a helyi viszonyokat, más szereplőé lesz, az Én pedig annak a szerepébe kerül, akit erre „ingerültség fog el”. Más lesz a kívülről jött idegen, aki értetlenül lenézi a helybelieket. Ő pedig a helybeliek egyikeként konfrontál vele. A novella elején a párbeszéd iteratív módon hangzott el, tehát szó szerint ismétlődött több helybelivel („De még többször kérdezték szemtől szemben”). Az idegenek kikérdezése a város nevezetességeivel kapcsolatban tehát stabil koreográfiával bír, mindig ugyanazt a három dolgot kérdezik (katedrále, miseruha, Bulykainé). A novella végén viszont szinguláris elbeszélésben a narrátor egyetlen beszélgetésről számol be, ahol ő, úgy látszik, nem tartja be a szabályokat, hiszen kihagyja a Mátyás-kori misemondó ruhát. Ezt érthetjük úgy, hogy még nem alkalmazkodott tökéletesen a helyi viszonyokhoz, nem tudja pontosan eljárni a helybeli szerepét. De az is lehet, hogy már olyan fölényes biztonsággal ismeri a szabályokat, hogy akár el is térhet tőlük. Az utóbbi értelmezést támogatja, hogy a szabálytól – a három elem felsorolásától – csak szereplőként tér el, narrátorként nem. Megemlíti, hogy az egyik kérdést nem tette fel, tehát az elbeszélésben mégis megjelenik mindhárom elem. Vagyis az elbeszélő tisztában van a fabulával, de a szűzsé kialakításában veszi magának a szabadságot az eltéréshez. Egyrészt szereplőként ellipszissel dolgozik (kihagyja a középső elemet), másrészt elbeszélőként megváltoztatja a sorrendet (a hagyományos ABC helyett ACB), illetve a B elemet nem a beszéd, hanem a kommentár módjában adja elő.

A novella elejének identitása (az idegené) az ügyvédbojtárról a mérnökre tevődött át, illetve a beszélő identitása megváltozott: idegenből helybelivé változott. Az identitást mintha az határozná

meg, tetszik-e valakinek Bulykainé. Az elbeszélő pedig, bármilyen magabiztosan használja is az egyes szám első személyt, elvesztette identitását: abból, akinek a Bulykainé rút, azzá változott, akinek szép. Csak éppen azt nem tudjuk meg, és arra nem képes maga sem rájönni, hogyan és mikor történt ez a változás. Vagy másképpen: ha tudásra tett szert, hogyan történt ez a megismerés.²¹ Az elbeszélésben van egy jelölt ellipszis. Egyrészt jelöli egy kihagyott sor, egy fehér hely két bekezdés között, másrészt jelöli a narráció: „Két év múlt el.” Ez a Genette terminológiája szerint meghatározott, explicit ellipszis²² nemcsak Proust szóhasználata szerint fehér foltja (*blanc*) az elbeszélésnek,²³ hanem magán a könyv lapján is fehér foltként jelenik meg. Az elbeszélő úgy tesz, mintha ebben a két évben nem történt volna elbeszélhető vagy elbeszélésre méltó mozzanat, pedig a szünet előtti és utáni helyzetet összehasonlítva úgy látszik, minden akkor történt. Ha például az elbeszélés todorovi grammatikáját nézzük, amely szerint a kezdeti egyensúlyi állapotot valamilyen erő kimotozítja, hogy végül előálljon egy új, az eredetihez hasonló, de azzal nem azonos egyensúlyi állapot, azt kell mondanunk, hogy ez nem elbeszélés. Van kezdeti és van végső egyensúlyi állapot, de ezek attól függően azonosak vagy nem, hogy a narrátor identitásáról mit gondolunk: ha tagadjuk, akkor a két állapot azonos, hiszen egy kívülálló idegen (hogy ügyvédbojtár vagy

²¹ STIERLE 19 szerint a tudás/nemtudás, akár az élet/halál vagy ifjúság/öregség, olyan alapvető ellentét, amely a történet kezdő és végpontjait mint a történetet létrehozó formát meghatározhatja. E két végpont leírására ő DANTO elméletét használja, amely röviden az alábbi séma szerint írja le a történetet:

(1) t-1 időpontban x rendelkezik F tulajdonsággal

(2) t-2 időpontban x-szel H történik

(3) t-3 időpontban x rendelkezik G tulajdonsággal.

E séma alapján azt mondhatjuk, hogy jelen novellánkból épp t-2 hiányzik, nem tudjuk meg, miként történt, hogy a t-1 (nemtudás) és t-3 (tudás) ellentéte előállt.

²² GENETTE 1996, 91–92.

²³ PROUST 205–206. A blanc problémájához vö. JAUSS 87–89.

mérnök, az tényleg mindegy) áll szemben a város homogén közösségének értékítéleteivel. De a kettő között nincs semmi, és semmilyen erő nem hat, amely a kezdeti egyensúlyi állapotot kibillentené, amely változást tenne szükségessé. Mindaz, ami ebben az értelemben elbeszélés lehetne, a történet, a változás az elbeszélhetetlen ellipszisének, a megismerhetetlen fehér foltjának birodalmába tartozik. A változás, ha van, az identitás megváltozása, a megismerés története. Vagy a felismerése, amelyet Arisztotelész a dráma váratlan fordulatának egyik alaptípusaként írt le: „a nem ismerésből a megismerésbe, rokonság vagy ellenséges viszony megismerésébe való átmenet”.²⁴ És a rokonság is érdekes szempont lehet itt, hiszen az utolsó mondatban a szép Bulykainé szépségének ismerete összekapcsolódik „a másik mint a rokonom” ismeretével: „sohasem láttam olyan szép asszonyt életemben, mint a Bulykainé sógorasszonyomat.”

Körülbelül ilyen következtetésekre juthatunk a legtöbb novellaelmélet alapján: a szöveg enigmatikus és szabálytalan. Ha vesszük Paul Heyse sólyomelméletét, miszerint „a sorsfordulat s egy főmotívum egybekapcsolódása a műfaj meghatározó sajátossága”,²⁵ akkor elmondhatjuk, hogy a sorsfordulat a narrátor identitásváltozása, a főmotívum pedig Bulykainé szépsége, és a kettő kétségtelenül összekapcsolódik, de éppen a megismerhetetlenben: sem a fordulat nem elbeszélhető, sem Bulykainé szépsége nem megítélhető. Ha pedig Susan Lohafer tipológiája szerint próbálnám eldönteni, hogy hazatérés-történetről vagy az otthon elhagyásának történetéről van szó,²⁶ akkor is zavarban volnék, mert ez a Mikszáth-szöveg egyaránt értelmezhető mint hazatérés, vagyis mozgás a tudás felé a saját múlttól, az igazi énről, az igazi végzetről, és mint az otthon elhagyása, vagyis mozgás a jövő, a nem tudott, egy másik, még ismeretlen én felé. Vagy pedig a novella első fele az otthon elhagyásáé, a vége a hazatérése, és a kettő közti váltás volna a lényeg, ami éppen a kitölthetetlen ellipszisbe helyeződik. Mindezek a novellakoncepciók illenek is *A szép Bulykainéra*, meg nem is. Mintha ebből az elbeszé-

²⁴ ARISZTOTELÉSZ 1452a31–33.

²⁵ Az itt idézett tömör és világos megfogalmazás forrása SZÁVAI 10.

²⁶ LOHAFFER 95–96.

lésből tényleg épp a lényeg hiányozna. De nem éppen ezt jelentette be az első mondat? Egy rejtélyről van szó, amely mégsem jelent szövevényes mesét. A rejtély mintha éppen az lenne, hogy teszünk szert tudásra, hogyan alakul ki az identitás, hogyan történik bármi is, hogyan konstruálható meg utólag az élettörténet. És éppen erre nincs narratív magyarázat. A felkeltett műfaji elvárásokat meghazudtolva a novella olyan rejtélyről beszél, amelynek nincs megoldása.

A megismerés szubjektuma számára tehát a megismerendő világ paradox természetű, amelynek nyelve és értékelési rendszere számára logikátlanok tűnik, amelynek leírására saját metaforikus modellezési kísérletei nem működtethetők, de egy nem megfigyelhető folyamat végpontján mégis úgy jelenik meg, mint aki elsajátította a korábban idegen világ szabályait, megértette, megismerte azt a világot. Ez azonban korábbi identitásának elvesztését is jelenti. Az a tudás, amire szert tett, hogy Bulykainé szép, nem érvényteleníti korábbi tudását, hogy Bulykainé rút, hiszen a végállapotban is meg-lévő funkcióhoz, az idegenéhez, vélhetően legitím módon kapcsolódik az a tudás. Az egymásnak ellentmondó tudások egyaránt érvényesek voltak, a megismerés a szubjektum és annak szituáltsága általi meghatározottságát, a végső igazság hiányát a szöveg az eldönthetetlen kérdések sorozatával, a rejtélyesség fogalmával tudja meg-ragadni.

2. Értekező jelleg és exemplumszerűség

A fenti értelmezésnek sajátossága, hogy a novellát sok szempontból mintegy diszkurzív szövegnek tekinti, amely olyan kérdésekkel bíbelődik, mint tudás, megismerés, identitás. A Mikszáth-próza értésével kapcsolatban van bizonyos hagyománya az ilyen megközelítésnek. 1944-ben Karácsony Sándor azt írta: „Mikszáth prózája értekező próza,” és még azt is hozzátette: „Nincs is különbség »Tudós írásai«²⁷

²⁷ A *Tudós írások* a jubileumi kiadás Rubinyi Mózes által sajtó alá rendezett folytatásának, a *Hi* harmadik kötete volt, amely a 21 Almanach-előszót, 6 alkalmi beszédet, valamint 24 tudósítást tartalmazott a nyíregyházi vérvádperről, továbbá egy az utóbbi témához kapcsolódó karcolatot.

tanulmányai és regényei vagy novellái között.”²⁸ Németh G. Béla a kései Mikszáth eszmélkedő elbeszéléseit értékelte a filozófiai, lélektani tartalmak kellőképpen összetett és korszerű bemutatása szempontjából alacsonyabbra, mint az íróként kevésbé tehetséges kortársak teljesítményét.²⁹ Takáts József pedig remek példáját nyújtotta a Mikszáth-szöveg „értekezésként olvasásának”, ami szerint azért lehetséges, mert sok szöveg a példázat ideáltípusába tartozik; erre pedig egyfelől hatásközpontú beszédhelyzet, másfelől a logikai következtetéshez hasonló mélyszerkezet jellemző.³⁰ Mindkét szempontból döntő fontosságú a novellakezdet, amely a fiktív beszédhelyzetet megteremti, és Mikszáthnál feltűnő gyakorisággal építi fel az exemplum szerkezetét. Előrebocsát egy tételt, hogy aztán a történet ennek illusztrálása, bizonyítása legyen.

Exemplum és novella viszonyának rendkívül inspiratív elemzését adta Karl-Heinz Stierle.³¹ Az exemplum szerint olyan minimális narratív szöveg, amely egy minimális szisztematikus szövegre (mondjuk a közmondásra) alapozódik, a különbség, hogy a narratívához konkrétság, lezártság, valamiféleképpen valódinak tekinthető dolgok kellenek. Az általános az egyediben implikálva jelenik meg. Nagyon fontos azonban a pragmatikai szint. Az exemplumnak megvan a maga hármas szerkezete, amely egy szituációból, egy meghozott döntésből és eredményből áll („ha ilyen helyzetben valaki ezt teszi, abból az következik, hogy...” – emlékezzünk az exemplum logikai jellegű mélyszerkezetére), csak hogy ez a szerkezet egy nyitott, döntést igény-

²⁸ KARÁCSONY 1997, 29. A könnyebben hozzáférhető, frissebb kiadást idézem.

²⁹ NÉMETH 1985, 101–128. A „kései” kezdetét némi bizonytalansággal „talán” a kilencvenes évek közepére teszi, illetve „A ló, a báránka és a nyúl” megírását tekinti nyitánynak. Mivel az utóbbi novella datálása bizonytalan, és csak annyit tudunk, hogy valamikor 1891 és 1893 között keletkezett, a „kései” Mikszáth utolsó két évtizedét jelenti, azt a korszakot tehát, amelyre a Mikszáth-kanon java termése, az összes regény esik.

³⁰ TAKÁTS 1587–1589. A példázat ilyen jellemzéséhez hivatkozott elméleti alapvetés SZEGEDY-MASZÁK 1995, 61–62.

³¹ STIERLE 15–43.

ló pragmatikai szituáció keretében értelmeződik, aminek azt sugallja, hogy a pragmatikai szituáció végállapota azonos formájú az exemplumbeli végállapottal, ezért az exemplum a pragmatikai szituáció anticipációjaként érthető meg. Bizonyos mértékű egyénítés, a körülmények, mozzanatok, részletek bizonyos mértékű halmozása, kellő bonyolultság azonban történetté teheti az exemplumot, amikor is a szereplők akarata ellenszegül az elvont sémának.

Stierle elgondolásában fontos szerepet játszik a jogi értelemben vett eset is. A büntető törvénykönyv paragrafusai a bűn–ítélet–büntetés esemény kezdő és végpontját adják meg, de míg a vádlott szeretné e történet kibontakozását megakadályozni, a vádló úgy szervezi meg a tényekből, körülményekből saját elbeszélését, hogy az megfeleljen a törvénykönyv egyik paragrafusának, és kiadja bűn–ítélet–büntetés történet első felét. Ezáltal lehet egy konkrét esemény/elbeszélés egy elvont séma exempluma. Döntő különbség azonban, hogy az exemplumot pragmatikusan utánozni kell (lásd „hatásközpontú beszédhelyzet”), az eset elbeszéléséről viszont dönteni kell; tartalmazza a pragmatikai felhívást az elbírálásra a lehetséges normarendszerekhez mérés alapján, de magát a döntést nem tartalmazza. A novella azonban Stierle szerint olyan (ízlés)ítéletet kíván, amelyet a képzelet és nem az ész hoz meg, mert nincs a koncepciók bonyolult összjátékának pontosan megfelelő definíció. A definíció keresése szükségképpen eredménytelen marad, de éppen a rögzített definíciókon túli, a gondolkodás szempontjából lezáratlan definíciókeresés ellenére bizonyos ítélet az az intencionális korrelatívum, amely a novellát mint poétikai beszédaktust megkülönbözteti az eset és az exemplum pragmatikai beszédaktusától.

Az exemplum és a novella ilyen éles szembeállítását természetesen messze nem jelenti azt, hogy egy novella ne mutathatna exemplumszerű sajátosságokat, ne épülhetne annak szerkezetére. Boccaccio novellái Stierle szerint egyértelműen rendelkeznek azzal a szintű egyénítéssel és összetettséggel, ami a novellát novellává teszi, ugyanakkor a *Dekameron* megőrzi az exemplum természetét is, hiszen a novellákat a napok paradigmatis rendszerében helyezi el. Stierle azonban azt is szemléltette Montaigne esszéi alapján, hogy az exemplumnak olyan használata is lehetséges, amely éppen az egyértelmű tétel megfogalmazását, vagyis éppen a pragmatikai használ-

hatóságot kérdőjelezi meg. Mivel hasonló események a legkülönbözőbb eredményekre vezethetnek, ellentétes exemplumok egymás mellé helyezése éppen azt mutathatja be, hogy az emberi világ működése nem érthető meg, az elbeszélhető események valójában nem vezethetők le elvont sémákból. Montaigne kései esszéi már nem történelmieket, hanem a legkézenfekvőbb történetthalmazból, a saját egyéni életből merítenek, de mivel az elbeszélő én maga is ellentmondásos és inkonzisztens, az exemplum egyedi eset marad, amelyből nem lehet törvényszerűségeket elvonatkoztatni.

Az exemplum ezek szerint használható az elbizonytalanítás, az ismeretelméleti szkepszis megfogalmazásának céljára is. *A szép Bulykainé* elbeszélő-hőse mintegy ugyanazon exemplum két különböző szereplőjének bőrében találja magát, és ennek megfelelő gondolatokat fogalmaz meg, ennek megfelelően érzékeli a világot. Jelentős különbség persze, hogy a kritikus idegen szerepében úgy véli, rendelkezik a szépség és a rútság paradigmájával, és ezek egyikébe besorolva az egyedi esetet megállapíthatja, hogy szép vagy rút. Az egyedi eset azonban eleven személy. A második exemplumban, a helybeliek szerepét játszva az elbeszélő már nem tud paradigmákkal dolgozni. „A szeplők is gyönyörűek” – állítja, hatálytalanítva ezzel a korábbi paradigmákat. A találkozás a személy egyediségével elbizonytalanítja az általános szabályokat.³²

³² LEITCH 134 azt állítja, hogy a beavatási történetek mindig problematizálják a hős identitását, anélkül, hogy egy másik stabil világgéppel vagy közösségi identitással helyettesítenék. *A szép Bulykainé*, ha beavatási történet, ellentmond ennek az általánosításnak: problematizálja ugyan az identitást, de éppen a két stabil közösségi identitás közti átmenet, a beavatás megismerhetetlensége révén. Leitch ugyanakkor azt is állítja (133.), hogy az átmenet a nem tudásból a tudásba szükségképpen tartalmazza a hamis illúzió → dezillúzió mozgást. Itt viszont semmilyen támpont nincs arra nézve, Bulykainé szépsége vagy rútsága a hamis illúzió; a dezillúzió legfeljebb a paradigmák megbízható működtetésével kapcsolatban következik be: míg a hős a történet első fázisában azt hiszi, pontosan meg tudja mondani, mitől szép vagy rút egy nő, ezt az ismeretelméleti illúzióját a végére elveszíti.

A példázatoság tehát olyan befogadást inspirál, amely logikus következtetésekkel dolgozik, és diszkurzív tartalmak, utánozható paradigmák kinyerésére törekszik, és ha a szöveg előrebocsátja ezt a tartalmat, akkor intellektuális szinten keres megfelelést az általános igazság és a mintául szolgáló történet között. De az exemplum mikszáthi használata nagyon gyakran elbizonytalanítja, aláássa ezeket a működésmódokat. Minél jobban figyel az olvasó, annál valószínűbb, hogy ellentmondásosnak találja a tanulságokat, hogy éppen a paradigmák alkalmazhatatlanságáról von le következtetéseket. És járhat ugyanezzel az eredménnyel, ha több exemplum kerül egymás mellé, amennyiben nem támogatják, hanem lerontják egymás hatását. Egemás mellé azonban az olvasói szelekció révén is kerülhetnek.

Hasonló eset egészen eltérő következményeit szemléltetheti egy olyan novellapár, amelyben ugyanaz³³ a fabula (vagy anekdota, vagy exemplum) ellentétes befejezést kap. *A Lupcsek Jani házassága* című 1882 végi elbeszélés fő története mint alárendelt mozzanat tér vissza egy 1899 eleji írásban, ahol egy embergyűlölő öregúr, Rédeky Tamás meggazdagodásának ifjúkori előtörténete.³⁴ Van egy kancellár, aki egy jövedelmező vállalkozást úgy tud a német vállalkozó kezére játszani, hogy annak lányát elveteti a legelső kézre eső magyar állampolgárral, aki történetesen az ő alacsony beosztású alkalmazottja. Egy igen szegény magyar ember tehát azt az ajánlatot kapja, hogy legyen előkelő, gazdag ember máról holnapra, csak egy vadidegen leányt kell feleségül vennie hozzá. Lupcsek Jani elutasítja ezt a lehetőséget, Rédeky Tamás elfogadja. A történetről egy inter-

³³ Hogy világos legyen, mit akar jelenteni itt az „ugyanaz” szó, hadd idézzem Nelson GOODMAN (123): „And when I speak of several versions of the same or virtually the same story, I am by no means conceding that there is some underlying story, some deep structure, that is not itself a version.”

³⁴ *A Lupcsek Jani házassága*. MKÖM 34, 11–14, illetve *A rokon*. MKm 13, 284–285. A novella eredetileg 1899. február 12-én jelent meg az *Új Idők*ben, kötetbe Mikszáth soha nem vette fel.

textuális olvasásmód alapján azt mondhatnánk, kettéágazik itt,³⁵ de az erkölcsi példázat tanulsága valójában nagyon is hasonló. Az elbeszélés affirmatívan viszonyul Lupcsek döntéséhez, Rédekyről pedig kiderül, hogy igencsak boldogtalan, magányos emberként élte le életét, az ő döntése tehát valószínűleg helytelen volt. Az egyénítés azonban, ami Stierle szerint novellává teheti az exemplumot, nagyon fontos, hiszen nem ugyanaz a szereplő hoz ellentétes döntést ugyanabban a szituációban. Lupcsek Jani nemcsak egy falusi szűrszabó fia, hanem ráadásul még kifejezetten ostoba is, csak a szép írása miatt lett a kancellár titkárának az íroka. Rédeky ellenben történelmi családból származik, nem kifejezetten nincstelen, viszont legendásan „ravasz és furfangos”, és ő maga a titkár. Mindez nem azt jelenti, hogy társadalmi helyzetük meghatározza jellemüket és döntésüket az adott szituációban (mintegy: a romlatlan nép erkölcsileg helyes döntést hoz, a romlott dzsentri helytelent), hiszen, hogy mást ne mondjunk, Lupcsek Jani a szerelme kedvéért mond nemet, Rédekynek pedig nem tudunk róla, hogy volna jegyese, akit el kéne árulnia a társadalmi emelkedés kedvéért. Inkább arról van szó, hogy a kellően részletes egyénítés a két novellában egészen eltérővé teszi a két szituációt. Még azt sem állítanám, hogy a két hős eltérő jelleméből adódna az eltérő döntés, hiszen az ő jellemük legfőképpen ebből a döntésből ismerhető meg.

Ha tehát a két ellentétes exemplumot vagy ugyanannak az exemplumnak két ellentétes változatát egymás mellé helyezzük, és ebből az a következtetés adódik, hogy ugyanabban a helyzetben egy másik ember másféle döntést hoz, következésképpen nem létezhet ugyanaz a helyzet, ha mások szerepelnek benne, akkor ez a következte-

³⁵ Olyan olvasásmódot ajánlok tehát, amely a két novellát nem az életrajz, az írói világkép feltételezett változása vagy fejlődése alapján hasonlítja össze, hiszen akkor a kronológiai eltérésekhez értékeket kellene rendelnünk, például úgy, hogy feltesszük, a kései Mikszáth visszavonja korábbi pozitív emberképét, és majd húsz év múltán már nem gondolja, hogy emberek visszautasíthatnak ilyen ajánlatot. Inkább olyan olvasásmódot javaslok, amelyben a későbbi novella ugyanúgy módosítja a korábbi jelentését, mint ahogy a későbbi novellához odaértendő a korábbi szöveg.

tés magát az exemplum alapvető pragmatikai működését ássa alá. És a két novella összeolvasásán túl maguk az elbeszélések is sugallnak – egyebek mellett – némi kételyt az emberi viselkedés megértésével kapcsolatban. Rédeky Tamás nem az eszével szerezte ugyan a vagyonát, de láthatólag büszke arra, hogy érti az emberi viselkedést, olyannyira, hogy manipulálni is tudja. Ezért képes a parasztokat elrettenteni attól, hogy ellopódssák apja almáit – ez volt a novellában a Rédeky ravaszságát bemutató exemplum³⁶ –, és ezért gondolja úgy, hogy rokonai viselkedését is irányítani és értelmezni tudja. Olyan meghívót küldet saját temetésére, mely szerint „Megjelenés vagy meg nem jelenés a temetésen következményekkel jár.” Biztosra veszi, hogy a szöveget mindenki úgy értelmezi, kizáratik az örökségből, aki nem jelenik meg. A szöveg persze megenged rengeteg más értelmezést is, többek között az ellenkezőjét, és ez lesz a valóságos jelentés, mert ezúttal van egy hatalommal rendelkező szerző, aki megmondja, melyik jelentés érvényes. De a jutalom nem azért jár, ha valaki a szerzői intenciónak megfelelően tudja értelmezni a meghívó szövegét, ez a lehetőség fel sem vetődik. Ebben a novellában nem szövegek, hanem viselkedések értelmezése a tét. Ahogyan az elbeszélő Rédeky Ferenc is azért várakozik órákat egy fogorvos előszobájában, mert gyászolóknak hiszi a fogfájós embereket. Félreértett kontextus, félreértett viselkedés és ebből adódóan teljesen hibás következtetések: ez jellemzi ezt az egyszeri Rédekyt.

„...arra a következtetésre jutottam, hogy az öreg mégse lehetett rossz ember. Hiszen nem siratnák annyian. S ez csupa komoly bánat, nem tettetés.” (290.)

De érdemes azt is megfigyelni, hogyan okoskodik végrendelete záradékában a ravasz Rédeky Tamás. Így kezdi:

„Mínthogy pedig rokonaimat úgy ösmerem, mint pénzért mindenre képes egyéneket, e fiókvégrendelet úgyszólván aka-

³⁶ A történet beiktatásának módja is az exemplum szerkezetét mutatja: „...már diák korában is felette ravasz és fűrfangos volt. Különösen mesélték, hogy...” (285.)

démikus természetű, mert ők okvetlenül mind eljönnek temetésre, és siratni is fognak, ha tudják, hogy ezért pénzt kapnak.” (293.)

Rokonai jövőbeli viselkedésére nézve azon az alapon von le következtetéseket, hogy ismeri őket. Ehhez a tudásához erkölcsi ítélet is párosul: megveti őket, mert pénzért mindenre képesek. És itt persze emlékezzünk, hogyan is szerezte vagyonát. Úgy látszik, a Rédekyek mind egyformák, a különbség, hogy Rédeky Tamás az egyetlen sikeres közöttük. Ugyanakkor azonban ezt a jellegzetes családi viselkedést ő a végrendeletében elítéli és megbünteti, magáról is ítéletet mondva ezáltal. Egy ezzel ellenkező viselkedést akar jutalmazni, amely erkölcsi alapon elutasítja a pénzt. Csakhogy a ravasz Rédeky azt hiszi, ő pontosan tudja értelmezni a viselkedést:

„Ha azonban mégis akadna közülük olyan, aki szabályszerűen értesítve, mégsem venne részt a temetésen, talán akképpen gondolkozván: »Ez az ember rosszul bánt velünk, nekem nem kell a pénze, nem veszek részt a tisztességtételen«, ez esetben, abból a szempontból indulva ki, hogy e rokonomban karakter van, a városi szegények helyett őt nevezem ki általános örökösömmé.” (uo.)

Ő feltételezi, hogy tudja, mit gondol az, aki nem jelenik meg a temetésen. Bár az is paradoxon lenne, hogy a jellemtelenséggel szerzett pénzzel a legjellemesebb rokont jutalmazza, ahogyan „akadémikus természetű” záradékában eljátszott a gondolattal, még inkább paradox, hogy a ravasz Rédeky a maga elbizakodott bölcsességében a legbutább rokon ostobaságát jutalmazza meg. Az emberi viselkedés értelmezhetőségével kapcsolatos kételyeken kívül még egy bölcselkedő narrátori betétet is találunk a szövegben a halálról, amely az értelmezések és reprezentációk végtelen sorára hívja fel a figyelmet. Mind a halállal kapcsolatos jelentéstulajdonításoknak, mind a Rédekyek által használt, sikertelen megismerési stratégiáknak az a hibája a novella világában, hogy a felhasználható paradigmákat rögzítettnek tételezik. Az ifjú Rédeky a rosszkedvű, kisírt szemű embert csak a gyász paradigmájában tudja értelmezni, az öreg Rédeky

a távolmaradást a temetésről már előzetesen a büszke elutasítás paradigmájába sorolja, vagyis olyan exemplumként kezelik, amelyet egyértelműen lehet értelmezni. Mindkét esetben kiderül, hogy legalább egy további értelmezés is lehetséges, de alkalmasint számos további is szóba jöhet. Az egy exemplumhoz rendelhető paradigmák száma elvileg végtelen. És ilyesmit kifogásol a narrátor a halálról folyó diskurzus kapcsán is: végtelen számú reprezentáció volna elvileg lehetséges egy időbeli tengelyen, amelyek közül sokhoz lehet pozitív értékeket csatolni. Helyteleníti tehát, hogy egyetlen reprezentációt önkényesen kiválasztanak, és annak negatív konnotációit abszolutizálják.

A *Lupcsek Jani házasságában* viszont az ismeretelméleti kétely magát a történetet is illeti. Mikszáthnak rengeteg szövegére jellemző, hogy alternatív variációkat kínál arra nézve, hogy mi történt valójában, és az olvasó semmiféle támpontot nem kap a választáshoz. Ez az elbizonytalanítás általában a hang megválasztása, a nézőpontok összjátéka, a *communis opinio* mint beszédmód³⁷ sajátos alkalmazása révén megy végbe. Jelen novella viszont mintegy tematizálja ezt a problémát. Olyan narrátort szerepeltet, aki mind a novella elején, mind a novella végén explicit módon beszél saját tudásának korlátairól, elbeszélésének fikciós jellegéről (még ha nem is a saját fikciójáról van szó). A novellakezdés ezt az elbeszélőt nagyon markánsan mutatja be:

„Ha rendes észjárású ember volnék, úgy kezdeném a történetemet, hogy a birodalmi kancellár fényes bútorzatú teremben ült és finom cigaretlit szítt.

Hanem az nem volna talán igaz, mert sohasem találkoztam a kancellárral, nem is voltam soha palotájában, nem is tudom, hogy mit csinált, mit szítt, hanem hogy Lupcsek János, aki nekem pertu pajtásom, nem ült fényes bútorzatú teremben, hanem valami komisz mellékszobában körmölgetett, arra le merném tenni a hitet.”³⁸

³⁷ HERCZEG 54.

³⁸ MKÖM 34, 11.

A novella nagy részét kitevő beszélgetésben mindössze ketten vesznek részt, nem is tudhat róla senki más, csak ők ketten, meg akiknek valamelyikük elmeséli. Az első bekezdés normális irodalmi elbeszélésnek azt tünteti fel, amelyik a miniszter felől fókuszálva mesélné el a történetet. A narrátor éppen azzal teremti meg a maga tekintélyét, hogy elutasítja ezt az irodalmias lehetőséget, és szigorúan ragaszkodik saját tapasztalatához, ahhoz, ami „igaz”. Csakhogy a két szereplő lehetséges állításaihoz egészen másképp kell viszonyulnia: a minisztert nem ismeri, tehát cselekvéseivel, környezetével kapcsolatban csak irodalmi jellegű tapasztalataira építhetne egy fikciót, ami „nem volna talán igaz”. Úgy képzei, fényes a bútorzat, finom a cigaretta, de lehet, hogy nem. Erről tehát nem tud semmit, Lupcseket viszont személyesen ismeri, de hogy az adott pillanatban mit csinál, azt ugyanúgy nem tudja; mégis le merné tenni a hitet, hogy vele kapcsolatban eltalálja az igazságot, mert ez az utóbbi fikció személyes tapasztalaton, nem irodalmi elbeszéléseken alapul. Ezért is fogja a történetet Lupcek Jani felől fókuszálva előadni. No meg azért, mert a minisztert nem ismeri, tőle nem hallotta a történetet, a falujabeli Lupcektól viszont igen.

A novella végén viszont kiderül, hogy Lupcek élettörténetének van egy alternatív verziója is: „A faluban azt rebesgették, hogy a nagy úr elcsapta a szolgálatból, valami rossz fát tehetett a tűzre, ki tudja, hogy volt, mint volt.” (14.) A falubeliek tehát a történet két végpontja (Lupcek távozása a faluból nagy reményekre jogosító új állásába és dicstelen hazatérése) között felépítik saját történetüket, mégpedig a legnagyobb valószínűség, vagyis a szokványos paradigmák szerint. Két történet áll tehát egymással szemben, és az egyetlen személy, aki tudja az igazságot a faluban, Lupcek Jani egyben a leginkább érdekelt is az egyik variáció elhíttetésében, hogy tudniillik nem valamilyen bűne vagy hibája, hanem éppen erénye miatt vesztette el állását, spórolt pénzét, jobb ruháit. Ezáltal a két történet egyenrangúvá válik, mintha egymást kölcsönösen relativizáló fikciók lennének. Az olvasó a falusiakkal együtt abba a helyzetbe kerül, hogy a két egyenrangú fikcióról döntenie kell, ítéletet kell hoznia. A novella végén azonban arra találunk utalást, hogy ez a döntés olyan értelemben is etikai természetű, hogy magát a döntéshozót is minősíti:

„A derék kulcsár néni nem hitte el a történetet – hanem a kis Eszter elhitte az utolsó szóig.

S már ezért is megérdemelte – hogy igaz legyen a Jani dolga, s az abból kivilágoló nagy hűsége.

Amint hogy én nem is látok benne semmi különös lehetetlenséget!” (14.)

Eszter azzal, hogy elhiszi, kiérdemli, hogy a történet igaz legyen: a saját sorsunk alkalomadtán azon múlik, hogyan viszonyulunk a történetekhez, és ebben a világban láthatólag nincs olyan objektív igazság, amely kívülről segítene a döntésben. A narrátori zárszó arról, hogy a történet nem lehetetlenség, érezhetően a politika dimenziója felé is megnyitja az értelmezést: a nagypolitika korrump világában ilyesféle ajánlatot bizony kaphat az ember. Ez azonban a narrátor és Eszter álláspontja, a kulcsár néni, „akinek az urasága testvéröccse a birodalmi kancellárnak”, és e révén tudta Lupcsek Janit írnoki állásába beprotezsálni, nyilván jobb vélekedéseket táplál a hatalmasok iránt. A két álláspont két különböző világ; az egyikben egy jóindulatú hatalom megszabadul egy mihaszna írnoktól, a másikban egy korrump hatalom feloldhatatlan választás elé állítja az együgyű fiatalembert. Hogy milyen világban élünk, az azon múlik, milyen történeteket vagyunk hajlandók elhinni. Eszter megérdemli, hogy olyan világban éljen, amelyben a szegény fiatalemberek feláldozzák az anyagi és társadalmi előnyöket, hogy szerelmükhöz hűek maradhassanak. A kulcsár néni viszont olyan világban él, ahol a hatalom derék és igazságos nagyurak kezében van. Mindkettőnek meglehetnek a maga előnyei. Nyugodtan állítható, hogy mind a két világ fikatív, és ezt a fikcionalitást tovább hangsúlyozza a narrátori jelenlét. A narrátor elárulja magáról, hogy ő is a faluhoz tartozik, minthogy pertu pajtása Lupcsek Janinak, a kulcsárnét néninek nevezi; úgy látszik, nem különösebben magas rangú tagja ennek a kis társadalomnak. Mindezen kijelentéseknek és implikációknak azonban ellentmond a stílusa, amely nagyon kifinomult, és élesen elkülönül például Lupcsek Jani megszólalásainak korlátozott kódjától.³⁹

³⁹ Lásd BERNSTEIN passim.

Akár önmagában nézzük a két novellát, akár összeolvassuk őket mint egyazon exemplum két ellentétes kifejtését, olyan világba kerülünk, ahol nemcsak különböző értelmezések és különböző narratívák, különböző fikciók versengenek egymással, hanem ahol minden valóság konstruált természetűnek bizonyul, és a paradigmák, amelyek alapján az eseményeket meg lehetne érteni, ellenőrizhetetlenek. Mint Frank Kermode írta általában a modernizmusról: „Olyan világban vagyunk, melyről nem azt kell kijelentenünk, hogy többféle olvasata is lehetséges (ez minden elbeszélésre igaz), hanem azt, hogy az egyetlen helyes olvasat illúziója többé nem lehetséges.”⁴⁰

Az exemplum mikszáthi használata tehát nagyon gyakran szolgálja az elbizonytalanítást, a kételyt ahelyett, hogy a példa révén magabiztosan bizonyítaná a tétel igazságát. A Takáts József által a mikszáthi exemplum iskolapéldájaként idézett⁴¹ felütése a *Beszterce ostromának* ezt is példázhatja, hiszen az előrebecsített tétel után valójában nem egy, hanem két exemplum következik, amelyekben ugyanaz a szereplő ellentétes erkölcsi ítéletet hoz egymáshoz nagyon hasonló és egymással közvetlenül összefüggő esetekről. A tétel pedig maga is úgy hangzik: „Az emberek igazságérzete nem áll valami kifejtett fokon.”⁴²

Visszatérve mármost a novellakezddés problémájára, mind a tanú elbeszélő, a fiktív narrátor, mind az exemplum szerkezet kialakítása értelmezhető számos más összefüggésben is. Az olvasó saját tapasztalati világa és a történet világa között bizonyos ontológiai szakadék tátong,⁴³ és az első mondatoknak ezen a szakadékon kell valahogy átjuttatni az olvasót, hogy belekerüljön az utóbbiba. Joseph M. Backus vizsgálódásai⁴⁴ szerint a régebbi elbeszélők érzékelték ennek a diszkontinuitásnak a problémáját, és megpróbálták átvezető leírásokkal, bemutatásokkal áthidalni. Az olvasót mintegy fokozatosan vezették be a novella világába. A 20. századi novellisták domináns stratégiája azonban más lett: igyekeztek elfedni a szakadékot,

⁴⁰ KERMODE 298.

⁴¹ TAKÁTS 1583.

⁴² MKÖM 6, 9.

⁴³ LOHAFFER 52–54.

⁴⁴ BACKUS 1965.

vagy más képpel élve, az olvasót egyenesen a novella világának közepébe lőni. Például már az első mondatban olyan névmásokat használtak, amelyek normál esetben visszautalnak valamire a szövegben, vagy egy kommunikációs szituációban az üzenet címzettje számára is jól azonosíthatóak; egy novella elején viszont azonosíthatatlanok, és az olvasó, ha tovább akar olvasni, kénytelen úgy viselkedni, mintha tudná, miről van szó, kénytelen rögtön az elején behelyezkedni a novella világába. Mintha már mindent tudna arról a világról, sőt mintha a novella világa az ő saját világának egyszerű folytatása lenne.

Ha arra a következtetésre jutunk, hogy Mikszáth a századfordulón nem a 20. század jellegzetes novellakezdési technikáit alkalmazta, az nem kell, hogy bármiféle értékítéletre vezessen. Egyrészt Mikszáth helyenként igenis alkalmazta a 20. századra jellemzőnek tartott hirtelen kezdést, de ehhez nem köthető olyasféle fejlődés, hogy a pálya vége felé gyakoribbakká váltak volna az olyan nyitómondatok, amelyek rögtön a történet közepébe lendítik az olvasót. Éppen-séggel *A jó palócok* novellái kezdődnek többnyire ilyesféle mondatokkal, mint: „Mind együtt ültek a bírák.” Vagy: „Előbb a Bokros aranyszörű nyakát csinosítja ki bent az istállóban a gazda...” Másrészt az olvasó azonnali bedobása a novellavilág mélyvizébe tulajdonképpen csak egyik vonása annak, amit Bonheim a mediáció elleplezéseként ír le: a 20. századi elbeszélés igyekszik egyre kevésbé közvetítettnek látszani, ezért a nem mimetikus vagy egyenesen antimimetikus elbeszélő mód, a kommentár (különösen a metanarratív kommentár) eltűnik, a leírás pedig beleolvad az elbeszélésbe.⁴⁵ Csak-hogy a nem közvetítettségnek ez az illúziója maga is ellehetetlenül a posztmodernben, és a metanarratív reflexió vagy az értekező, esz-széjellegető betét, sőt akár a novella mint értekezés felértékelődik. Könnyen lehet, hogy Mikszáth elbeszélői stratégiái genezisüket, forrásukat tekintve premoderneket, de ettől függetlenül különösen von-zóak lehetnek egy posztmodern olvasás számára, hiszen ha egyszer az olvasók kifejlesztették az új helyzetnek megfelelő olvasásmódot, akkor a régi szövegeket is új módon fogják olvasni.⁴⁶

⁴⁵ BONHEIM 39–40.

⁴⁶ KERMODE 311.

Fontos lehet ebből a szempontból, amit Borisz Eichenbaum az O. Henry novellák preambuláiról írt. Eichenbaum szerint a szűzsé-novella története során természetes módon gravitált a ciklusszerű szerkezetek felé, és O. Henry bevezetései, amelyek a *Dekameron* novellakezdetéhez hasonló módon előrebocsátják a történet motívációját, egy-egy kötetben összeolvasva és kiterjesztve szinte pikareszk regénnyé vagy „keret nélküli Ezeregyéjszakává” teszik gyűjteményeit.⁴⁷ Ebben a felfogásban az egymástól elkülönülő novellákat az ugyanazt a narrátort személyében is felléptető bevezetések szervezik ciklussá. Ez jelentős különbség Mikszáthhoz képest, akinél ilyesmire csak a gyerekekről (vagy „a gyerekeiről”) szóló novellák esetében beszélhetünk. Nem arról van itt szó, hogy az exemplum szerkezetet kialakító novellakezdek valóban ciklusokká szerveznék a novellákat, hanem inkább arról, hogy implikálják egy ciklus lehetőségét, vagy azt sugallják, hogy egy ilyen ciklus létezik. *A szép Bulykainé* ügyvédbojtára azzal kezd: „Most azt akarom elbeszélni, amikor ügyvédsegédnek kerültem el egy vidéki városba.” Ez azt sugallja, máskor más történeteket mesélt el és fog még elmesélni, más városokba is elkerült már más foglalkozásokat üzni. Ha mindegyik hétköznapi történet is, sok van belőlük. A történetbe tehát ezen a mondhatni keretfikción keresztül csalogat be minket az elbeszélés: van egy hétköznapi személy, aki most elbeszél nekünk egy történetet.

Két következtetést kívánok mindebből levonni. Először is, a novellák az ilyen diskuráló, tapasztalatairól mesélő, gyakran személyesen is definiálódó narrátorokkal olyan képet sugallnak, mintha egy nagyobb ciklus darabjai lennének csupán, de ha felidézzük, amit a mikszáthi exemplum végtelen variálhatóságáról és szabad értelmezhetőségéről mondtunk, akkor ez eleve relativizálja az egyes novella jelentését. Azt sugallja, hogy az az értelem, amely az adott példázatból kiolvasható (és ami persze gyakran maga is ambivalens, vagy épp a jelentések bizonytalanságáról tanít valamit), messze nem a teljes és végső igazság, hanem egy végtelenül tágítható és variálható példa- és tételkészlet önkényesen kiválasztott darabja. Másodszor, az értekezésként olvasást a novellaszövegek egyáltalán nem

⁴⁷ EICHENBAUM 12–13.

kényszerítik ki, csupán felkínálják. Az ilyen olvasás aprólékos figyelmet kíván, és az olvasónak nem feltétlenül kell ilyen olvasási aktusokat végrehajtani. Amit arról mondunk, hogy a történettel szemben hogyan kelt kételyeket az egyes szöveg, hogyan hívja fel a figyelmet bizonyos intellektuális szempontokra, hogyan veti fel elvonatkozatható tanulságok lehetőségét, azt leggyakrabban a novella bevezető és záró részeiről mondjuk el. Amikor a novella bevezető olvasóját a történet világába, és amikor kivezeti onnan. De amikor éppen benne van a történet világában, akkor könnyen elfeledkezhet arról, hogyan került oda, hogy az első bekezdések óvatosságra intették, hogy kijelöltek bizonyos értelmezési szempontokat; merthogy a történetek maguk többnyire elég érdekesek ahhoz, hogy beléjük feledkezzünk. Valószínűnek érzem, hogy az olvasók többsége úgy emlékszik *A Lupcsek Jani házasodására*, hogy abban egyetlen történet van elmesélve egy szegény írnokról, akinek felajánlja a kancellár, hogy legyen gazdag ember, csak feleségül kell vennie egy ismeretlen nőt valamilyen korrupciós célból, de ő mindezt elutasítja. Sok Mikszáth-novella felkínálja a könnyed olvasmány lehetőségét is, hogy bizonyos nehézkes átvezetések, gyakori újakezdések után az olvasó eljusson egy szórakoztató történethez, amelyet élvezhet; de ugyanakkor felkínálja az értekezés-ként olvasás lehetőségét is, amikor nagy figyelemmel kell összerakni mozaikdarabokat, amikor komolyan kell venni a történetbe merülés akadályait, amelyek a gondolati reflexió szükségességére figyelmeztetik az olvasót.

A lehetőségek kettőssége részben abból adódik, hogy azért a felkínált alternatívák nem ugyanazon a szinten jelentkeznek, narratív rangjuk nem azonos. *Lupcsek Jani* saját verziója a novellaszöveg túlnyomó részét teszi ki, az események és mellékkörülmények részletes kifejtésével; a falubeliek kreálta ellentörténet mindössze két sor, amelyben semmilyen pontos részlet nem szerepel és a kauzalitás is meglehetősen elnagyolt. A novellákban ezen kívül az értekezés-jelleg nem azt jelenti, hogy a szöveg egészének lenne diszkurzív felépítése. Ha felépít is a narrátor egy ismeretelméleti, intellektuális problémákra figyelmeztető gondolati keretet a középponti történet köré, a történetmondás dinamikáját nem az fogja adni, és ezért az olvasásban akár el is lehet tekinteni tőle. Ellenpéldaként hadd hivatkozzam egy 1882-es szövegre, Mikszáth *Szegedi képek* című kar-

colatsorozatának utolsó darabjára, „A kis Réthi Laura” címűre, amely *A szép Bulyakiné*hez hasonló kérdéseket feszeget, de egyrészt nem rejtélyről beszél, hanem pontos magyarázatokat ad, és nem történetet mesél, hanem elmélkedik.

„A nagyság éppen olyan relatív, mint a szépség.

Próbálja meg valaki összeszedni az országból a legcsúnyább hetven asszonyt (az ám az ötlet), azokkal zárkózzék el egy pusztai szigetre s jót állók érte, egy esztendő alatt, mikor még csúnyábbak lesznek, gyönyörűeknek fogja őket találni.

De miért is beszélem én ezt? Hiszen talán összefüggés sincs abban és ebben az elmondandó dologban, hogy egy kedves, igénytelen tavalyi ismerősünket már valóságos művésznőnek találtuk Szegeden – szegedi szemmel. A kis Réthi Laura az.”⁴⁸

Bár a bevezető gondolatok azt sugallják, hogy van azért abszolút sorrend a szépségben, és csak a válogatáson, az összehasonlítható készleten múlik, mi szép, és a gondolkodást elindító tapasztalat, hogy a pesti epizodista Szegeden primadonna lehet, szintén sugallhat ilyesmit, a végkövetkeztetés más. Réthi Laura tényleg nagy színésznőnek bizonyul. Szegedi szemmel tényleg más a nagy színész, ami nem azt jelenti, hogy Szegednek az is jó, ami Pesten gyenge: ott tényleg jó primadonna lesz a pesti epizodista.

És bár itt is van párbeszédes jelenet, ha úgy tetszik, történet, amely elmeséli, hogyan hallottak a Szegedre látogatók először a Réthi Laura teljesítményéről, majd mit tapasztaltak a színházban, a szövegnek semmiképpen sem a történet a tétje, hanem a tájékoztatás és a meglepő tapasztalat diszkurzív magyarázata, míg a novellákban, még a leginkább exemplumszerű felépítésűekben is, a narratíva játssza a főszerepet. A szöveg tehát többféle olvasásnak kínálja magát oda, és ezek egyike lehet az aprólékos, mérlegelő, intellektuális szinten mozgó értekezésnek olvasás – de jelenleg talán ez a legvonzóbb, mert leginkább az ilyen olvasás tud a jelenünk számára ismerős és izgalmas jelentéseket létrehozni.

⁴⁸ MKÖM 64, 166.

3. „Egy parfümbe mártott kajszinbarack”

Már a kezdet kezdetén, a kérdés felvetésénél említettem, hogy a megismerés problémája szorosan összefügg az identitással. Az egymást elbizonytalanító exemplumok intertextuális összeolvasása szempontjából sem érdektelen, hogy van *A szép Bulykainének* is egy (vagy talán inkább két) párdarabja, ahol a súlypont a megismerésre törekvő főhős/elbeszélő önazonossága helyett a megismerendő személy identitására helyeződik. Ahol éppen az a kérdés, van-e és milyen a másik valódi énje.⁴⁹ A két (vagy három) szöveg között a kapcsolatot a bevezető jelenet hasonlósága teremti meg, amelyben az elbeszélőt (aki itt nem ügyvédbojtár, hanem képviselőjelölt) vendéglátója fogaton viszi be a vasútállomásra a városba, és közben mindenről szerényen elismeri, hogy az övé. És ez az ismerkedés a helyi viszonyokkal folytatódik majd a teljes novellákban, egészen végig. A párdarab(ok) címe *A paraszt kontesz*, amelynek első kidolgozása 1887-ben, a második 1894-ben készült; a kritikai kiadás a nagyfokú egyezések és az azonos cím ellenére sem egyazon novella két változatának, hanem két különböző, bár azonos című novellának tekinti őket. A két történetmenet eltéréseit nagy vonalakban összegezte Rejtő István a kritikai kiadás 38. kötetében,⁵⁰ de nem tért ki a szövegnek a mondat szintjéig lehatoló átalakítására. A második kidolgozásnak mintegy 35%-a teljesen új, és bár sok mondat változatlanul maradt, Mikszáth még azonos menetű jelenetekben is átírta a mondatok nagyobbik részét. A 128 átmentett mondatból 46 szó szerint megegyezik, 14 pedig csak minimális, egy szónyi eltérést mutat. Ezt a képet árnyalja, hogy a változtatás nélkül átvett mondatok vagy nagyon röviddek („Kinek a birtoka ez?”), vagy jellegzetesen stílusfestők („A bájdalú zenér zengedezik a bokorban”). Hosszabb mondatok alig maradtak meg változatlan formában.

Az első kidolgozás bevezető részei eltűntek vagy lerövidültek. Ez mind tartalmi, mind poétikai szempontból járt bizonyos követ-

⁴⁹ Hamis és valódi én megkülönböztethetlenségét Charles E. May az egyik olyan vonásként tárgyalja, ahol Csehov a modern novella megalapítójának vagy előfutárának tekinthető (MAY 204).

⁵⁰ MKÖM 38, 354.

kezményekkel. Az 1887-es novella első oldalai erős politikai szatírákat tartalmaznak, hiszen olyasféle állítások hangzanak el, mint „a pénz meghozza a kerületet”, „a kerület pedig visszahozza a pénzt”; a szélbali politikusok személyesen is szerepelnek, a párt működéséről is kapunk némi gúnyképet.⁵¹ Ez a kezdés a politikum felől javasolja értelmezni az egész novellát. A főhős nő ember, aki csak nőtlennek adja ki magát, úgy udvarolgat Auréliának, hogy támogatását politikai célból biztosítsa. A második kidolgozás a politikai szatíra szövegét jóval halkabbra vette, ugyanakkor a feleség eltüntetésével súlyt és jelentőséget adott a bontakozó szerelmi történetnek. A novella zárlatát is ez utóbbi adja. A poétikai következmény, hogy a novella sokkal „modernebb” lett. A történet sokkal hirtelenebbül elkezdődik, a képviselőség gondolatát nem kell megindokolni. Az olvasót nem lassanként vezeti be a történet világába a szöveg, hanem egy hangsúlyozottan motiválatlan és elliptikus kijelentéssel rögtön a történetbe dobja. Az első változat még elmagyarázta, honnan volt pénze a főhősnek, és honnan vette az ötletet, hogy képviselőként fellépjen, míg a második csak kijelenti: „Kedvem is volt, pénzem is volt.” Hasonlókat mondhatunk a novella zárlatáról is. Az első kidolgozás zárata a maga metanarratív kommentárjával („Ilyen csattanós vége volt az én jelöltségemnek.”⁵²) szinte anakronisztikusan régimódi, míg az egyenes idézet a novella végén, amivel a második változat él, a modern novella nyitott befejezésének iskolapéldája.⁵³

Mindezek tükrében talán elfogadható, hogy a megismerés problémakörének jelen elemzésében csakis a második kidolgozást fogom vizsgálni, minthogy az jóval izgalmasabb, összetettebb alkotásnak látszik. *A paraszt kontesz* tehát a továbbiakban az 1894-es változatot fogja jelenteni.

Az elbeszélő/főhős Kovách Ferencnek itt egészen határozott célja van az idegen közegben: képviselőnek akarja magát megválasztatni. A történet tehát egyszerűen sikerrel vagy kudarccal végződhet. A sikerhez természetesen valamelyest meg kell ismernie, értenie

⁵¹ MKÖM 38, 174.

⁵² MKÖM 38, 181.

⁵³ Vö. BONHEIM 119 és 158–164.

a helyi viszonyokat, és alkalmazkodnia kell hozzájuk. Csakhogy az ő személyes tevékenysége valószínűleg kevésbé befolyásolja az eredményt. Ismeretlen jelöltként küldte Budapestről a párt, és a helyi erőviszonyok döntenek, tőle csak az várható, hogy ne hibázzon nagyot. A novellában az ő egyetlen tevékenysége, amit a győzelem érdekében kifejt, hogy udvarol Auréliának. Arról már több szó esik, mi mindent tesz Aurélia Kovách győzelméért.

És ennek meg is van a maga logikája, hiszen Kovách megmondja: „Az egész reményem a Pereszlei támogatása volt.” Márpedig Pereszlei rajong a lányáért, és a kedvéért mindent megtesz. Ráadásul rögtön az elején kiderül, hogy Kovách Ferenc a maga városi eszével aligha fogja megérteni a helyi viszonyokat. Pereszlei szerint a választási harc kimenetele attól függ, hogyan szavaz Tóth Vince, mert akire ő szavaz, az veszít. Tóth persze visszaél népszerűtlenségével, és nem arra szavaz, akit szeretné, hogy nyerjen. De a paradoxonok sora itt érthetetlen módon megszakad, hiába tudhatja mindenki, ahogyan Pereszlei tudja, hogy Tóth azért szavaz az egyik jelöltre, hogy a másik nyerjen, a helybeliek ezt a tudást nem tudják a cselekedetük irányításában felhasználni: képtelenek arra szavazni, akire Tóth Vince, így aztán annak az akaratát teljesítik, akit a legjobban utálnak. Pereszlei Kovách első kérdésére elmondja, hogy a választás Tóth Vincétől függ, és a végén Tóth Vince Kováchra szavaz, de nem tudjuk meg, hogy miért. Tóth Vince nem szerepel személyesen sehol a novellában, csak Pereszlei magyarázatában és a választások napján egy üzenetében van róla szó. Innen nézve mindaz, amit Kováchék a történet során tesznek, szinte lényegtelen: a dolgok máshol, számukra nem megragadható és befolyásolható motívumok alapján dőlnek el.

Az elbeszélés ugyanakkor egyre kevésbé szól a választási harcról, hanem az azzal csak áttételesen összefüggő szerelmi szál kerül előtérbe. Ebben viszont az a szokatlan, hogy nem a lány meghódítása a tét, nem a másik érzelmei kérdésesek, hanem maga az elbeszélő hozzáállása. Biztos benne, hogy el tudja csavarni Aurélia fejét, világosan látja, hogy „szívében megindult a mozgalom”, csak azt nem tudja, hogy neki tetszik-e a lány, hogy ő akar-e valamit tőle. Ez pedig attól függ, milyen következtetésekre jut a lány személyiségét, ha úgy tetszik, valódi énjét illetően.

Kovách beavattatása a helyi viszonyokba több ponton is felvilágosít, hogy a főhős itt olyan ellentmondásos világba kerül, ahol a szereplők számára kérdéses, hogyan határozzák meg saját identitásukat. Pereszlei Mihály így mutatkozik be: „Én volnék Pereszlei uram.” Az „uram” szót az 1894-es novella első megjelent változata az *Ország-Világban*⁵⁴ még kurziválta is, hangsúlyozva ennek szokatlan, egyszersmind jelentőségteljes voltát. Pereszlei úgy nevezi meg magát, ahogy mások szokták szólítani, vagyis olyan mértékben azonosul a közösségi nézőponttal önmagát illetően, hogy teljesen lemondani látszik a saját nézőpont lehetőségéről. És még ezt is némiképp elbizonytalanítja a *volnék* igealak feltételes módja (ami egyébként nem lenne szokatlan egy bemutatkozó formulában). Közlési és egyéni szerepek átválthatóságát a másik irányból példázza Butykó Márton, aki szerint „az emberek ingadoznak”, és ez azonosnak bizonyul azzal, hogy ő ingadozik. Meg kell jegyeznem, hogy Kovách nevének írásmódja is ingadozott mind az *Ország-Világban*, mind a Mikszáth életében megjelent kiadásokban.⁵⁵

De a fő kérdés természetesen az, hogy Aurélia éneke milyen lehet, milyen személyiség alakulhat ki abban az ellentmondásos környezetben, amelyben nevelkedett. Pereszlei házának leírása bravúrosan mutatja be a problémát: a legnagyobb luxus és a provinciális elmaradottság egyidejű jelenlétét. Aurélia, aki a magyar társadalom legfelsőbb elitjével járt egy iskolába, és akinek kétségtelenül megvolt ehhez az anyagi, de nem a kulturális háttere, tökéletesen képes előkelő nő módjára viselkedni, és a kérdés éppen az Kovách számára, hogy ez szerepjátszás-e, vagy pedig Aurélia valódi éneke. Mert amikor korteskedni kezd, és bácsinak szólítja a gubás parasztokat, nyilván egy másik szerepet alakít. Kovách azt állítja, Aurélia az udvarban is megállná a helyét, és a lány talányos válasza ezt éppen nem tagadja: nem azért nem szeretne az udvarban megjelenni, mert kudarctól tartana, hanem mert a királyt nem akarja közelelről látni;

⁵⁴ *Ország-Világ* 1894. március 25., 15. évf., 13. sz., 202.

⁵⁵ „...én, Kovács Ferenc (a kolozsvári és fülel Kováchokból).” Az utalt kötet a *Kísértet Lublón és egyéb elbeszélések*. Budapest, 1896. [2. kiad.: 1899, 3–4. kiad.: 1901] Légrády Testvérek.

az illúzióit félti a megismeréstől. Anekdotája a boldogságot éppen a megismerés hiányával azonosítja. És mégis van valami, ami Auréliát Kovách szemében elfogadhatatlanná teszi mint előkelő dámát.

És ez egyben vonzalmának is útját állja. Olyan szavakkal írja le ellenérzéseinek okát, mint „unalmas”, „élettelen”, „természetellenes”, „idegenszerű”, „affektált közöny”, „kiállhatatlan”, „éter”, „visszataszító”, „ízetlen”, „nevetséges”. Bár Aurélia arcát az első találkozás leírásában rokonszenvesnek nevezte, később a saját ellen-szenvéről beszél. Aurélia „nem tetszik” neki, és ez nem a külsejéből, hanem a viselkedéséből következik. De láthatólag nem arról van szó, hogy érzelmi reakciói ne lennének elementáris erejűek, hiszen olyasmiket mond: „Szinte szerettem volna végigvágni ilyenkor egy korbáccsal azon a vézna testen.” Lehet, hogy az adott helyzetben célszerű és illendő udvarolni a lánynak, de a lány megmutatkozó érzelmei egyben erkölcsi igényt támasztanak a férfival szemben, és neki valahogyan reagálnia kell, illetve fel kell dolgoznia saját reakcióit. Részben ebből adódnak a fenti erős kifejezések. Másrészt Kovách és Aurélia viszonyában a fizikai erőszaknak jut némi szerep, és az sem érdektelen, hogy Kovách megnyilvánulásainak egyik szubtextusát az étvágy, az evés metaforája adja. Először azt mondja, a lány választékos szavai diszgyasztálják, vagyis undorítják, elveszik az étvágát a lánytól. Majd jön a hasonlat a barackról, amibe „az ember nem képes beléharapni”, mert a ráöntött parfüm miatt émelyítő. És végül a kettejük egymásra találása éppen a konyhában következik be. És éppen akkor, amikor az elementáris düh hatására Aurélia a korábbiakkal ellentétesen kezd viselkedni. Míg az elején „bágyadtan, fáradtan” mozgott, amikor felemelkedett a pamlagról, most „hirtelen felugorva” káromkodik, bár korábban kizárólag egy avítas szépirodalmi stílusban beszélt. Az „affektált közöny” helyett most szabad folyást enged indulatainak, és ebből következőleg elkezd törni-zúzni, pofozkodni. Magát Kováchot is megüti, amikor az megpróbálja megölelni.

Kovách narrátori értelmezése szerint ekkor az igazság pillanata jött el, és ő Aurélia valódi énjét ismeri meg ebben a szokatlan helyzetben. Amit addig látott, az csak egy hamis, külső máz, most lehet látni őt „igazi alakjában”. De ebben nem kell feltétlenül egyetértünk a narrátorral. Amit a mellékszereplők bizonytalan énképéről,

változékony identitásáról mondtunk, az az elbeszélőre is igaz lehet, hiszen például a saját indítékaival sincs teljesen tisztában, vagy legalábbis eltitkolja őket önmaga előtt, amikor a tősgyökeres kormánypárti kerületeket, ahol szélsőbali programmal kevés esélye lenne, kopáraknak nevezi („az ördögnek kell ez a kopár vidék”), és helyettük a dúsan termő Alföldön, a függetlenségi párt igazi bázisán keres magának kerületet. Érzelmeinek fellángolása vélhetően összefügg azzal, hogy Aurélia erőteljes megnyilvánulásai szexuálisan izgalmasabbak, mint korábbi „élettelen” viselkedése. Ekkor találja őt először szépnek.

A narrátor tehát arra következtetésre jut, hogy a címben felállított paradoxon feloldható: Aurélia igazából paraszt, és csak egy hamis, idegen viselkedés mutathatja kontesznek. Nőként akkor vonzó, amikor valódi énjével összhangban tud cselekedni („kezét csipőjére vágva parasztosan”). Az új viselkedés azonban Kovách viselkedését is megváltoztatja, már nem szalonstílusban udvarol a lánynak, már nem „kegyednek” szólítja, hanem minden teketóriázás nélkül ölelgeti és tegezi. Csakhogy a novella mindeddig épp eleget mondott a társadalmi szerepek kényszerítő erejéről, hogy kétségeink legyenek, tartós lehet-e Aurélia számára ez a megtalált összhang a „valódi” én és a viselkedés között. A nyitott befejezés azért lehet itt annyira erőteljes, mert nem tudjuk meg, hogy akkor most mi lesz, nem derül ki, most mit is akar Kovách a lánytól. Amikor azt mondja, szereti, az lánykérést jelent, mint ahogy jelentene Aurélia, a kontesz világában, vagy annak a szabadabb szexualitásnak a keretében kell értelmezni, amelyet az ő új viselkedése sugall? Egyik variáció sem látszik problémamentesnek, mert még ha valaki azt hiszi is, hogy biztosan különbséget tud tenni hamis és valódi én között, ahhoz nem lehet hatalma, hogy a hamis ént végleg száműzze a másik vagy kettejük világából.

Hamis és valódi én megkülönböztethetőségének problémáját a korszak magyar novellairodalmában aligha vetették fel élesebben, mint Mikszáthnak ez a szövege, amely a viselkedés és a másik identitása megismerhetőségének összefüggését az egyéni viselkedést befolyásoló, különböző, egymással akár összeegyeztethetetlen közösségi, ideológikus és egyéni elvárások erőterébe helyezte.

4. A gyerekek magához való esze

Lehetséges, hogy a megismerés szempontja olyannyira általános, hogy a világirodalom novellatermésének jelentős részét le lehetne írni vele többé-kevésbé adekvát módon. Hiszen ha a legtöbb novellában történik valamiféle változás, akkor ez könnyen lehet az átmenet nem-tudásból tudásba, vagyis valamiféle megértés, megismerés. Vagy a változás, ha van, könnyen értelmezhető így is. Mindazonáltal nem hiszem, hogy akár Mikszáth novelláinak teljes korpuszára általánosítható volna a megismerés mint adekvát értelmezési szempont, de az életmű *egyik* kulcskérdéséről van szó. Sok novellának nem ez a téma áll a középpontjában – de soknak igen.

Utóbbiak között érdemes némi külön figyelmet fordítani a gyerektörténetekre. A gyermeknek tudniillik legfőbb dolga a világban, hogy tanuljon; tevékenységeinek többsége, mint a játék, tanulási funkcióval is bír. A tudás felhalmozása révén lesz végül képes a gyermek arra, hogy egyre önállóbban tudjon cselekedni, beilleszkedjen a társadalomba, vagyis felnőjön. Mikszáth saját gyerekeiről szóló történetei többnyire valamilyen tanulási folyamatról szólnak, de a megismerésre törekvő gyerekeken kívül felléptetnek elbeszélőként egy jóindulatú apafigurát is, aki nemcsak segíti a fiúkat a tudás megszerzésében, hanem maga is megismerésre törekszik, igyekszik megérteni a gyermeki világot, illetve megérteni, hogyan tesz szert tudásra a gyermek. Ezt egyrészt azért teszi, hogy segíthesse a folyamatot, másrészt hogy a gyermek korlátozott tudásából adódó tévedések logikáját megértve olyan külső nézőpontot nyerjen, ahonnan ha saját felnőtt világképre tekint, azt is jobban megértheti. A novellák ezért a megismerés folyamatán kívül még a másik megismerés-folyamatának megismerését is színre viszik.⁵⁶ A megismerés

⁵⁶ A következő majd egy bekezdésnyi szöveg szerepelt „*A én pohárom*” kéziratában, de az első kinyomtatott változatban már nem, amiből arra lehet következtetni, hogy Mikszáth csak a korrektúrában húzta ki, talán mert nem fért el a szöveg a tárcsahasábjában (kurziváltam a nyomtatott változatban nem szereplő részeket): „Nem is gondoltam *többe* a csacsogására. *Megszokott dolog az. Ezer kérdése van hozzám naponként. Ki tudja min jár ilyenkor az esze? Pedig voltakepen nagyobb gyönyörűség volna*

folyamatának és korlátainak a szempontjából ezért különösen érdekesek ezek a novellák, mert óhatatlanul reflektálnak az eddig tárgyalt problémákra.

Amikor segíti a gyermekek tanulását, fejlődését, az nem feltétlenül jelenti, hogy korrigálja a tévedéseket: előfordul, hogy manipulatív céllal megerősíti őket. Ahogyan Jánoskát is egy mesével veszi rá a húsevésre *A ló, a bárányka és a nyúlban*. Az *Aussi brebis* pedig tematizálja is ezt a működésmódot:

„Mert akárhogy dicsérjük mi apák a gyerekeinket, az ő logikájuk, érvelésük, okoskodásuk, amelyiké jól indul is, nagyon primitív fokon áll. Két éve sincs, amint figyelmeztettem egyszer a Bercit, ki az ágy szélén fölállt: »Leesel, pajtás«, mire ő fölénnyel felelt föl: »Hát nem látod, hogy fogom az ingemet?!« Valóságosan belefogódzott az ingébe és azt hitte, hogy most már le nem eshet.

De magukhoz való eszük nekik is van.”⁵⁷

A gyermeki logika a novellában arra a következtetésre jut, hogy a fiatal lány, akinek franciára kellene tanítani a fiúkat, nem tud franciául, mert nem ismeri a különbséget juh és bárány, valamint ló és csikó között. Amikor ezt az apa tudomására hozzák, az így összegez:

„A gyereknek tökéletes igaza volt, mindjárt is átláttam, hogy a kis Karolin bizonyosan sohase járt falun, és nem látott se eleven bárányt, se eleven juhót, legfőlebb sült alakjában kerülhetett eléje a juhcsalád, s nem vigyázta meg az egyes családtagokat, a kost és a jerkét, az ürüt, a juhót, a bárányt, egyenkint.” (62.)

megfigyelni hogy hasadozik ki egy kis bimbó, mint hogy mikep gubózza be magát üres szószátyárságba egy nagy politikus... De hat erről kell írni... ez a kenyér.” OSZK. Quart. Hung. 2969. Természetesen a megfigyelés megfigyelése nem lehet radikálisan másféle tevékenység, mint az „egyszerű” megfigyelés. Mint Niklas Luhmann írja a megfigyelőről: „Önmaga mint a második rend megfigyelése egyszersmind az első rend egyik megfigyelése is.” (LUHMANN 35.)

⁵⁷ In *Őreg szekér fakó hám*. Budapest, 1901. Légrády Testvérek, 59–60.

„A gyerek tökéletes igaza” tehát azt jelenti, hogy a rendelkezésére álló adatokból logikus következtetést vont le; csak hogy persze korlátozott tudásából adódóan nem állt a rendelkezésére elég adat ahhoz, hogy a következtetés helytálló legyen. Az apa azonban nem fogja elmagyarázni gyerekeinek, pontosan milyen ismeretek hiányoznak náluk a helyes következtetéshez, mert saját célja érdekében stabilizálni szeretné Karolin, vagy ahogy ettől kezdve a családban nevezik: Aussi brebis tekintélyét. De valamilyen magyarázatot mégis ad. Maga hamar átlátja, hogy a lány franciatudása azért mutat bizonyos fogyatékoságokat, mert sorsa, családi háttere (amiről nagy együttérzéssel értekezik egy hosszabb kitérőben [60–61.]) nem tette lehetővé számára, hogy olyan tapasztalatokra tegyen szert, mint úrifíú tanítványai. Francia ugyan az anyanyelve, de a franciának egy olyan változatát beszéli, amely nem feleltethető meg könnyen a fiúk magyar nyelvváltozatának. Az apa nem hajlandó a nyelv rétegzettségéről vagy a szociális különbségről beszélni fiainak, de valahogyan mégis meg akarja magyarázni a másik világának totális idegenségét. Aussi brebis olyan világban él, ahol nincsenek bárányok és csikók. Ez a világ a város, amelyet ő a család szűkös anyagi körülményei miatt nem hagy el soha, míg a fiúknak módjukban áll gyakori kirándulásokat tenni falura. Elvileg a fiúk is ismerik a város világát, csak nem tudják kizárólagosnak tekinteni. Az apa viszont egész Franciaországot teszi meg olyan mesebeli világgá, ahol nincsenek juhok és lovak. Ezzel részint fokozza a másik idegenségét, részint respektálhatóvá teszi.

A jóindulatú figyelem, amely a Mikszáth-szövegek túlnyomó többségének hangvételére jellemző, itt tehát a gyerekek érdekében irányul a kognitív folyamatokra, hogy esetleges beavatkozással a megfelelő irányba mozgósítsa az energiákat. De már például *A Berci fogai vagy a képek roppant értéke* című írásban a gyerek-történet maga is csak exemplumként szerepel, amely segít megérteni, miért érhetnek el a festmények magas árakat, miért lehet a tájkép drágább, mint az ábrázolt tárgy. Berci fogainak története nem egyszerűen a kereslet és kínálat törvényét mutatja meg, hanem azt is hivatott megérteni, hogy a keresletnek lehetnek teljesen irracionális aspektusai, de az érzelmi alapon keletkező, érthetetlen vagy akár értelmetlen kereslet ugyanolyan reális gazdasági faktor, mint

az elemi létszükségletek. „De miért volna a bolondság egy kisebb bázis, mint az okosság?”⁵⁸ A gazdasági működés megértésére két értetlenség összehasonlítása ad lehetőséget: „társaságokban” gyakran nem értik, hogy lehetnek egyes képek olyan drágák, és Berci sem érti, hogy lehet Marozil olyan szamár, hogy nem ad játékokat az ő kihullott fogáért. Az egész novella didaktikus diskurzusa, mindent elmagyarázó részletessége sem nagyon fedheti el, hogy az exemplum itt is a megismerés korlátairól szól. A történet hangsúlyozottan magyarázatként hangzik el: „Ennek megvilágítására elmondok egy történetkét” (68.). Bercinek ezúttal pontosan elmagyarázza a végén, miért vezetett hamis eredményre egy helyes következtetés:

„Megnyugtattam, hogy sem ő nem nevetséges, mert ő joggal hihetette, hogy a fogai sokat érnek, hisz a néni is száz forintot vett egyet; sem Marozil nem szamár, mert Marozil boltjában sohasem volt senki, aki a Berci foga után tudakozódott, hogy megveszi.” (71.)

Majd végül részletesen elmagyarázza a tétel és az exemplum kapcsolatát, hogy miként magyarázza meg a történet a felvetett problémát: „Ebben a fogtörténetben van a képkérdés megoldása”. (71.)

De hiába ez a hibátlan értekezésszerkezet, a tétel mégiscsak az, hogy időnként teljesen irracionális, értelemmel nem megragadható motívumok határozzák meg az emberi cselekvést. A megismerő ágens itt lemond ezeknek a motívumoknak a firtatásáról: nem fogalmazódik meg olyan kérdés, Bercinek miért pont a fogai lehetnek egyesek számára értékesek, vagy hogy miért rajonghat valaki annyira a képekért; csak annyi derül ki, hogy ezekre a motívumokra a megértésük nélkül (irrationalitásukat egyszerűen tudomásul véve) is lehet sikeres cselekvést alapozni.⁵⁹ Sok gyerektörténetben az apa-

⁵⁸ In *Öreg szekér fakó hám*. 67.

⁵⁹ „A képeknek bolondos áraitól” Mikszáth egy 1905-ös szövegben szintén értekezett, onnan indulva ki, hogy „a józan ésszel mégsem megegyeztethető”, ha a festmény többbe kerül, mint az ábrázolt táj. (Szinyei Merse Pál. In *Jk* 21, 173.) Tárgy és reprezentáció viszonyának problémájáról a szöveg egy részlete kapcsán vitakoztunk Török Lajossal. (TÖRÖK 197–198; HAJDU 76–78.)

figura éppen azt élvezzi, hogy megfigyelheti, a meglevő adatok alapján logikus következtetés hogyan lesz mégis hamis, de ez nem mindig jelenti, hogy magabiztos, mindentudó felnőttként ő tudja a helyes válaszokat, birtokában van a helytálló következtetéseknek. A gyermek tudásának korlátozottsága figyelmeztethet arra is, hogy felnőtt tudásnak is megvannak a korlátai, hogy a logikus következtetés eredménye mindig lehet hamis, mert nem tudunk mindent. Az „*A én pohárom*”-ban egy végtelen regresszus lehetősége nyílik meg, hiszen a gyermekével szemben nagyobb tudásának biztonságára támaszkodó apa tudatlan gyermeknek bizonyul saját apjával, illetve apjának kísértetével szemben, aki egy túlvilági transzcendens tudás birtokában avatkozik be az eseményekbe, de távozik, mielőtt mindent megmagyarázna, minden kérdésre válaszolna. Anynyit azonban elárul, hogy a logikai princípium sem univerzális, mert a *tertium non datur* elve a transzcendenciában nem érvényes. A felnőtt logikára sem érdemes kételytelenül ráhagyatkozni.

A gyermekek alapvetően a természeti világ vagy a társadalom törvényeit hivatottak megérteni a novellákban. A kettő nagyon is gyakran párhuzamosnak bizonyul, mint Pipi történetében, akit a tanulságot összefoglaló, gyermeki fogalmazású és helyesírású sírfelirat szerint „a társai megöltek, mert külömb tola volt ő náluk.”⁶⁰ A gyermek világában játszódó elbeszélés különösen alkalmas arra, hogy az állattörténet mint állatmese jelenjen meg, amely az állatot antropomorfizálja, és alapvetően az emberi világot illető tanulság levonásával végződik. A *diplomata* még le is fordítja a verebek csipogását egy fantáziajáték keretében (80). Éppen mert az állat vagy a természet megértéséhez is az emberi társadalom leírásai adják a nyelvet, a kettő kevésbé állítható szembe egymással.

Németh G. Béla szerint viszont a felnőtt világgal szembeállítva a gyermek és az állat vagy a természet világa ugyanazt sugallja a végső kérdések irányába tapogatózó öreg Mikszáth számára: „A gyerekek (és az állat) világában megvan és megmutatkozik az egyesben is a nem, a species törvényének érvénye s lényegének azonossága.

⁶⁰ A diplomata. In M. K.: *Művei 13. Kisebb elbeszélések (1893–1910)*. Budapest, 1969. Magyar Helikon, 89.

A nem és az egyed törvénye, lényege romlatlan természeti távlatlalt nézve azonos.⁶¹ Sok szöveghely nyilván értelmezhető úgy is, hogy a különböző egyedek azonosítása a közös nem alapján történik egy tágasabb perspektívából, bár az is igaz, hogy Németh G. Béla leg-hangsúlyosabb példája nem „romlatlan természeti”, hanem kifejezetten transzcendens perspektívából fogalmaz meg egy irracionális azonosságkonceptiót: a meghalt Jánoska és az utána született Berci a nagyapa kísértete szerint nem azért azonos egymással, mert mindkettő gyerek, hanem egy evilági ésszel felfoghatatlan működésmód alapján, amely azt is lehetővé teszi, hogy ugyanaz a gyerek egyszerre két helyen legyen (a halott nagyanyánál és az élő apánál), és egyszerre legyen eleven és holt.⁶² Másfelől *A diplomatában* levont egyik tanulság pedig éppen az, hogy az azonos fajba tartozó egyedek azonosnak kezelése csak a felszínes külső megfigyelő szempontjából lehetséges, a kellő figyelem az egyedek megkülönböztetését eredményezi.

„Azt hiszem, hogyha régóta foglalkoztam volna a verebekkel, a Pipi arcát meg tudtam volna különböztetni a többiektől. Mert bizonyosan nem egyformák a verebek, csak a mi szemünk nem elég jó meglátni rajtuk a különbséget.” (79.)

Az állattörténetek nagyobbik része éppen olyan állatokról szól, akik valamiért különlegeseek, akik kirinak fajtájukból. Az elbeszélő és a gyermek akár együtt is tanulhatja, hogy az egyedek bizony megkülönböztethetők, és esetenként fontos is lehet, hogy megkülönböztessük őket. Még akkor is, ha a felnőtt társadalom hajlamos elfelejteni a különbségeket, és nagyobb kategóriákban kezelni az állatokat, és érzéketlenül viszonyulni hozzájuk. Az állatorvos azt állítja, egy félrattler törött lába miatt nem érdemes egy orvost felkelteni: „Hát ezért költöttek fel engemet? Ez a kutya nem ér öt garast se.” És: „Az orvos nem arra szerzi a diplomáját, hogy félrattlereket gyógyítson.”⁶³ A szeretet teszi egyedivé és ezáltal értékessé a kutyát.

⁶¹ NÉMETH: 125.

⁶² „A én pohárom”. In *Öreg szekér fakó hám*. 50–51.

⁶³ Az első bánat. In *Öreg szekér fakó hám*. 83–84.

A novellákban ábrázolt tanulási folyamatok a dolog természetéből adódóan számos tévedéssel járnak: a gyerekek sokszor csinálnak olyasmit, ami értelmetlen vagy káros. A gyermeki cselekvés nem mindig jelenti azt, hogy valamilyen magától értetődő természetesség révén szembekerülnek a természetellenes vagy abszurd társadalmi korlátokkal. Berci ugyan magától értetődően vinné sétálni kutyáját az utcára, és döbbenten szembesül azzal a korlátozással, hogy előbb ebadót kell fizetnie, különben a kutyát elviszi a sintér. Sem az adó, sem az állam fogalmát nem érti, és a házmesterné nem is tudja neki elmagyarázni. De ugyanez a Berci levelet ír a kutyájának, és olyan ajándékokkal próbálja megörvendeztetni, mint a szájkosár. Sétálni is azért akarja vinni, mert az ajándékok révén „úri kutya” lett, és a szép dolgaiban szerinte büszkén mutogathatná magát. Vagyis amennyit az emberi társadalom működéséből ismer, azt, még ha abszurd is, minden további nélkül rávetíti az állat világára, csak egyelőre még keveset ismer a társadalom működéséből. Ezért aztán a gyerekek többnyire bizonytalanok és tétovák.

Én csupán egyetlen mikszáthi gyermekfigurát ismerek, akire habozás nélkül alkalmaznám Németh G. Béla kifejezését, „a gyermek világának tettbiztonságát”, és ez Ponci, aki a természet világa ellenében fellépő ős gonoszság pusztító bizonyosságával cselekszik. *A Ponci bűnhődését* talán éppen mint a gyerekekről, mármint a saját gyerekekről szóló novellák ellentétét érdemes – némileg kitérőként – szemügyre venni, mert abban egy minden tétovázás nélkül cselekvő, a maga destruktív ősbizonyossága okán semmit sem tanuló, megismerésre nem törekvő gyermek csap össze egy olyan felnőttel, aki a maga társadalmi mindentudása alapján szintén nagyon magabiztosan cselekszik. Bár Ponci ténykedése a bevezető mondatok szerint a vendégek számára teszi kiállhatatlanná a szezont egy fürdőhelyen, a részletezés az ablakok betörésén kívül kizárólag állatkínzást tartalmaz:

„Tüzzrölpattant, vásott kis kölyök volt ez a Ponci, végzetes ellensége amaz elkényeztetett kedvenceknek, kik úrnőikkel messze világból ide jönnek, a szép selyempántlikás uszkárok-nak, pincsiknek, a hatalmas szent-bernhardiaknak, melyeket parittyából pompásan tudott eltalálni. [...] A kis zöldre festett

házikókba, melyeket gyöngéd lelkű németek a fákra aggatnak a madarak védelmére és etetésére (mert ott a madarak is oly szegények, hogy népkonyhára szorulnak), lépvesszőket rakott, s foglyul ejtőket. Egy mókust is fogott, s penicilussal szurkálta elevenen. (Egy amiens-i gouvernante, aki Zolát olvasott egy padon, elájult, amint ezt látta.) A macskáknak dióhéj papucsokat ragasztott szurokkal a talpaikra, úgyhogy azoknak kísérteties kopogása éjjel halálra rémíté a betegeket.”⁶⁴

Az állatkínzásoknak ez a katalógusa azonban nem valamiféle állatvédő nézőpontból ítéli el Poncit, a narrátor itt nem az állatok, hanem az emberek érdekeit fogalmazza meg: a kutyák bántalmazása miatt a gazdájuk szenved, egy nevelőnőnek rossz, hogy a mókust késsel szurkálják, nem a macska ijed meg saját léptei zajától, hanem az aludni vágyó emberek; a madarak elfogása talán azért bűn itt, mert épp a madáretetőknél történik. Ezzel a háttérrel látszik igazán jelentőségteljesnek a novella darázs-szubtextusa. A narrátori diskurzus ugyanis csak a darázsak érdekei, értékei mellett áll ki önmagukért, nem az emberi társadalom szempontjából kellemes vagy hasznos voltak miatt. Sőt a bevezető mondatok szerint a darázsak éppúgy kellemetlenek, mint Ponci. A két csapás tehát a legelején még párhuzamos, bár ott is rögvést kiderül, hogy Ponci a súlyosabb:

„A tüdőbetegek egyik ismeretes fürdőjében a »villa Veroná«-ban, ahol évtizedek óta töltöm a nyarakat, sohasem volt olyan kiállhatatlan szezon, mint 1895-ben, egyrészt az elszaporodott darázsak miatt, másrészt a csintalan, rakoncátlan Ponci úrfi miatt.

A darázsak ellen még lehetett védekezni. A fürdővendégek, urak és hölgyek, apró üvegcséket hordtak a zsebeikben, valami patikai szerrel. A darázscsípést menten bekenték vele, és nem fájt, sem meg nem dagadt.

Hanem a Ponci ellen nem volt segítség.” (302.)

⁶⁴ A Ponci bűnhődése. MKm 13, 303.

És úgy látszik, Ponci tevékenysége főleg a folyamatos állatkínzás révén teszi az emberek számára kiállhatatlanná a szezont. Legalábbis Eszti ke fejének betörése és erre következő üldözése láthatólag nem vált ki hasonló részvétet senkiből, csak a kislány családja próbál az érdekében kiállni, de a konfliktus az ő részükről is hamar presztízscsatává alakul, és a kislány érdekei elfelejtődnek.⁶⁵ Mintha Ponci igazi főbűne, ami után csak a bukás jöhet, a darazsak pusztítása lenne. A novella kulcsjelenetét, amikor a történetet elbeszélő tanú megkísérti Poncit a trombitával, meglepően hosszú kitérő szakítja meg, ami pusztán a késleltetéssel aligha magyarázható. Ponci éppen kiásott egy darazsfészket, amikor az elbeszélő megközelíti, és amíg arra vár, hátha Ponci szóba áll vele, eltűnődik a darazsak létén. „Közben gyönyörködtem a kibontott darazsfészkekben” (314.) – így kezdődik ez az esszéisztikus betét, amely a novella terjedelmének mintegy 10%-át teszi ki. Az elbeszélő várakozik, és amíg Ponci a szökőkút halacskáit kövekkel dobálja, ő tünődik a darazsakon. Egy örök, a maga változatlan tökéletességében imponáló, az embertől független⁶⁶ létformában gyönyörködik. És a morfondírozás eredménye, hogy a darazsfészkek elpusztítása Ponci megbocsáthatatlan bűne lesz: „Mennyi művészet, mennyi pompa – de mi haszna? Jön a kis Ponci, és kiássa, szétrombolja az egész várost.” (316.) Ha az elején a villa lakóit két csapás gyötörte, akkor a darazsak pusztítását érthetnénk úgy, hogy Ponci legalább ez egyszer az emberek érdekében cselekszik, és a másik csapást enyhíti, míg egyéb állatkínzásai zavarják az embereket. Ez a szempont azonban fel sem vetődik.⁶⁷ És amikor az elbeszélő megpróbálja – persze manipulatív

⁶⁵ A szereplőként fellépő narrátor, mivel sajnálja a megfélemlített kislányt, azt javasolja, költözzön ki a család a szállodából. Az anya viszont azt feleli: „Inkább meghalok, hogysem egy tapodtat mozduljak.” (307.)

⁶⁶ „A kis darázs már bizonyosan Ádám és Éva idejében tudta a papírkészítést.”

⁶⁷ Sőt a fenti idézet folytatása akár az ellenkezőjét is sugallhatja: „Hát legyen aztán ilyen körülmények közt valakinek kedve darázsnak lenni és nem csípni, nem dongni.” Vagyis a darazsak az évi különös agresszivitását akár Ponci állandó zaklatása is okozhatja.

céllal – Poncit a darázs-fészkek esztétikai szemléletére felhívni,⁶⁸ választ sem kap. Poncit csak a pusztítás érdekli.

És a novella zárata újra csak a kert darázsai szempontjából értékeli az eseményeket, nem az emberek vagy a Horváthyék szempontjából, és ezzel a narrátor saját rafinált közbeavatkozását utólag úgy minősíti, mintha az leginkább a darázsak érdekében történt volna. De ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a novella tényleg Ponci és a darázsak viszonyáról szólna; nagyon fontos ez a szubtextus, de funkciója szerint csak hermeneutikai segítséget nyújt a történet olvasásához, amelyben az üdülőhely mini társadalmának működése érzékeltet valamit a Monarchia társadalmi ellentmondásaiból. De itt nem kell kitérnünk a korábbi szakirodalomban sokat emlegetett dzsentrí-tematikára,⁶⁹ amelynek keretei közt ez a novella talán csak azért nem lett a kánon középponti darabja, mert viszonylag finom értelmezési eljárásokra lett volna szükség a durva politikai tartalmak kinyeréséhez.

Amikor Ponci vonakodik elfogadni a szép új trombitát, vonakodását a narrátor a következőképpen kommentálja: „A gyermekek ösztöne többet ér, mint az öregek tapasztalása.” (314.) A novella végkifejlete azonban cáfolja ezt a maximát. Ponci ugyan helyesen érzi meg, hogy az ajándékot hozó ellenség rosszat akar neki, de mivel tapasztalatai híján nem tudja felfogni, miképpen lesz a kárára ez a rosszakarat, nem tudja legyőzni másik – részben általános gyermeki, de itt leginkább rá személy szerint jellemző – ösztönét, amely a csend és béke⁷⁰ megzavarására irányul majd, amint egyedül marad a trombitával. Az elbeszélő ellenben a tapasztalatai alapján képes olyan szituációt kialakítani, amelyben a Ponci gonosz ösztönei végső soron Ponci érdekei ellenében fognak hatni. De hát ép-

⁶⁸ „De szép ez a nagy darázsváros, Poncika. Tudok én még annál egy nagyobbat. Jöjjön csak, megmutatom.”

⁶⁹ A témáról újabban lásd TARJÁNYI 2003.

⁷⁰ A novella értékstruktúrájában a pozitív oldalt leginkább a csend, béke, nyugalom képezi, amihez hozzákapsolódik még az egészséges testi erő és a nem hivalkodó gazdagság Pantalovicséknál, valamint az együttműködő iparosmunka, amit a darázsak életének antropomorf ábrázolása sugall.

pen ez a különbség az ösztön és a tapasztalás között; Ponci úgy nevelkedik, hogy ösztönös cselekedeteit egyáltalán nem tanulja meg korlátozni: a családja nyújtotta totális védelem következtében – legalábbis a villa Verona világában, amely azonban a novella teljes, sűrített világa – mindent megtehet. Az öregek tapasztalatával rendelkező elbeszélő viszont cselekvési tervébe Ponci ösztöneit éppúgy belekalkulálja, mint a különböző „zsánerek” cselekvési stratégiáit, amelyeket ő alaposan ismer. Ez az utóbbi tudása is megfigyelésen és általánosításon (tehát tapasztaláson) alapul. „A sárosi nemes csak otthon nem úr, a nógrádi nemes csak otthon úr, a bácskai nemes pedig mindenütt úr.” (308.) „Brunner úr pedig a tények embere volt, s kimondhatatlan rajongást kezdett érezni Pantalovics iránt – ami éppen jól belevágott terveimbe.” (313.) És a tervezés lényege, hogy maga alig cselekszik valamit, csak otthagyja Poncinak a trombitát a délutáni pihenőidőben, utána már minden szereplő cselekszik a maga lényege szerint, ahogyan azt a terv kigondolója előre látta: „Mert a sors néha a maga bolond fejétől is cselekszik, de a leggyakrabban okos emberek mesterségesen fogják az ekéjük elé, ellátják a szükségességekkel, és ráhagyják: no most már magadtól csináld tovább!” (313.) És az ő körültekintő tervezése végül diadalmaskodik, ő győz, Ponci veszít: a tapasztalás végül többet ér, mint a gyermeki ösztön.

Ez a megfigyelésre alapozott cselekvés azonban nagyon kevésbé érdekelt a megismerésben, a narrátor a maga fölényes intellektusával azonnal átlátja, melyik szereplő milyen paradigmának feleltethető meg, és ennek alapján ő már ki tudja alakítani saját tervét. Érdekes, ahogyan a novella visszajukra fordít általános mítoszokat, mert-hogy a szereplőket manipuláló intrikus szerepét a jó célért küzdő én-elbeszélő játssza el, és a kertben lezajló kísértést a gonosszal szemben hajtja végre a jó, miközben a gonosz szereplő maga a gyermeki ártatlanság mítoszának megtestesült tagadása. A részletekbe menő megfigyelés azonban kizárólag a darazsak világának szól, az örök, az emberi társadalom paradigmái alapján nem értelmezhető természeti világnak.

5. A magunk megismerése

Amikor a világot megpróbáljuk megismerni, magunkat is meg akarjuk érteni a világ részeként vagy a külvilághoz képest. A másik megértése az önmagunk megértését is jelenti, illetve önmagunkat csak a másikhoz képest érthetjük meg. Ilyesféle modernista tapasztalatokról látszik értekezni Mikszáthnak egyik meglehetősen didaktikus elbeszélése, melynek címe *Tertium comparationis*,⁷¹ a kifejezést azonban Mikszáth nem éppen a megszokott értelemben használja. A kifejezés, mint az köztudott, az összehasonlítás harmadik elemét, azt a szempontot jelöli, amely a két dolgot összemérhetővé teszi.⁷² Mikszáth ellenben így definiálja. „A tertium comparationis, hogy az asszonyok is megértsék, az a *harmadik*, amihez hasonlítsuk a magunkét.” Ez mintha valami idegen vagy tágabb kontextust jelentene. Ha a magunk két dolgát összehasonlítjuk, akkor még nem ismerjük meg egyiket sem, de ha a máséval, az idegennel is összevetjük, akkor már igen. Mintha egy dolog csak az idegen kontextusban mutatná meg lényegét. Bár felmerül az a gyanú is, hogy a *tertium comparationis* valamiféle objektív mérce, amihez a magunk dolgait mérni kellene, ahelyett, hogy egymással hasonlítgatjuk össze.

A történet szerint két magyar nagyúr egy jó termés után elmegy Angliába, és azt gondolják, hogy ott rangjukkal és vagyonukkal feltűnést fognak kelteni. Hamar kiderül azonban, hogy pénzük Epsomban csak arra elegendő, hogy olyan fogadóba szálljanak, amelyet az angol arisztokraták cselédsége kultivál. Mondhatnánk persze, hogy ami itt kiderül, az a gazdagság objektív mércéje, hogy létezik etalon, az angliai gazdagság, amihez a többi gazdagság mérendő. De talán éppúgy mondhatjuk azt is, hogy a gazdagság relativitása, a kontextus meghatározó szerepe derül ki, és a *tertium comparationis* annyit tesz, hogy tudnunk kell, hogy létezhetnek más kontextusok is az általunk ismertén kívül. Merthogy a novella így kez-

⁷¹ MKÖM 39, 101–105.

⁷² „Köztudott”, mondom én, de a kritikai kiadás 71. kötetének jegyzetapparátusa így definiálta: „latin szó, a. m. harmadikkal való összehasonlítás.” (236.)

dődött: „A magyar embernek [...] egy főbenjáró dolga hiányzik, az a *tertium comparationis*.” A kifejezés szokásos használata szerint nemigen mondhatjuk, hogy ’valakinek *tertium comparationis*a van’. Mikszáth értelmezésében ez a kifejezés nem a hasonlatról mint retorikai alakzatról, hanem az összemérésről mint az ember (ön)megismerő tevékenységről szól. A *tertium comparationis* tehát a saját kontextus relativitásának, illetve relativizálhatóságának tudata.

Ez a felismerés a saját kontextuson alig változtatható, legfeljebb az ember attitűdjén. A novella befejezése szerint:

„Itthon megint nagyurak, gazdag irigyelt emberek voltak, de ők maguk sohasem kíváncsiak többé Angliába abból az indokból, hogy ott egy kis *szelet* csapjanak.

Megvolt nekik a *tertium comparationis*; a számla az epsomi »Vörös Oroszlán« fogadóból, amelybe őlordságaik komornyikjai és cselédjei szoktak szállani.”

A *tertium comparationis* tehát a számlában tárgyasul: elég rápillantani vagy rágondolni, és máris tisztában lehetnek helyzetük relativitásával. De ha a gazdagság objektív mérhetőségéből indulnánk ki, akkor nem tudnánk megmagyarázni azt, hogy „itthon megint gazdag emberek *voltak*”. Nemcsak annak tűntek, mert a többiek nem ismerték azt az objektív mércét, amelynek alapján ezt valóban el lehetett volna dönteni, hanem azok voltak.⁷³ Csak ők maguk jöttek tisztába azzal, hogy vannak más kontextusok is.⁷⁴

⁷³ Hogy a helyzet, a kontextus mennyire alapvető az identitás és a viselkedés meghatározásában, azt Példázza a *Haynald anyja* című szöveg, amelyben az érsek anyja alázatosan kezet csókol a mise után főpap fiának, de pár perccel később csúnyán leteremti, amikor az megpróbálja tekintélyi alapon befolyásolni az ő étkezési szokásait. (MKÖM 72, 33–35.)

⁷⁴ A relativálás Németh G. Bélánál is központi fogalom Mikszáth középső pályaszakaszának elemzésében (NÉMETH 1971, 209–212): „*Mi* az ember, arra tehát nem akart felelni; arra akart: *mi nem*, vagy arra: *mi is* az ember. Az ő kívülálló helyzetéhez [...] ez a relativáló tagadó magatartás illet igazán” (212, kiemelések az eredetiben). A *Tertium comparationis* alapján viszont mintha azt mondhatnánk, éppen a relativizmus Mikszáth válasza a „Mi az ember?” kérdésre.

Említettem, hogy ez az írás erőteljesen didaktikus, és ez nemcsak a latin kifejezés elmagyarázásában fejeződik ki (ami egyben annak a jelzése is, hogy különböző társadalmi csoportok – jelen esetben nemek szerint – különböző nyelveket beszélnek), nemcsak abban, hogy a történetet „az én magyar fajtam okulására” meséli el, hanem abban is, ahogyan a tanulságot két történettel szemlélteti. Előrebocsátja ugyanis a pár évvel korábbi budapesti mezőgazdasági kiállításon megtörtént esetet, amelyet akkor külön rajzban örökített meg.⁷⁵ Itt csak röviden foglalja össze, mintegy bevezetésként az akkori esetet.

„Mikor a budapesti kiállítás volt, Debrecen városa ökröket hozott fel kiállítani. Szép, hatalmas állatok voltak, roppant szarvakkal, s előre hízott a nagyérdemű magisztrátus, hogy micsoda csoda lesznek ezek Budapesten.

Mert hát se Kabán, se Hajdúszoboszlón nincsenek hozzájuk foghatók.

Felhozták nagy garra, s ugyancsak leesett a nemzeti uraimék álla, mikor azt látták, hogy az ő ökreik a legkisebbek.

Esének pedig ilyen nagy csúfságba ártatlanul, mert ott voltak nekik összehasonlításként *másodiknak* a kabai és szoboszlói szarvasmarhák, de figyelmükön kívül esett a *harmadik* faktor, hogy ti. még Kabán és Hajdúszoboszlón túl is laknak emberek és tenyésztenek ökröket, ami egészen megváltoztathatja a circumstanciákat.”

Bár kétségtelen, hogy az ökör nagysága objektívan adott, tudományos egzaktussággal mérhető valami, az mégsem objektívan adott, hogy mekkora lehet egy ökör. És mint látjuk, a harmadik faktor nem is a létező vagy lehető legnagyobb ökör, hanem a tágabb perspektíva. Nem is az ökrök vallanak szégyent, amelyek akkorák, amekkorák, hanem a debreceni emberek, akik azt hiszik ökreikről, hogy nagyok, holott – az új kontextusban – kicsik.

⁷⁵ Pontosabban a *Képek a kiállításról* című, három egységből felépülő, 1885-ös karcolat második része volt „A tertium comparationis”. MKÖM 71, 33–34. Ott „a magyar ember nagy baját” így foglalta össze: „Nem viszonyít, hanem csak *magában* nézi a dolgokat.”

A két egymás mellé helyezett elbeszélés tehát ugyanazt a tanulságot domborítja ki. A két elbeszélés viszonyát így fogalmazza meg: „Azért bocsátottam előre ezt a marha históriát, mert bizonyos fokig pendant-ja az alábbi történetkének, amit az én magyar fajtám okulására mégis csak el kell mondanom nyomtatásban.” A kézirat⁷⁶ tanúsága szerint Mikszáth csak harmadik nekifutásra találta meg a ‘pendant’ szót. Az első változat a „magyarázója” volt, a második: „analóg az alábbi történetkével”, melyet csak a kinyomtatott változat korrektúrájában írt át. Az egyik magyarázza a másikat, analóg a másikkal, pendant-ja, vagyis párja, kiegészítője a másiknak, amely azt teljessé teszi: mindez jelzi, hogy Mikszáth milyen nehezen tudta diszkurzív módon megnevezni ezt a viszonyt. Végül is két exemplum szerepel, amelyek ugyanazt a tételt hivatottak megvilágítani, szemben néhány fentebb elemzett példával, amelyekben ellentétes kimenetelű exemplumok bizonytalanították el az emberi világ eseményeiből levonható általános tanulságok lehetőségét. És ráadásul az exemplumok egymás mellé helyezésének gesztusa itt magának az elbeszélésnek a felépítése révén is sugallja ugyanazt a tanulságot, amelyet az exemplumok külön-külön. Ha az egyes exemplumok szereplőinek végül arra a következtetésre kellett jutniuk, hogy nem elegendő egyetlen kontextust ismerni, az elbeszélő ezt a tanulságot már eleve alkalmazza saját elbeszélői stratégiájában, amikor két különböző elbeszélést illeszt össze. Ez is hozzátartozik a didaktikus jelleghez: az elbeszélő nemcsak hogy már eleve birtokában van annak az igazságnak, amely felé a szereplők tapogatóznak, hanem már magát az elbeszélését is ennek az igazságnak megfelelően szervezte meg. De éppen ettől annyira didaktikus ez a szöveg, bár a didaxist ezúttal némiképp igazolja, hogy a nemzeti önismeret törzsi jellegű, kollektív hiedelmeit próbálja aláásni a nemzetközi összevetés fontosságának hangsúlyozásával.

Az eleve tudott igazság, amelyet az elbeszélő közölni akar, éppen a megismerés (önmegismerés) dialogikus jellege, hogy önértelmezésünket idegen kontextusban is ki kell próbálnunk. Ennek részben megfelel a narrátor stratégiája, aki az igazságot két különböző

⁷⁶ OSZK Fol.Hung.2169/3 102–106.

kontextusban is kipróbálja. Másrészt viszont nem felel meg, hiszen az igazságnak ő tényleg birtokában van, őt nem érheti meglepetés, kizárt, hogy a kipróbálásnak váratlan eredménye legyen. De ha éppen ennek a didaktikus novellának az esetében a tudás kontextuális jellegére vonatkozó tartalom és az ismeretelméleti szkepszis, amely egy mindig lehetséges tágabb összehasonlítás alapján bizonytalanítja el a megszerzett ismeret érvényét, nem is hat ki a szöveg poétikai megformálására, fentebb láttunk olyan példákat is, ahol a megismerés problematikájának formai következményei is vannak.

A POLITIKAI KARCOLATOK VILÁGÁNAK MEGALKOTÁSA

1. Az országgyűlési karcolat mint műfaj kialakítása

Mikszáth Kálmán általában igyekezett úgy beszélni magáról, mint humoros szerzőről,¹ és a korabeli recepció hajlott is rá, hogy annak tekintse. A humor azonban nagyon sok művében nagyon sokféle-képpen játszik szerepet, és nem mindegy, pontosan milyen humor alakította ki „Mikszáth, a humorista” képzetét.

1879-es tanulmánykötetének címével (*Az igazi humoristák. Cikkek a magyar nép humoráról*) Mikszáth azt sugallta, hogy a népi humort tartja igazi humornak.² A két kísérőszöveg, az előszó és az epilóg is arról értekezik, hogy a kötet anyaga falusi gyűjtőmunka során állt össze: „Jártam a rónát, a hegyeket...”³ Pár évvel később azonban *A jó palócok* legendás sikerű kötetében, amely újszerű parasztábrázolást alakított ki,⁴ alig játszik szerepet a humoros minőség.⁵ Nagyjából ezzel a sikerrel egy időben Mikszáth elkezdte írni országgyűlési tudósításait is, amelyek elsőrangú humoros szerzőnek mutatták, ami cseppet sem meglepő, ismerve korábbi, akár szegedi, akár pesti újságírói működését. Az országgyűlési karcolatoknak hallatlan sikerük volt, új műfajt teremtettek, népszerűvé és

¹ „Én, aki a víg tárgyakat keresem...” *A jó ember*. MKÖM 38, 24.

² A kötet anyaga együtt: MKÖM 54, 261–300.

³ MKÖM 54, 263–264, illetve 299–300.

⁴ JANCsó 1510.

⁵ A „történekek komorságát részben megkérdőjelező humorhoz” lásd CSÜRI 544–545.

közismertté tették szerzőjük nevét. Tehát ugyanakkor, amikor az írói sikert és áttörést hozó novelláskötetek megjelentek, a humorista imázsát a publicisztika alakította ki, mégpedig egy olyan humortípussal, amelynek semmi köze sem volt a novelláskötetek paraszti világához vagy *Az igazi humoristák* népi humor koncepciójához.

1881 szeptemberében közölte Mikszáth első parlamenti karcolatait, de csak 1882 elején szignált néhányat *Scarron* álnevével, egyértelművé téve a beszámolók szerzőségét.

A parlamenti karcolatok megkezdésével kapcsolatban mind maga Mikszáth, mind később özvegye sokat misztifikált, hogy kialakítsák a semmiből teremtés, az egyszeri, nagyszerű kezdet narratíváját. Mindezen dezinformációk ellenére Bisztray Gyulának sikerült feltárnia az 1881-es kezdet megalapozott történetét, amelyet a kritikai kiadás megfelelő köteteinek jegyzetapparátusában le is írt.⁶ Meggyőző és bizonyítottnak tekinthető, hogy már 1881 őszén, az új parlament alakuló ülésétől kezdve folyamatosan Mikszáth írta a *Pesti Hírlap* parlamenti beszámolóit, és valószínűleg az is igaz, hogy ezekben a szövegekben új hanggal, új szemléletmóddal szólt a politikai történekekről. Mégis módosítani kell néhány ponton Bisztray állításait. Elsősorban azt, amely szerint már 1881 ősze előtt is volt a *Pesti Hírlap*nak egy rovata, amely parlamenti karcolatokat közölt. Bisztray Gyula ugyanis ilyen kijelentéseket tett: „az a közismert tény [...], hogy Mikszáth előtt Törs Kálmán alakította ki, illetőleg vezette a *Pesti Hírlap*nak ezt a rovatát”; „Lehet, hogy a t. Házról szóló karcolatok korábbi rovatvezetőjének, Törs Kálmánnak...”⁷ Márpedig ilyen rovata sem a *Pesti Hírlap*nak, sem más újságnak akkoriban nem volt, és még sokáig nem is lett. Amikor Bisztray Gyula a Törs Kálmán és Mikszáth beszámolói közti stílus, hangnemi különbséget érzékeltetni és vizsgálhatóvá tenni akarja, Törs Kálmántól két vezércikket idéz összehasonlítási alapnak, márpedig hangnemi különbséget Mikszáth saját karcolatai és vezércikkei között is ki lehet mutatni (amivel nem azt állítom, hogy ne lenne hatalmas különbség Törs és Mikszáth vezércikkei közt).

⁶ MKÖM 62, 289–293 és 63, 377–379. Ehhez lásd még Tóbiás Áron méltatását Bisztray felfedezéséről: TÓBIÁS 123–124.

⁷ MKÖM 63, 378 és 62, 290.

Úgy látszik, a karcolatok helyét sokáig szinte keresik a *Pesti Hírlap*nál. Az első időkben többnyire a lap mellékletébe került a szintén ott található parlamenti tudósítás elé, de néha a tárcába helyezték el vagy akár teljesen rovaton kívülre.

A legtöbb napilap ekkoriban hozott parlamenti tudósítást, ami az ülés hivatalos eseményeinek ismertetése: a beszédek egyenként összefoglalták, és sokszor hosszan, bár nem teljes terjedelmükben idézték. A lap szellemiségéhez közel álló szónokokat természetesen nagyobb eséllyel idézték hosszasan. Az elkövetkező években egyre bővebben idézték a beszédek. Az események politikai elemzése természetesen a vezércikkre tartozott, vagy esetleg a tárcában kaphatott helyet, de sok lapban található rövid összefoglalás a tudósítás előtt arról, hogy milyen témákban ki beszélt aznap. Ezek a leírások többnyire csak egy bekezdést tettek ki. Hogy milyenek voltak a napi ülés általános leírásai akkoriban, amikor Mikszáth kialakította saját karcolattípusát, annak bemutatására idézem *A Hon* egyik szövegét: „Ma az országházban rossz hatást tett Rohonczy Gedeon nemes felhevülésből származott felszólalása. Aki azt elolvassa, meggyőződhetik, hogy *absolute* oda nem tartozott, és így eredménytelen is lett.”⁸ Mikszáth ugyanerről az ülésről már írt beszámolót, amely mintegy 2,5 oldalt tesz ki a kritikai kiadásban,⁹ és hosszan leírta a felfokozott folyosói hangulatot, amelyben Rohonczy felszólalására várakoztak, majd a terem hangulatát a beszéd alatt. A *Budapesti Hírlap*ban voltak hosszabb (bp) jelzésű ismertetések, de még azok is meglehetősen szárazak voltak. A parlament nem hivatalos eseményeiről a *Függetlenség* néha teljes riportban számolt be, természetesen csak akkor, ha valamilyen botrányról adhatott hírt. Feltűnő, hogy a tudósítást bevezető szerkesztőségi szövegek a *Nemzet*ben mennyivel hosszabbak lesznek 1882-re, mint amilyenek a lap elődeiben voltak: terjedelmük eléri az egy hasábot. Ebben már a *Pesti Hírlap* új karcolattípusának hatását sejthetjük. Mert ahogyan a többi lap, úgy 1881 őszeig a *Pesti Hírlap* is vezércikkben vagy tárcában elemezte a parlamenti történéseket, illetve ott fogalmazta meg saját álláspontját, és a tudósításhoz csak rövid bevezetést fűzött.

⁸ *A Hon*. 19. évf., 267. sz., 1881. szept. 29. 1.

⁹ MKÖM 62, 150–152.

Mindezek alapján vitatnunk kell, hogy Törs Kálmán valóban vezetett volna olyan *karcolat*-rovatot, amelyet Mikszáth átvehetett volna tőle. A parlamenti tudósító dolga nyilván a tulajdonképpeni tudósítás megírása, az egyes beszédek időrendben történő összefoglalása volt (amihez felhasználhatta a jegyzőkönyvet), valamint a bevezető bekezdések megszövegezése. Bisztray Gyula a következőt írja Törs Kálmán egyetlen fellelt országgyűlési karcolatáról, szemben számos vezércikkével: „mindössze egy ízben ([...] 1882. márc. 19-én) akadtunk egy *t. k.* betűjelű *Apróságokra*, mintegy búcsúzóul a rovatától...”¹⁰ Mivel 1882 februárjában már megjelentek *Scarron* jelzésű karcolatok, én inkább úgy vélem, Törs itt nem a saját rovatától búcsúzott, hanem immár Mikszáth saját rovatába ugrott be, és éppen azért szignálta szövegét, hogy megkülönböztesse magát a rovat szokásos szerzőjétől. És éppen ez a karcolat alkalmas arra, hogy Mikszáth beszédmódjának sajátosságait feltüntesse. Törs ugyanis először kifejti a parlamentben megvitatott kérdésekről saját álláspontját, majd sorra ismerteti a beszédeket, néha elkalandozva a szónokok általános jellemzésére. Alkalmazkodik tehát Mikszáth első karcolatainak formájához, amelyek még ragaszkodtak az eseményekhez, de messze nem azzal a könnyedséggel kezeli a formát. Ez egyben azt is jelenti, hogy a parlamentben elhangzottakhoz nyelviileg is, tartalmilag is szorosabban tapad. Így ír például: „Lássuk, hogyan akar a javaslat a bajokon segíteni. A szolgálati 3 évet, melynek tulságos hosszúsága ellen eddig is oly sokat panaszkodtunk, meg toldja a tengerészetnél egy – negyedikkel.”¹¹ Míg Mikszáth általában ügyelt arra, hogy ne mondja el ugyanazt, amit a tudósítás tartalmaz – és erre néha reflektált is¹² –, Törs szövegének beszámoló része pontosan megfeleltethető a tudósításnak.

¹⁰ MKÖM 63, 379.

¹¹ *Pesti Hírlap* 4. évf., 78. sz., 1882. márc. 19., melléklet 1. l.

¹² Például: „Végre aztán úgy fél kettő felé a jó Pauler is hozzájutott, hogy lerázza lelkéről, ami azt már napok óta nyomja. Országgyűlési tudósításunkban egész terjedelmében közöljük a Ház minden oldaláról többször zajos helyeslésekkel félbeszakított beszédet.” MKÖM 64, 229. Vagy: „Amit Szilágyi beszélt, az mind benne lesz az alábbi komoly tudósításban...” MKÖM 65, 48.

Ugron felszólalásáról a tudósítás így szól: „Ugron Gábor szintén nem fogadja el a törvényjavaslatot, hanem utasíttatni kívánja a honvédelmi minisztert, hogy az önálló magyar hadsereg szervezése iránt törvényjavaslatot terjesszen elő. (Élénk helyeslés a szélső baloldalon.)” Ugyanerről a beszédről Törs így számolt be: „Utána Ugron Gábor emelt szót, határozati javaslatot nyújtva be a magyar önálló hadsereg fölállítása iránt. Határozottan egyik leglelkesebb szónoka a szélső baloldálnak. Egyszer ugyane tárgyban mondott beszédeért bankettet rendezett tiszteletére a pártja. Ma is szépen, helyenkint emelkedetten beszélt.” A téma megnevezése nagyjából megegyezik a tudósítással, a szónok jellemzése meglehetősen egyszerű és ötletelen, ráadásul nem terjeszkedik túl a párton belüli szempontokon.

De nem arról van szó, hogy ehhez a száraz hanghoz képest hozott Mikszáth valami újat, hanem Mikszáth teremtette meg azt a műfajt, amelyen belül Törs Kálmánnak akkor csak sokkal szárazabban sikerült megszólalni. Az évek során azonban egyre többen próbálták utánózni, és a kilencvenes évekre már többnyire kénytelen volt minden napilap egyrészt nagyon részletes parlamenti tudósítást közölni, másrészt ezt a tudósítást karcolatszerű bevezetővel ellátni, amely az aznapi ülés általános hangulatát, vagy éppen a folyosói eseményeket könnyedebb hangon ismertette. A karcolatok nemcsak Mikszáthot tették népszerűvé, hanem néhány év alatt átalakították a napilapok politikai újságírásának struktúráját is. Ebből következőleg egyre több újságíró vállalkozott rá, hogy ennek a műfajnak a hangján megszólaljon, még ha Mikszáth stílusának és humorának színvonalát nem könnyen érhatték is el. És a későbbi években minden nehézség nélkül pótolni lehetett Mikszáthot mint az országgyűlési karcolatok íróját. Biztosan tudjuk, hogy betegsége miatt 1889 februárjában több napig nem ő írta a karcolatokat;¹³ a kritikai kiadás jegyzetapparátusa valószínűsíti, hogy Sebők Zsigmond helyettesítette. És hogy ezekben a karcolatokban is van ötlet és szellem, annak bizonyosságára elég az egyiknek a zárómondatát idézni: „Utolsó szónok volt Szederkényi Nándor, a ki kettőről nevezetes: kopott kabátjáról és unalmas beszédeiről. Az elsőben versenyez vele a házban

¹³ MKÖM 78, 56.

Tisza Kálmán, – hanem a másodikban, abban nem versenyez vele senki.”¹⁴ 1891 tavaszán Mikszáth időlegesen elhagyta a *Pesti Hírlap* szerkesztőségét, és Horváth Gyulával megalapították a *Magyar Hírlapot*. A *Pesti Hírlap* olvasóinak azonban nem kellett Mikszáth visszatérését megvárni, hogy parlamenti karcokat kapjanak. Áprilisban három is megjelent – kettő a szokásos „A mai ülés” címmel, egy pedig a mikszáthi stílusra hajazó „Valami a mai ülésről” alcímmel.¹⁵ 1891 végén pedig Mikszáth a következőket írta:

„...amióta ellustultam s igen sokszor Sebők Zsigmond barátom ír a Ház üléseiről a »Pesti Hírlap«-ban.

Mellesleg legyen mondva, kényelmes dolog ez, ravaszul kieszelve. Ha Sebők valami pompás dolgot ír (és sokszor ír), azt akkor nekem tulajdonítja a közönség, ha pedig én írok valami gyarló dolgot (s bizony elégszer megesik), azt akkor Sebőknek tudja be a közvélemény. (Ilyen mesterségesen tartom én fenn a népszerűségemet.)”¹⁶

Ha ennek a kijelentésnek hitelt adunk (és miért ne adnánk?), abból az következik, hogy a két tárcaíró szövegeit a lap semmilyen külsőséggel nem különböztette meg egymástól. Világos, hogy a lapnak az volt az érdeke, minél több szöveget tulajdonítson az olvasó a legnépszerűbb munkatársnak. És amikor 1897 végén Mikszáth az általa alapított *Országos Hírlap* főszerkesztője lett, a *Pesti Hírlap*ban ettől még nem szűntek meg „A t. Házból” című szövegek, hanem továbbra is beszámoltak minden ülésről. Az alaphang nem változott attól, hogy nem Mikszáth írta őket, de kétségtelenül volt különbség: a szövegekre általában alacsonyabb regiszterű humor jellemző, gyakran léptettek fel elbeszélőként fiatal, nyomorgó újságírók, és az előadás tempója sokkal gyorsabb lett, az elmélkedés, morfondi-

¹⁴ *Pesti Hírlap* 11. évf., 48. sz., 1889. febr. 17., 3.

¹⁵ A mai ülés. *Pesti Hírlap* 1891. ápr. 14., 1. (a parlamenti tudósítás után); A mai ülés. *Pesti Hírlap* 1891. ápr. 24., 4. (a mellékletbe került parlamenti tudósítástól elválasztva); Istóczy beszél – Valami a mai ülésről –. *Pesti Hírlap* 1891. ápr. 26., 3–4. (egy mameluk képviselő „igen régi és igen jó cimborája” személyében megszólaló narrátorral).

¹⁶ MKÖM 80, 73.

rozás, elkalandozás kevesebb. Éppen az utóbbi stiláris jellegzetességek alapján én magam arra gyanakszom, hogy talán már a kritikai kiadás 86. kötetében található hat, a *Pesti Hírlap*ban fellelt karcolat közül az első kettőt, a két *Furcsaságok a t. Házból* címűt¹⁷ sem Mikszáth írta. Ezeknek a karcolatoknak az újságban elfoglalt helye is szokatlan volt; nem a tudósítást megelőző, bevezetőszerű karcolat helyén (ami megvolt ezekben a lapszámokban, de a kritikai kiadás szerint azt sem Mikszáth írta¹⁸), hanem a tudósítás után, attól elkülönülve jelentek meg. Egészükben kissé kidolgozatlanok, sőt felületesek, és túlságosan nagy terjedelmet tölt ki bennük a párbeszéd; de ami igazán Mikszáth szerzősége ellen szól, az az előadást meghatározó indulatosság, valamint hogy hiányzik a kedélyes hangvétel és az egyéni véleményalkotás. És ahogyan Mikszáth legelső parlamenti karcolataiban, nagyon sok bennük a jegyzőkönyvi átvétel, ami azt eredményezi, hogy a hivatalos stílus a szokottnál erősebben szivárog be a szövegbe. Éppen ilyen jellegzetességek miatt száműzte Bisztray Gyula az 1881 őszen írt karcolatokat a 62. kötet függelékébe.¹⁹ Mindkét karcolat rövid, önálló címmel is rendelkező részekből áll. Ezt a formát Mikszáth is alkalmazta, egyes években nem is ritkán, de éppen ez a forma szinte állandósul a *Pesti Hírlap* „A t. Házból” karcolataiban, amikor Mikszáth elhagyja a lapot, és megmarad akkor is, amikor majd 1899 elején visszatér. Világosnak látszik, hogy karcolatrovatát nem veszi vissza az *Országos Hírlap* megszűnése után, de az is lehet, hogy már a lap beindulása előtt, amíg azt tervezgette – és közben egyre kevesebbet, sőt alig írt a *Pesti Hírlap*ba –, régi lapjában már keresték, és talán meg is találták az utódját.

1899. október 6-án, amikor a parlamenti karcolatokat már rég más írja a *Pesti Hírlap*ban, a tárcarovat a szabadelvű párt belső életéről közöl egy írást *A Lloyd klubból* címmel. Hasonló jelenik meg

¹⁷ MKÖM 86, 83–91.

¹⁸ MKÖM 86, 232.

¹⁹ „Egypár kezdeti karcolatról kétségtelenül megállapítható, hogy némely szakaszuk »ollózás«, vagyis az esti lapokban megjelent parlamenti tudósításokból való átvétel. Márpedig az ilyen természetű cikkeket általában Függelékbe tesszük.” MKÖM 62, 293.

másnap és harmadnap is. A hangvétel nagyon is emlékeztet Mikszáth országgyűlési karcolataira, és éppen ezért érezte szükségét Mikszáth Kálmán, hogy október 8-án megjelentessen egy tiltakozást *Az én ruhám, az én betűim* címmel:²⁰ nem ő írja ezeket a szövegeket, és etikátlannak is tartja a pártügyek szellőztetését;²¹ ezek a tárcák viszont az ő rovatában, az ő hangján szólnak, mintegy azt sugallva az olvasóknak, hogy az ő írásai:

„Azért fest pedig úgy a dolog [mintha én írtam volna a két közleményt], mert a Pesti Hírlap íróemberei közt csak magam vagyok szabadelvű párti képviselő, s mert azok a betűk (melyekkel a cikkek szedettek) azon a helyen (ahol a cikkek megjelentek) kizárólag engem jelentettek szinte két évtizeden keresztül... – így a jel és a név hiánya is. Szóval ez az én ruhám volt, s ma is a magaménak tartom. Képzelheted, milyen kellemetlen, ha az ember másnak a ruhájában van – épp olyan rossz érzés, ha más valaki van a saját ruhánkban.”²²

Ezt tehát kikéri magának, és azt követeli, hogy a szerkesztőség tegye világossá, nem ő a karcolatok szerzője. A tiltakozásra kétféle válasz is érkezik. A szerkesztőség megjegyzi, hogy mindennek Mikszáth az oka, mert elhanyagolja a parlamenti karcolatokat, természetesen, hogy a paragon hagyott földcskét más kezdi szántani.²³

²⁰ *Pesti Hírlap* 1899. okt. 8., 3. A szöveg megtalálható a *Hi* sorozatának első kötetében is (250–252).

²¹ „Szó, ami szó, bár már magam is sokszor írtam és még fogok is e lapokon, igen szubtilis, kényes témának tartom, s ex principio nem helyeslem, hogy a párt *belső élete* künn a fórumon pertraktáltassék. A klub nézetem szerint egy család. Ott függönyök vannak az ablakon. A politikus ingujjban jár (némelyik a nadrágját is leveti addig, míg másikat húznak rá), s joga van ilyenkor be nem bocsátania fotográfust, aki le akarja fényképezni. A klub más elbírálás alá esik, mint a képviselőház. Ott az intimitus léhaságok a legjobb tárcáiról anyag – itt ellenben csak a kihatásaikban komoly érdekű eseményekhez szabad nyúlni.” (*Hi* 1, 250.)

²² *Hi* 1, 251.

²³ „Ami pedig a Lloyd klubbot illeti, persze, hogy persze! Azokat csakugyan nem te irtad, hanem egy képviselőtársad. De hát a valamire való magyar ember meg nem állja, hogy a szomszédja földjébe bele ne szánt-

Ebből is látszik, hogy a közben naponta megjelenő karcolatokat *A t. Házból* nem Mikszáth írja. De még a klubbeli tudósítások mindaddig anonim szerzője is szint vall; egyrészt ő is arra hivatkozik, miért nem dolgozik maga Mikszáth, miért heverészik az ágyban,²⁴ másrészt kijelenti, nem véletlen, hogy a szövegek hangja ismerős Mikszáth számára, de ez nem azt jelenti, hogy ő vett át valamit Mikszáthtól. Épp ellenkezőleg:

„Abban a ruhában és abban az ágyban, melyhez Mikszáth Kálmán tulajdonjogi igényt formál, a »Lloyd klubból« című közlemények írója *előbb járt és előbb feküdt*, mint Mikszáth Kálmán. Mert ennek a genrenak művelésében, több mint két évtized előtt, a »Lloyd klubból« című közlemények írója volt *»a második«*; Mikszáth Kálmán pedig a *saját* akkori osztályozása szerint csak *»a harmadik.«* Ha tehát Mikszáth Kálmán ma meg van lepve a modor és a stíl hasonlósága miatt, – ennek nem a »Lloyd klubból« című közlemények írója az oka.”²⁵

Az utalást leginkább úgy fejthetjük meg, hogy a szerző ifj. Ábrányi Kornél (1849–1913) volt, aki 1877-ben Kákay Aranyos Nr. 2 álnévén adta ki az *Ujabb országgyűlési fény- és árnyképek* című politikai

son, ha észreveszi, hogy a gazdája parlagon heverteti. Amiből már most te is vondd le konzekvenciákat, ha bennünket lecsepültél.” *Pesti Hírlap* 1899. okt. 8., 3.

²⁴ „A »Lloyd klubból« című közlemények írója az[t] feleli Mikszáth Kálmánnak, hogy: »ne aludjék.« Akkor nem fog az ágyában feküdni senki.” Mikszáth Kálmánnak (Teljes tisztelettel). *Pesti Hírlap* 21. évf., 279. sz., 1899. okt. 9., 2. A képzavar meglehetősen feltűnő, hiszen az ember ágyába éppen akkor nem feküldhet más, ha maga benne alszik. Levelének végén Mikszáth egy anekdotát, vagy inkább a személyes életből vett exemplumot használ, amikor is az ágyában fekvő idegen hortyogását szégyellve kiírta, „Nem én alszom odabent, én már játszom.” Most viszont meg kéne fordítani a felíratot: „Nem én játszom ott; én még alszom.” Vitapartnere tehát összekeveri a két képet, és egyrészt elismeri, hogy elfoglalta az ágyát (alappélda), másrészt azzal vádolja, miért alszik (fordított példa).

²⁵ Uo.

pamfletet (valamint még számos továbbit is²⁶), amelyet 1878-ban követett Mikszáth *Még újabb fény- és árnyképek* című füzeté Kákay Aranyos Nr. 3 álnévvel, melyről Bisztray Gyula azt írta: „A fiatal Mikszáth mint publicista ezzel a füzetével tűnt fel.”²⁷

De visszatérve ifjabb Ábrányi Kornélra: ő sem szabadelvű párti képviselő nem volt (márpedig Mikszáth ilyet sejtett a közlemények mögött), sem a *Pesti Hírlappal* nem tudunk szorosabb összeköttetéséről. Éppen ezekben az években viszont meglehetősen megritkult körülötte a levegő, és mintegy a helyét kereste a politika és az újságírás csoportjai között. 1894-ben vált meg a *Pesti Naplótól*, ahol hosszú évek óta dolgozott, és csak 1901-ben tért oda vissza. 1896-ban pedig *Király* című regénye miatt „amelyet mindenki royalista meghódolásnak tartott”, kénytelen volt kilépni a nemzeti pártból, és 1901-ig független képviselő maradt, akkor pedig támogatottság híján már nem is indult a választásokon.²⁸ 1899 végén tehát elkezdhetett a *Pesti Hírlapba* írogatni, és eljárhatott a szabadelvű pártkörbe, hiszen hova máshova járhatott volna? Mielőtt a nemzeti pártból kénytelen volt kilépni, híve volt a fúciónak a szabadelvű párttal, és a Lloyd nyilvános klub volt, nem pedig zárt intézmény.

Akárhogy is, a klubbéli tudósító úgy találja, az a gunyoros, közvetlen hang, amelyet használ, nem Mikszáth leleménye volt, hanem a hatvanas–hetvenes évek politikai publicisztikájának kollektív teljesítménye.²⁹ Mikszáth tiltakozását tehát mind a szerkesztőség, mind a tudósító visszautasította: *A Lloyd klubból* a lap állandó, önálló rovata lett, amely már október 8-án kikerült a tárcából (bár néha – mint például november 14-én – még fel-felbukkant ott is).

Kétségtelen, hogy a karcolatoknak voltak előzményei, mint azt az ifj. Ábrányi Kornéllal azonosítható vitapartner leszögezte. Csak-hogy a hatvanas–hetvenes években önálló füzetekben publikált,

²⁶ II. Kákay Aranyos néven: *Tisza Kálmán és Gróf Andrássy Gyula* (1878); *A leláncolt Prometheusok* (1881).

²⁷ MKÖM 54, 365.

²⁸ TAKÁCS 14.

²⁹ Kecskeméthy Aurél (1827–1877) volt az első Kákay Aranyos, aki 1861-ben adta ki *Országgyűlési árny- és fényképeit*, 1866-ban pedig az *Ujabb árny- és fényképeket*.

szatirikus portrékról volt szó, nem pedig a politikai élet működését bemutató, újságokban folyamatosan megjelenő, napi beszámolókról. Én magam inkább úgy látom, ezt a „genre-t” (a napilapban megjelenő karcolatot, amelyet az olvasó a napi eseményekkel kapcsolatban és a napi tudósításra is vonatkoztatva olvas és értelmez) Mikszáth teremtette meg 1881–82-ben, de néhány év elteltével már messze nem egyedül ő művelte. Valami hasonlót a legtöbb napilap igyekezett kínálni – az olvasói igényeknek megfelelően. De ezt az igényt magát Mikszáth teremtette. 1884-ben egy havonta megjelenő folyóirat, a *Magyar Salon* is arra vállalkozott, hogy minden számban közöl országgyűlési karcolatot. A rovat magától értetődő módon Mikszáthnak az országgyűlést általánosan bemutató szövegével indult. A tervezett sorozatot a szerkesztőség így mutatta be:

„Mikszáth Kálmán a mi képviselőházunkról ír pompás karcolatot. Ezt a karcolat-genre-t ő honosította meg a »Pesti Hírlap«-ban, hol azok közkedveltségüekké váltak. [...] E rovatot – most, hogy a képviselőház összeül – meg fogjuk honosítani a »M. Salon«-ban és minden füzetünk érdekes illusztrált karcolatokat fog közölni a parlamentből.”³⁰

Rejtő István úgy értelmezte ezt a beharangozást, mintha a szerkesztőség azt ígérte volna, minden számba maga Mikszáth fog ilyesmit írni. Lehetséges, hogy így képzelték, de a szöveg ezt explicite nem állítja, és a parlamentnek az a bemutatása, amelyet Mikszáth ekkor írt, nem sejtet és nem is követel semmiféle folytatást. A következő hónapokban viszont minden számban írt valaki más a parlamentről – köztük ifj. Ábrányi Kornél. Ha a terv már eleve sokszerzős sorozat volt, akkor a *Magyar Salon* egyfelől hangsúlyozta Mikszáth műfajalapító tétét, másfelől tudatában volt annak, hogy nem egyedül ő alkothat abban a műfajban. Az eredmény mindenképpen ezt mutatta.

Amikor 1903 végén megindult *Az Újság*, Mikszáth rögtön bejelentette, hogy lesz egy saját, „Megfigyelések” című országgyűlési

³⁰ MKÖM 69, 251.

rovata,³¹ amely azonban nem naponta, hanem csak időről időre, rendszertelenül jelent volna meg, hiszen Mikszáthot ekkoriban már az összefoglaló politikai elemzés jobban érdekelte, mint a napi beszámoló. De még ez a rovat sem indult meg soha. Viszont az olvasóknak nem kellett a parlamenti karcolatokat nélkülözniük, minden ülésről megjelent karcolat a tudósítás előtt külön címmel, „A képviselőház mai ülése” alcímmel. Ha Mikszáth fontosnak érezte, hogy valamilyen aktuális politikai kérdésben megnyilatkozzon, azt a tárcarovatban tette.³²

2. A mikszáthi karcolat szubverzív beszédmódja

Mint tudjuk, Mikszáth 1881 őszén kezdte tudósítói működését, és az első hónapok névtelen karcolatai után 1882 elején közölt kettőt *Scarron* névjelzéssel. Valójában eddigre alakította ki az országgyűlési karcolat sajátos alaphangját, bár formai tekintetben később is gyakran folytatott különböző kísérleteket.

Miben is állt ez az alaphang? Az első, még névtelen tudósításokban Mikszáth hangoztatta ellenzéki beállítottságát, és nagy elvárásai voltak a politikával szemben. Azonnal látta persze, hogy a parlament működése egyáltalán nincs összhangban az ő elvárásaival. Magyarországon majd két évtizeden át nem volt politikai élet, és a köztudat igyekezett is a reformkor és a szabadságharc politizálását visszamenőleg idealizálni. De még ha ilyen igyekezet nem lett volna, akkor is csak a jelentős eseményeket, a nagy pillanatokat őrizte volna meg az emlékezet. A politizálás korára visszatekintő optika természetes torzítását fokozta az a vágy, hogy 1848–49 eseményeiben a teljes nemzeti egység megvalósulását lássák. Mikszáth később is gyakran értekezett úgy a 19. század első feléről, mint ami csupa

³¹ Mikszáth Kálmán: Megfigyelések (Beköszöntő és némi program). *Az Újság* 1903. dec. 16., 3–4.

³² Akár nagyon sűrűn is, mint például 1904 novemberében: *Meghosszabbodott arcok és ülések*, nov. 18., 1–3; *Az epilóg*, nov. 20., 1–5; *Kedélyes háború*, nov. 22., 1–3.

óriásokat termett.³³ Láthatólag olyasféle várakozásokkal kezdi meg parlamenti tudósítói tevékenységét, hogy az országgyűlésben Széchenyiknek és Kossuthoknak kellene vitatkozniuk a haza javáról. És ez nemcsak az ő személyes elképzelése volt, hanem maga a közhangulat. Pillantsunk a Parlament épületére, amelyet éppen ezekben az években kezdtek tervezni, hogy a Sándor utcai épület helyett méltó környezetben ülésezhessen az országgyűlés. A központi kupola, a gótikus tornyok mind azt sugallják, hogy a legfőbb politikai testület tevékenysége egy szakrális térben folyik. Az az épület természetesen csak 1904-ben készült el teljesen – bár átadását a millenniumra tervezték –, de építését 1880-ban határozták el, a tervpályázatot pedig 1882 első napjaiban írták ki. A szakrális tér kialakításának igénye nemcsak Steindl Imre győztes tervén látszik, hanem más pályaműveken is; látszik, hogy a politika ilyesfajta tisztelete jellemezte a közgondolkodást, és amikor Mikszáth elkezdte naponta látogatni az üléseket, még osztotta a közvélemény elvárásait a politika dignitásával kapcsolatban.³⁴

³³ A téma egyik jellegzetes variációja a *Jókai Mór élete és korából*: „A szabadságharc előtti két évtizedben támadtak az óriások. A gondviselés tudta, hogy melyik országba tegye őket, hol lesz rájuk a legnagyobb szükség. Ekkor támadt gróf Széchenyi István, a legnagyobb magyar, Deák Ferenc, a legbölcsebb magyar, Kossuth Lajos, a világ legnagyobb szónoka, Arany János, a legnagyobb epikus költő, Petőfi Sándor, a legnagyobb lírikus költő és Jókai Mór, a legédesebb elbeszélő. Ezek az emberek egyszerre éltek s találkoztak, beszéltek egymással. És velük egyszerre élt és írt Vörösmarty Mihály is. Valóság ez, nem mese.” MKÖM 19, 39.

³⁴ Aminthogy a politika emelkedettségének képzete máig is velünk él. Csak egy példa: „The dignity of classical politics stems from its elevation above the play of particular interests in civil society: politics is ‘alienated’ from civil society, it presents itself as the ideal sphere of the *citoyen* in contrast to the selfish interests that characterise the *bourgeois*.” (ŽIŽEK 6.) Pontosan ezekkel a képzetekkel látszik leszámolni az 1880-as években Mikszáth.

Amikor 1892-ben a Légrády Testvérek kiadtak egy válogatást Mikszáth parlamenti karcolataiból,³⁵ a kötet tartalmazott egy frissen írt bevezetést *A karcolatok története* címmel. A szöveg elméleti a képviselőházban tett első látogatást. Életrajzi beszámolóknak ez az elbeszélés kevésbé tekinthető, hiszen a legkülönbözőbb anekdotákat, a karcolatok évtizedes történetének változatos szilánkjait hordja benne együvé az emlékezés,³⁶ de az előzetes várakozásokat,

³⁵ *Mikszáth Kálmán Országgyűlési karcolatai*. Budapest, 1892. Az 1892-es évszám szerepelt a kötetben, de valójában már 1891 végén piacra dobták, hiszen a bevezetése 1891. november 28-án jelent meg a *Pesti Hírlap*ban.

³⁶ Mint fentebb már említettem, Bisztray Gyula kimutatta, hogy az a bizonyos első látogatás nem is 1882-ben, hanem 1881 őszén történt. A folyosón hallott vitához a miniszter és a képviselő közt a kritikai kiadás a következő jegyzetet fűzte: „MK ezt a »mameluki tromfot« korábbi parlamenti karcolatában már megírta.” Pontos helyet azonban nem ad meg, és szerintem azért, mert korábbi karcolatokban még nem szerepelt. Viszont szerepelt a *Jókai Mór élete és korában*: „báró Wassmer Adolf, aki egy mondásával örökítette meg a mamelukharagot, megfenyegetvén egy minisztert: »Vigyázz, mert a birka is topog néha a lábával.« (MKÖM 19, 149.) Szerepel továbbá a történet *A klub* című szövegben a következő formában:

„Báró Wasmer haragudott meg Wekerle államtitkárra s rettentő fenyegetőzött, hogy majd megmutatja ő, csak találkozzék vele.

– Hát ugyan mit tehetsz neki? – csillapítják a többi mamelukok.

Wasmer meghökken. Ez a kérdés csakugyan gondolkozóba ejtette.

– Ejh, – kiáltá mérgesen és a szemei villámlottak hogy mit tehetek? Hát tudom is én? De valamit csak tehetek. Hiszen a birka csak birka, *de mégis topog a lábával.*” (A klub. In M. K.: *Az én kortársaim*. Budapest, 1905. Légrády, 14.)

Ebben a változatban tehát nem a parlament folyosóján, hanem a klubban hangzik el a mondat (vagy egy hasonló mondat), és nem egy miniszternek szól, hanem egy államtitkárnak, mégpedig 1886 és 1889 között, amikor Wekerle az volt. Mindez azt sugallja, hogy a szabadelvű párt köreiben közismert szállóigéről van szó, amelyre Mikszáth ezúttal jeleket alapozott, hogy első parlamenti látogatásának egyik alapvető tapasztalatává tehesse.

az előzetes vélekedéseket a politika dignitásáról sőt szakralitásáról – és a csalódást ezekben a vélekedésekben – jól érzékelteti.

„Milyen csodálatosnak, fényesnek és méltóságteljesnek látszott minden...

Szívem megdobbant. Ez hát a nemzet törvényhozása. Ez a szent csarnok.

Kéjjel szíttam be a levegőt, mely az ország nagyjainak lélegzeteitől lett olyan fülledtté; szemem gyönyörködve indult meg véges-végig a padokon. Imitt-amott fölbukkant egy-egy ismerős arc, melyet láttam már valami képes lapban. Hogy elméláztam én ezeken! Érdekelt koponyájuk alkata, szemeik pislogása, kezeik mozdulata. Istenem, istenem, mit érezhet a szívében egy ilyen ember, aki az ország oszlopa gyanánt ül itt!

Az egyik oszlop éppen aludt. Megkérdeztem, hogy hívják: »Göndöcs Benedek« mondták újságíró társaim, s felette csodálkoznak, hogy van még valaki, aki Benedek urat nem ösmeri.»³⁷

Nemcsak a terem méltóságteljes tehát, amikor először – tehát még tényleges tapasztalatok nélkül – körülnéz, amikor a tényleges folyamatokat nem ismerve még csak az általános közvélekedés nyelven tud beszélni a parlamentről, hanem maga a tér is „szent csarnok”, a képviselők pedig „az ország nagyjai”, illetve „az ország oszlopai”. És amikor szemlélőként azon tűnődik, milyen magasztos érzések tölthetnek el egy képviselőt, az a tapasztalati válasz, hogy semmilyenek, hiszen, az egyik honatya éppen alszik. És az sem véletlen, hogy az első név szerint megemlített képviselő éppen Göndöcs Benedek, aki nemcsak állandó szunyókálásáról és ostoba beszédeiről volt nevezetes, és lett emiatt a karcolatok egyik tipikus szereplője két cikluson át, 1887-ig,³⁸ hanem ájtatos modoráról is.

³⁷ MKÖM 80, 68.

³⁸ Amikor az 1887-es választásokon Göndöcs kimaradt, Mikszáth így írt *Az új Ház* c. karcolatban: „a Göndöcs gyémántgyűrűje nem villan meg többet húsos ujjain, s a Ház gyorsírói elszoknak a »derültség« leírásától.” [Göndöcs ti. akkor viselte nevezetes gyémántgyűrűjét, ha beszélni készült, ha pedig beszélt, mindig nagy volt a derültség.] MKÖM 75, 82.

A horvát képviselők bizottságokba sorolásának cédulás szavazásánál például a következőképpen írta le viselkedését Mikszáth:

„Mintha az Úrasztalához járulna, olyan áhítattal járul a ház asztalához s szép illedelmes pukkedlit csinál Regele papírskatulyájának, mialatt szavazatával áldoz, mintha az volna az oltáriszentség.

Nemhiába újonc még a szent atyus.”³⁹

Ez Mikszáthnak még mindössze a nyolcadik parlamenti karcolata, egyelőre még csak az új országgyűlés megalakulásáról, az első ceremóniális és adminisztratív eseményekről számolt be, mint amilyen itt a parlamenti bizottságok felállása, de máris látja, hogy Göndöcs Benedek viselkedése inadekvát: úgy tesz, mintha szakrális tevékenységet hajtana végre, pedig csak egy egyszerű technikai kérdésről van szó. Az ülésteremben álló asztal nem oltár, a szavazatgyűjtő doboz nem szentségtartó. Az utolsó mondat viszont jelzi, hogy Göndöcs két okból viselkedik így: egyfelől mint pap hozzá van szokva bizonyos szakrális dignitást kifejező mozdulatokhoz (és mint majd az elkövetkezendő évek megmutatják, hanghordozáshoz, beszédmódhoz is), másfelől újonc még, frissen megválasztott képviselő, aki osztja a politikával kapcsolatos naiv vélekedéseket, amelyek már egyáltalán nem befolyásolják a régi képviselőket. Úgy viselkedik tehát, mint – más összefüggésben – a kezdő tudósító Mikszáth, aki azonban ekkorra már látja az ellentmondást, és ezt ki is fejezi például „a szent atyus” degradáló becézgetésével.

De mind a fenti visszaemlékezésben felidézett csalódottság, mind a Göndöcs szakralizáló viselkedésében megnyilvánuló disszonancia kigúnyolása olyasmi, ami még nagyon is összhangban áll a hivatalos értékrenddel. Ez még a satíra hangja, amely azonosulva a hivatalos értékrenddel az olyan tényleges társadalmi gyakorlatot kritizálja, amely nem valósítja meg az uralkodó ideológia követelte értékeit. Elvárja az országgyűléstől, hogy szent testületként viselkedjen, hogy tagjai az ország oszlopai legyenek, és felháborodik azon,

³⁹ MKÖM 62, 165.

hogy ezt a magasztos szerepet nem töltik be maradéktalanul, hogy a tapasztalt gyakorlat nem felel meg az elvárásnak. A hatalmon lévők személy szerint nem olyanok, mint amilyeneknek lenniük kellene. Ez az indulat fűti a szatírákat a tudósítói tevékenység első heteiben. Az első karcolat például így fogalmaz:

„Amint ott sűrögnek-forognak és alakulnak, ki-ki sötét ünnepies színekbe öltözve, inkább estély-társaságnak látszik a tisztelt ház, mint politikai testületnek: nem is beszélnek még politikáról. A Lendl-ügy már elaludt, új napi-kérdés még nincs. Ha Zichy Jenő gróf »Figaro« módjára nem jelenne meg egyszerre mindenütt (sajátságos ember, talán tíz példányban is megvan), kiről aztán eszébe jut mindenkinek a »haza« – bizony tán el is felejténék, hogy miért jöttek itt össze.”⁴⁰

A jelenet kétségtelenül komikus, a szatíra hagyományának megfelelően, de a fő állítás mégiscsak az, hogy a frissen alakuló országgyűlés tagjainak dolga a haza szolgálata, és épp az a kritika tárgya, hogy a képviselők nem ennek a magasztos célnak megfelelően viselkednek, nem a haza lebeg szemük előtt minden pillanatban. Az a sajátságos ember, aki a hazát mégis folyton eszükbe juttatja, nem valamiféle hős ezekben a társaságban, aki a hazafiasság mintaképe lenne, hanem egy ambivalens megítélésű,⁴¹ de alapvetően komikus

⁴⁰ MKÖM 62, 146.

⁴¹ Zichy Jenőről ekkoriban Mikszáthnak még nagyon jó véleménye volt, Szegeden pár évvel korábban azt írta: „Három név ragyog a magyar arisztokrácia fényövében, Apponyi Albert, Károlyi István és Zichy Jenő.” (*Wenckheim Béla b. MKÖM 57, 7.*) 1882-ben azonban már sokat gúnyolódott nagy ambícióin, hiúságán, és komolytalan minden lében kanálnak tartotta, mint azt Deák Ferenc szelleme mondja ki a *Húsvéti álmom c.* karcolatban:
„– Tehát, kérem, úgy áll a dolog, hogy az egyik párt, amelynek élén gróf Zichy Jenő áll...
– Elég, elég! – szólott a nemzet bölcse. – Én látatlanban is azon a másik párton vagyok, ahol Zichy Jenő nincs: annak kell a komolyabb pártnak lenni, s az igazság is ott van minden bizonynal.” (MKÖM 63, 96.) Az 1883 nyarán Zichy Jenő birtokán tett látogatás leírása hízelgő a gazdára (MKÖM 67, 59–71), és később a napi aktualitásoknak megfelelően esik

figura, mint azt a Figaróra tett utalás is érezteti. Nem pusztán Zichy Jenő közismert jobbító szándéka, elkötelezett kezdeményezőkéssége juttatta mindenkinek eszébe a hazát, merthogy Zichy Jenő az „Éljen a haza!” kifejezést állandó beszédfordulatként és köszönetként is használta. Egy 1885-ös szöveg így jellemzi szaggatott, csupa felkiáltásból összerakott társalgási stílusát:

„Tegnap az estély után találkozom Zichy Jenővel, s kérdem tőle:

– Milyen volt az estély, kegyelmes uram?

– Egészen jól sikerült. Pompás társaság! Fölséges borok!

Éljen a haza!

Amint tovább megyünk vagy húsz lépéssel, jön szembe ránk a Nemzeti Színház susztere.

– Éljen a haza! – köszönti messziről Zichy Jenő. – Hogy mulatott ön az estélyen?”⁴²

De Mikszáth már 1877-ben is szóvá tette „a sablonszerű »Éljen a haza!« fölkiáltást, melyet köszönet formának, egyszóval mindennek annyiszor hangoztatott, mint ahányszor Szegeden a »koty« szót szokták, mely körülbelül szinte mindenre applikálható.”⁴³ Aki tehát a hazára, a magasztos célra emlékeztet mindenkit, az is inadekvát módon teszi ezt, nyakra-főre éltetve a jobb sorsra érdemes hazát.

A törvényhozási ülések napi rutinja nem felelhetett meg a magasztos várakozásoknak. Mikszáth azonban hetek alatt túllépett ellenzéki alapállású, csak korlátozott értelemben kritikai szatíra szintjén, mondhatnánk: elveszítette illúzióit. Elkezdte a parlamentet olyan világgént ábrázolni, ahol természeténél fogva folyik nagyon is profán, hétköznapi tevékenység. Csakhogy ezt a profanitást eleinte

kedvező vagy kedvezőtlen fény a grófra. Egyszer színésznek nevezi (*A szcéna*. MKÖM 77, 176), egyszer azt mondja: „hasznos ember, apró hiúságait meg lehet bocsátani. Mert végre is csak jót tesz és sokszor mond okosat.” (*A mai ülés [dec. 17.]*. MKÖM 81, 244.)

⁴² *Morzsák a Tisza-estélyről*. MKÖM 71, 14.

⁴³ *A fővárosból*. MKÖM 57, 9–10.

még nehezményezte és kritizálta. Néhány nap tudósítóskodás után már *Ahol unatkoznak* címmel ír karcolatot arról, hogy előbb-utóbb még a fiatal, kezdő és naivan lelkesedő képviselők is rájönnek, hogy felesleges végig jelen lenniük az üléseken.⁴⁴ Gúnyolódott azon is, hogy a vita közben a képviselők mással foglalkoznak, többnyire valamilyen friss ügyet olvasnak.⁴⁵ A honatyákat nemcsak azért éri kritika, mert csak a botrány érdekli őket, hanem azért is, mert a nehéz szakkérdésekhez nem értenek, és ha olyat tárgyalnak, akkor elhagyják az üléstermet.⁴⁶ Mindezek a témák mindvégig jelen lesznek a parlamenti karcolatokban, de az alapállás hamarosan megváltozik, mégpedig azért, mert a napi tapasztalat azt mutatja, hogy itt nem anomáliákról van szó, hanem ilyen a politika normál működése. Az éppen megvitatott szakkérdésekhez a képviselők – néhány kivétellel persze – egyáltalán nem értenek, és mindannyian nem is érthetnek. Legfeljebb borúgyben lehet általános az érdeklődés, illetve, „hogya a bor milyen színűre festi az orrokat. Ebben a kérdésben különben az egész ház szakértő.”⁴⁷ Ha egy-egy önmagában nem túl jelentős rendelkezés következményeit még nagyjából sem sejtik, természetesen a pártjukkal szavaznak: a kormánypártiak a kormány javaslatára, az ellenzékiek ellene.⁴⁸ Egy 1886-os szö-

⁴⁴ MKÖM 62, 152–154.

⁴⁵ „Mialatt beszéltek, azalatt a terem egy zugában érdekes levél keringett a honatyák kezében.” *Apróságok a Házból*. MKÖM 62, 183. „Még az is szerencséje volt a javaslatnak, hogy éppen a tárgyalás közben behozott egy fiatal képviselő egy új »Drukk« naptárt: mind odatódult körülnézni. [...] E versezetet és a szaftos mondásokat hallgatták s adták egymásnak tovább fültől fülhöz, míg az a kereskedelmi dolog eldőlt.” *Az Országházból*. MKÖM 62, 192.

⁴⁶ „Mint az ördög a tömjénfűsttől, úgy szaladtak szét a honatyák a nehéz témától.” Uo. 191.

⁴⁷ *Ki az okosabb ember?* 63, 221.

⁴⁸ Ellenpélda hosszú évtizedek alatt is csak ritkán akad, és az alkalmasint kormányválságot jelent. Az 1890-es évek elején az egyházjogi reformok kapcsán a szabadelvű pártból kiváltak az ún. „püroszok”, akik nem voltak hajlandók a reformokat megszavazni, és a negyvennyolcas szélbaliaknak dönteni kellett, hogy megragadják a kormánybuktatás várva várt lehetőségét, hogy saját alapeszméikkel összhangban a kormánnyal sza-

vegben két mameluk képviselő jót nevet azon, hogy egyikük sem tudja, mit szavaztak meg éppen, de jobb is így.⁴⁹ 1888 végén pedig maga szerepel olyan képviselőként, akinek fogalma sincs, miről folyik a vita, szundikál, szavaz, és csak ha a nevetés felébreszti, kérdezi meg, miről van szó.⁵⁰ De hasonlóképpen egy ellenzéki képviselőről is kiderülhet, hogy nem tudja, mit helyesel olyan hangosan, merthogy mindent helyesel, amit a pártján mondanak.⁵¹ És persze az is gúny tárgyává lesz, hogy a legnagyszerűbb, legmeggyőzőbb ellenzéki beszéd sem változtatja meg a szavazás eredményét: a mamelukok úgyis megszavazzák a kormány javaslatát. Sőt Apponyi egyik nagy hatású, mindenkit magával ragadó beszéde is csak azt eredményezi, hogy egyenként minden képviselő leborul az ő szónoki nagysága előtt, de ugyanakkor továbbra is ragaszkodik pártja álláspontjához (ami az adott esetben három, Apponyiétól eltérő álláspontot jelent): a szónoki sikernek nincs politikai következménye.⁵² Egy többször visszatérő adomával azonban Mikszáth azt is rendre demonstrálja, hogy a szónoki teljesítmény politikailag indifferens volta nem a korabeli silány nemzedéket, hanem a parlamentarizmust általában jellemzi. Hiszen az aulikus Széchen Antalról a forradalom nagy időinek tanúi ismerik el rendre: nagy szónok, nagyon okos ember: „Eleget püsszegtem a beszédjeinek fiatalabb koromban.”⁵³ Általános szabályként *A Noszty fiúban* is megfogalmazta ezt a tapasztalatot:

vaznak. Ilyen helyzet azonban, amikor a mamelukok egy része fellázad, és a kormány ellen szavaz, az ellenzék egy része viszont a kormánnyal tart, nagyon-nagyon ritkán állhat elő.

⁴⁹ *A t. Házból* [jan. 20.], a „Kőrösi Sándor és a lelkiismeret” című fejezet, MKÖM 72, 104–105.

⁵⁰ *A mulatságos kabátok*. MKÖM 77, 133.

⁵¹ *Az illuminált Ház*. MKÖM 86, 149.

⁵² MKÖM 86, 132–133.

⁵³ *Az új főmarsall*. MKÖM 68, 62. Az adoma további variációi: *A t. Házból* [jan. 15.]. MKÖM 68, 103; *A „majdnem szónokok”*. MKÖM 71, 188.; a következő változatban maga Deák állítja, hogy sokat püsszegett Széchen okos beszédeire: *Gróf Apponyi Albert*. MKÖM 79, 149.

„A közéletben szereplő vezéralakokat is ilyen kettős felfogással taksálja a magyar ember. A pecsovis Széchen Antalról azt mondja például: »Hej, okos egy ember, de sokat pisszegtem neki«, míg ellenben megesik, hogy mikor egy-egy népszerű emberét megéljenzi, hozzáteszi kritikaképpen: »Nagy svihák biz’ ő, de jól szaval.«»⁵⁴

A vitának tehát tulajdonképpen tétje sincs. Következésképpen a képviselők unják az egészet. Mi készítheti őket egyáltalán arra, hogy meghallgassák a szónoklatokat? Vagy a botrány, vagy ha a kevés jó szónok egyike beszél. Vagy ha egy röhejesen rossz szónok beszél, akit vicces közbeszólásokkal még meg is lehet bosszantani. Ha ilyen vonzó program az ülésteremben nem akad, akkor a folyosón beszélgetnek, a büfében iszogatnak vagy a hölgykarzaton udvarolgatnak. Menekülnek az unalom elől, keresik a szórakozást:

„...a folyosón meglehetősen köznapí és unalmas hangulat uralkodott.

Végre délután egy óra táján híre terjedt, hogy Horváth Gyulának egy vicce van.

Legott egész karavánok indulának Horváth Gyula keresésére a Ház labirintjeiben.

Kutatták, mint a tűt. Talán a teremben van? Talán a büfében? Ott sincs! Hátha a karzatra ment fel?

Végre megtalálták a ruhatárban. De már akkor éppen a télikabátját húzta, s siető léptekkel vitte haza az egyetlen viccet, mely ma a Házban termett.»⁵⁵

Az első hetek szatirikus alaphangjával ellentétben Mikszáth mindent 1882-től nem egy ideologikus elváráskészlettel szembeállítva kritizálja, hanem mint normális működést elfogadja, és ezáltal az inadekvát elvárásokat, illúziókat teszi kritika tárgyává. A politika demitizálása és deszakralizálása viszont sokkal nagyobb szubverzív erőt kölcsönzött a karcolatoknak, mint a szatirikus ellenzékiség.

⁵⁴ MKÖM 21, 114.

⁵⁵ *A t. Házból. [1885. dec. 2.]* MKÖM 71, 118.

Éppen ezért élhette túl a műfaj Mikszáth politikai orientációjának fokozatos megváltozását az 1880-as évek közepén: hiába lett ő 1886-ra Tisza Kálmán meggyőződéses, elkötelezett híve,⁵⁶ hiába lett 1887-ben mameluk képviselő, és hiába foglalt el attól kezdve mintegy öt évre elkötelezetten kormánypárti alapállást és támadta harcosan az ellenzéket, írásai továbbra is megőrizhették szubverzív tendenciájakat, mert az nem az elitpolitikán belül elfoglalt pozíción alapult, hanem egy uralmi ideológiát ásott alá. Más szempontból úgy is értelmezhető ez, hogy Mikszáth – ideológiai és intézményes politikai kötődése ellenére – nem valamiféle partizán írásmódot művelt, hanem a független értelmiségi új, modern szerepkörét alakította ki.⁵⁷ Tény, hogy 1897–99-ben amikor Mikszáth egy a szabadelvű politikát népszerűsíteni hivatott napilap főszerkesztője lesz, és éppen egy meglehetősen viharos, válságos periódusban, írásmódja meglehetősen közel kerül a partizánkodáshoz; de még akkor is megjelennek ilyen mondatok például egy neki tulajdonítható vezércikkben: „Mármost semmi kedvünk, hogy mi a kormányt védelmezzük. Legkivált nem a fanatizmusig.”⁵⁸

⁵⁶ Már 1883 végén dicsérte Tisza Kálmán beszédének világos érvelését (MKÖM 67, 159.), míg korábban csak a stílusán gúnyolódott. 1884 elején pedig már azt mondja Apponyiról, „nem olyan debatter, mint Tisza, nem is olyan rokonszenves politikai egyéniség (soha nem is lesz, mert eszméinek, gondolkodásmódjának talaja nem magyar)” (MKÖM 68, 129.) – vagyis Tisza politikáját vonzó, nemzeti politikának ismeri el, szemben a közjogi ellenzékével. Ekkor azonban még mindig ellenzéki álláspontot képvisel, bár egyre kiábrándultabban nyilatkozik az ellenzékéről, mint például egy visszataszító vita után: „S a legsajnosabb, hogy ez a mandátum utáni izgatott szaladgálás is az ellenzéken esett! [...] És az ember csakugyan arra a hitre jön, hogy az »ingyen« mandátumnak is *híg a leve*.” (MKÖM 68, 133.) 1884 második felében már nagyon dicsérte Tiszát mint szónokot (MKÖM 69, 107), de még „szomorú tapasztalatnak” nevezte, hogy Tisza fejlődik (MKÖM 69, 157.). 1886 elején viszont már leszögezi, hogy Tisza keményebb ellenzék lenne, az ellenzék viszont sokkal rosszabb lenne kormányon (MKÖM 72, 214–215.).

⁵⁷ T. SZABÓ 60–94.

⁵⁸ A bors. *Országos Hírlap* 1898. jún. 24., 1.

Mikszáthnak időről időre válaszolnia is kellett azokra a vádakra, hogy ő rombolja a parlament tekintélyét. Egy olyan karcolatban, amelybe beépítette egy a hölgykarzatot rendszeresen látogató nő (fiktív) levelét, meg is fogalmazza az olyan olvasók csalódottságát, akik jól érezték magukat a közjóért lelkesedő, tekintélyes parlament illúziójának paternális biztonságában:

„Ön egy kis szúhoz hasonlít, mely a nagy fába beveszi magát, s elkezdni örölni.

Mióta az ön »tisztelt Ház«-át olvasom, azóta lett előttem a Ház nem »tisztelt«, de még csak nem is Ház, hanem csak egy nagy bazár, hol mindenki a szellemi portékáját árulja. Az »Olcsó Jánosok« egész sora kavarg elöttem.

Ön tönkre tette az illúzióimat. Meg vagyok zavarodva. Vagy ön fog fel mindent ferdén, vagy én.”⁵⁹

A szöveg az idézett részletben is kever két megközelítést, mondjuk egy hivatalos ideológiát és a scarroni szubverziót. Az előbbi szerint a parlamenti munka és maguk a képviselők igenis méltók a tiszteletre, csak a karcolatok ferdén, vagyis hamisan ábrázolnak és így tönkretesznek valamit, tudniillik a politikum társadalmi megbecsültségét. A másik, ezzel keveredő nézet szerint a parlament tekintélye csak illúzió volt, az volt hamis képzet, amelyet Mikszáth szétrombolt. (Amikor a karcolatokat az Akadémia részéről érte támadás, Mikszáth mérges kirohanással válaszolt: „Hát az én hivatásom-e a Ház tekintélyét és a képviselők nimbuszát fenntartani? Tartsák fel az urak maguk!”⁶⁰) A fiktív levél írója tanácstalan, nem tud dönteni, de nosztalgiát érez elveszett illúziói iránt. A politika világában egy tömegek által osztott illúzió természetesen erős realitás, és éppen ezért lehet jelentős tett a megszüntetése. Hiszen ilyesfajta tekintélyek fenntartásának érdeke természetesen ösztönösen kapcsolódik egy bizonyos társadalmi ideállal.

Mikszáth azonban még mást is sejtet a hölgy levelében, mintha valójában nem az igaz vagy hamis ábrázolás oppozíciójában kellene

⁵⁹ A t. Házról: *Ez egyszer a hölgykarzatról*. MKÖM 66, 106.

⁶⁰ A „T. Ház” az Akadémiában (*Védelem és program*). MKÖM 77, 75.

karcolatait megítélni. Ő ugyanis – állítja magáról a levélíró nevében – olyan szféráiról számolt be a képviselői tevékenységnek, amelyet előtte nem tettek a politikai diskurzus részévé. Vagyis olyan több-letinformációkkal szolgált, amelyek alkalmasint átértelmezték a korábban hozzáférhető információkat is.

„Oh, istenem, istenem, mikor azelőtt hallottam mennydörögni a nagy bajuszú székelyt, s láttam kigyúlni szemeiben, arcán a hazafias tüzet, mit tudhattam én azt, hogy talán egy-két kupica szilvóriumot hajtott fel öt perccel előbb, s az adja szavainak a zománcot?

Minek is írta meg, hogy Hébék vannak a büfében?”

„Ön felébresztette kíváncsiságomat, uram, de tönkretette illúzióimat is egyszersmind.”⁶¹

Amíg csak az ülésteremben történekekről szólt a politikai újságírás, addig az ellenzéki szónok szemének csillogására egyetlen magyarázat adódott: a hazafiság; de mióta Mikszáth témává tette a büfét, az ott kapható alkoholnemüket, a csinos felszolgálókat, azóta más magyarázat is elképzelhető. A karcolat tehát mást is mond, és ezzel átértelmezi az addig ismertet.

Hasonlót Mikszáth az Akadémia támadására válaszolva is állít: „De azért tagadom, hogy az igazat ki ne olvassa a közönség, amelyik *tud* olvasni. S nem hogy homályosítaná látását a humoros rajz, hanem kiegészíti.”⁶² Miben is áll ennek a kiegészítésnek a lényege? A hivatalos vagy a politikai hatalmat birtokló elit érdekeit szolgáló diskurzus a közönség előtt zajló, a közönségnek szóló politizálás ismertetésére, reprodukálására, értelmezésére és értékelésére vállalkozik. Mikszáth viszont nem hajlandó a politikai, ideológiai viták tartalmára szorítkozni (ami a parlamenti tudósítás vagy a vezércikk dolga), hanem azt írja le, mit is csinál egész nap egy politikus. Az ülésteremben zajló tevékenységet, elsősorban a szónoklást úgy tekint, mint nyilvános szereplést, amely azonban a képviselői tevékenységnek időben csak a töredékét tölti ki. Őt az egész idő érdekli:

⁶¹ MKÖM 66, 107.

⁶² MKÖM 77, 74.

mit csinál egy képviselő a parlamentben? Természetesen időnként beszél és szavaz – erről is be szokott számolni. De amíg egy beszél, több száz nem beszél. Mit csinálnak ők? Mert mint egy helyen írja: „A parlament csak kevés embert enged cselekedni.”⁶³

Ennek a megközelítésnek egyik következménye, hogy a politizálás nyilvánosságnak szóló részét afféle előadásnak, látványosságnak tekinti. Nyelvileg ez egy sor képben, metaforában, hosszan kifejtett hasonlatban is kifejeződik. A parlamentet egyszer táncmulatsághoz hasonlítja, a különböző típusú vitákat különböző táncokkal azonosítva, máskor cirkusznak mondja.⁶⁴ Egy a parlament működésébe általában bevezető karcolatban azt írja: „A tanácskozóterem csak színpad, ott csak játszanak; hanem a folyosók a kulisszák, itt öltözködnek, itt festik ki magukat a szerepükhöz.”⁶⁵ Egy 1885-ös napi karcolat pedig így vezeti át a narrációt a folyosóról az ülésterembe: „Siessünk a terembe! Kezdődik az előadás!”⁶⁶

A karcolatoknak ezt a vonását azonban szokás a recepcióban szatirikus jellegzetességgént értékelni, mintha csak éppen az a parlament, az a korszak, azok a politikusok nem felelnének meg a magas elvárásoknak, és ezért, ennek a hibás társadalmi gyakorlatnak a leleplezésére beszélne Mikszáth valami másról. Ilyesmiket olvashatunk például: „Jellemző Mikszáthra, hogy habár a parlamenti történetek legfőbb színhelye az ülésterem, ennek bemutatásával foglalkozik talán a legkevesebbet.”⁶⁷ A fő állítás egyébként tételesen nem igaz: ha a karcolatok egészét nézzük, a legtöbb szó az ülésterem eseményeiről esik, csak esetleg nem arról, amit a szónokok éppen mondanak (bár sokszor még azt is ismerteti). De mivel a karcolat után az olvasó úgyis megtalálta a tudósítást az ülés hivatalos részéről, a beszédek tartalmáról, ez nem is ennek a műfajnak volt a legfőbb feladata. Másfelől az idézet tartalmazott a megen-

⁶³ *A képviselői mesterség.* MKÖM 71, 199.

⁶⁴ MKÖM 66, 64: „Ha az ember csárdáshoz hasonlítani a Ház tárgyalásait...” „Ha így most elsüllyedne ez a nagy cirkusz...”

⁶⁵ *A mi képviselőházunk.* MKÖM 69, 89.

⁶⁶ *A t. Házból [jan. 23.]* MKÖM 70, 108.

⁶⁷ DOMAHIDY 106.

gedő mellékmondatban egy további állítást, amelyet mintegy vitathatatlan igazságként fogalmazott meg: a legfőbb szintér az ülésterem. Ez pedig a politika dignitásának pontosan azon a feltételezésén alapul, amelyet a karcolatok igyekeztek aláásni: a fontos a nyilvánosságnak szóló politizálás, minden más mellékes. Amikor tehát Mikszáth a mellékesről beszél, akkor valami helyett beszél róla, vagyis implicite kritizálja a „valódi” politikát. Ugyanígy beszélt az 1958-as karcolatválogatás utószavának szerzője, minden valószínűség szerint Király István,⁶⁸ aki „a tudatos mellébeszélés művészetének”⁶⁹ nevezte a mikszáthi karcolatírást: „A jelentéktelent ítélte fontosnak, s perifériusnak tüntette fel azt, ami a vezércikkekben és a közhiedelemben óriásként élt. [...] Megnőtt a tollán minden mellékes esemény. S épp ennek a »mellébeszélésnek« a révén tudta visszaadni híven a lényegét: a kiegyezéskori magyar közélet belső ürességét.”⁷⁰ A fontos és a mellékes események ilyesféle stabil hierarchiája természetesen a hivatalos⁷¹ ideológia, maga a fennálló társadalmi hierarchia fenntartásában érdekelt komolyság sajátossága. A recepciónak ez a vonulata tehát úgy látja a Mikszáth-karcolatokat, mint amelyeknek célja végső soron ennek a komolyságnak a stabilizálása az efemer anomáliák kigúnyolása és reménybeli kiküszöbölése révén. Király az értékhierarchia felforgatását a megközelítés szubjektivitásából eredezteti, és feltételezi, hogy ez csak az előadás sajátossága, amely mintegy ráhagyatkozik az egész közönség által osztott értékhierarchia interszubjektív stabilitására. A monográfiában így ír: „Mikszáth számára a politika nagy és komoly dolgot jelentett, a nemzet sorsának intézését, és »végtelenül szomorú« volt látnia, hogy »a tisztelt Házban komoly emberek komoly dolgokból

⁶⁸ A kötet Király Istvánt a válogatás készítőjeként tünteti fel, és az utószó szerzőjét nem nevezi meg. (Az előszót Illés Béla írta.) De a szöveg annyi szó szerinti egyezést mutat Király monográfiájával, annyira azonos a példaanyag, és olyannyira hasonló a gondolatmenet, hogy szinte biztosra vehető a szerzősége.

⁶⁹ [KIRÁLY] 1958, 580.

⁷⁰ Uo, 581–582.

⁷¹ Lásd BAHTYIN 5–76.

tréfát csinálnak».”⁷² Király pontosan idézi Mikszáthot, csak éppen nem egy parlamenti karcolatát, hanem 1883-as tudósítását az országos színészkongresszusról. Hadd idézzem az egész bekezdést: „A »t. Házban« komoly emberek komoly dolgokból tréfát csinálnak. S az olyan végtelenül szomorú! Itt meg tréfás komédiások tetteik, hogy ők komoly dolgokat végeznek, s ez olyan rendkívül kacagtató.”⁷³ Itt tehát a színészek országgyűlését állítja szembe (vagy párhuzamba) a parlamenttel, és olyan ellentétekkel játszik, mint tréfa/komolyság, szomorúság/kacagás. Még ha ennek a játékos szövegnek az elejtett megjegyzése esetleg feltárja is Mikszáth személyes vélekedését a politika elvileg „nagy és komoly” voltáról, a terjedelmes karcolat-korpusz tényleges működését illetően nem releváns. Hasonlókat mondhatunk Barta János álláspontjáról, mely szerint a karcolatok a pletykák előadásának narrációs stratégiájára épülnek, és ezért nincs jelentőségük: „ne feledkezzünk meg arról, hogy később maga az író dezavualta őket. Az *Emlékezések*-kötet szerint (582. lap) első karcolatait tudatlanságban írta, színes ráfogásoknak mondja őket.”⁷⁴ Egy 1909-es emlékezés⁷⁵ vélhetőleg nem írhatja felül egy majd harminc év alatt keletkezett szövegkorpusz értelmezését. Már csak azért sem, mert Mikszáth az emlékezésben fordulatról számol be parlamenti tárgyu írásait illetően:

„Míg fantáziámból dolgoztam, könnyű volt, de most már csak az igaz vonásokat és a mélyebb megfigyeléseket tartottam érdemesnek megírni. Karcolataim tehát nyertek komolyságban, de vesztek mulatságos voltukból, s legalább négyszer annyi fáradságomba került megírásuk, mint mikor még színes ráfogásokkal cicomáztam föl alakjaimat.”

Mikor is történt ez a változás, amikor „jobban kezdte megismerni a házat”? Első átfogó politikai elemzését Mikszáth 1890-ben írta,

⁷² KIRÁLY 1952, 73.

⁷³ *Országgyűlés a megyeházban*. MKÖM 67, 48.

⁷⁴ BARTA 1966, 175.

⁷⁵ A régi műhelyben. In M. K.: *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest, 1957. Szépirodalmi, 571–588 = Mikszáth Kálmán *Művei* 15. *Tárcák, karcolatok (1869–1910)*. Budapest, 1970. Magyar Helikon, 470–488.

amikor a Tisza Kálmán bukása utáni helyzetet tárgyalta egy vezércikkben.⁷⁶ Ilyen jellegű, akár hosszabb periódusok politikai eseményeit összegző, elemző cikkei később szaporodtak, de a napi érdekű karcolatok írásával sem hagyott fel, de azok 1900 körül vagy még inkább az *Országos Hírlap* 1899 eleji megszűnésével nagyon megritkultak. Vajon az 1890-es évek derekán, amikor a Katánghy Menyhért leveleit írta, Mikszáth eléggé ismerte-e a parlamentet, amelyből több mint tíz éve napi rendszerességgel tudósított? Mert azok a levelek nem úgy festenek, mint amelyeknek komolyságban már nincs mit nyerniük.⁷⁷

A karcolatok egy részét a kezdet kezdetétől a megismerés vágya fűtötte. Mikszáth rendre olyan megfigyelőként szerepel (vagy olyan egyes szám első személyű megfigyelőt szerepeltet), aki meg akarja érteni, és le akarja írni, hogyan működik a képviselőház,⁷⁸ hogyan születnek a döntések, hogyan zajlik a vita, és mit csinál pontosan egy képviselő. 1881 őszén még pontosan leírta az új országgyűlés megalakulásának ceremóniális mozzanatait is. Később pedig a parlament épületének minden helyiségéről írt karcolatot, az ülésteremtől és a karzattól a folyosón és a büfén át a gyorsírók vagy a háznagy irodájáig. Amikor pedig 1885 őszén a *Gondűző* című folyóiratnak egy teljes sorozatot írt a parlamentről, amely aztán könyv alakban mint *A tisztelt Ház* jelent meg, ezekből a karcolatokból válogatott: valamelyest átírta őket, illetve kiollózott korábbi karcolataiból deszkriptív részeket, és összeszerkesztette őket. Afféle remix volt tehát,

⁷⁶ *A többség*. MKÖM 79, 109–117.

⁷⁷ A Mikszáth-korpusz elég nagy ahhoz, hogy egy-egy idézettel mindennek az ellenkezőjét is be lehessen bizonyítani. 1904-ben *Az én kortársaim* „Előszavában” azt írta: „s ha nem olyannak látom ma a parlamentet, mint ezelőtt húsz évvel, ez se azt jelenti, hogy egyszer én is csalódtam, hanem azt, hogy kétszer csalódtam. Mert ha nem olyan a parlament, a milyennek akkor láttam, bizonyára olyan sem, a milyennek most látom. A hangulatok és optikai törvények játéka az egész...” (Budapest, 1904. Athenaeum, oldalszám nélkül.)

⁷⁸ „A politikáról szólva Mikszáth igen hamar a működést, a mechanizmust jeleníti meg.” FÁBRI 2003, 64.

négy évnyi karcolatírás tapasztalatainak összefoglalása. Ez a panoramikus kötet is sokat beszél az ülésteremről, bemutatja az egyes pártokat, külön a miniszterelnököt, de a parlamenti épület egyéb helységeit is, valamint külön eszmefuttatást szentel a képviselő és a választó kapcsolattartásának. De egy önálló szöveg még *A képviselői mesterség* címet is viseli, és elmagyarázza, milyen a képviselő élete. A tekintély hanyatlására itt tulajdonképpen két magyarázatot ad. Az egyik szerint maga a politikai elit is hanyatlott, a régi tekintetes urak a választók kérésére vállalták a képviselőséget, de egy nemesi morál alapján igen előkelően tevékenykedtek. Erről a világról Mikszáthnak természetesen nincs közvetlen tapasztalata, ez csak a szóbeli hagyományból ismert régi Magyarország iránti nosztalgia. A másik magyarázat a modern sajtót hibáztatja:

„Senki sem tartja már nagy embernek Tischler Vincét vagy Liphay Pált azért, mert képviselők. A naiv idők letűntek örökre, a tekintélyek lehanyatlottak a régi tekintetes urakkal. Az átkozott újságírók lejáraták a nagyságokat, mert közel hozták őket a közönséghez. Minden bibircs, májfolt látható lett.

Azokban a hazafiakban már senki sem hisz, akik álmatlanul töltötték éjeiket és sírtak a haza sorsa fölött. Az aranyozott kód szétfoszlott. A frázisok elvesztették erejüket. A képviselőség apródonként pusztá mesterséggé vált.”⁷⁹

A szövegrész természetesen itt is keveri két ellentétes diskurzus szövegeit, mint a fentebb idézett fiktív olvasói levél, amely az illúziók elvesztését panaszolta. „Átkozottnak” nevezi a sajtót, amely a „nagyságokat” lejáratja, de ugyanakkor naivnak a régi időket, frázisokat a régi hiedelmeket. Hiszen a lejáratás a közel hozásból, a pontosabb megmutatásból eredt. A sajtó azért átkozott, mert egy hamis illúziótól fosztott meg, egy aranyozott kódot oszlatott szét. Ehhez képest a régi tekintetes urakról szóló párhuzamos narratíva is elbizonytalanodik, hiszen akkoriban, amikor azok a tényleg nagyszerű hazafiak éltek, még nem volt olyan sajtó, amely közlelről megmutatta volna őket. Akárhogy is, ez a szép nosztalgia kevésbé be-

⁷⁹ MKÖM 71, 198.

folyásolhatja a modern magyar államot irányító parlament jelen idejű ábrázolását, amely a normál működése révén alkalmatlan az efféle illúziók fenntartására. És körülbelül ezt is feleli 1886-ban Komlóssy Ferenc képviselőnek, aki egyik beszédében személyesen támadta meg Mikszáthot:

„Egy lap pedig azzal tartja fenn előfizetőit hogy e Háznak egyik vagy másik alakjáról naponta komikus és szatirikus tudósításokat közöl; akkor ne csodálkozzunk, hogy nem övezi nagy nimbus a képviselőket.

Hüm! Ez alighanem vonatkozik az én karcolataimra?

Hát igazán a »Pesti Hírlap« rombolná le a képviselők nimbuszát?

(Ne tessék szatirizálni tisztelt képviselő úr.)

Én azt hiszem, mindenkit annyi nimbusz övez, amennyit megbír. (Többet a választókerület se rakhat az emberre.)

S aki mennyit megbír, annyi abból meg is tarthat.

Egyes embereké, az igaz, nő az időben aszerint, hogy cselekszenek és beszélnek, másoké ismét csökken.

De hogy mit törődik ezzel éppen Komlóssy képviselő úr?

Hiszen az ő nimbusza még sohasem volt olyan, hogy csökkenhessen.⁸⁰

Komlóssy Ferenc mint antiszemita párti képviselő persze különösen ellenszenves volt Mikszáth számára.⁸¹ De a képviselők nimbuszával

⁸⁰ A t. Házból [márc. 20.] MKÖM 72, 176–177.

⁸¹ Az egész kiegyezéskori politikai élet elutasítását olvasta ki egy 1899-es regényszereplő megszólalásaiból SÖTÉR 109–110, explicite kinyilatkoztatva, hogy a szereplő szavai itt azonosíthatók Mikszáth véleményével. A szereplő csak két pártot marasztal el a három meghatározó közül: „A kormánypárt gyalázatos, fiacskám, és ostoba. Két külön országot boronál össze, mintha én két asszonyi derekat akarnék befűzni egy miderbe...” „Ki nem állhatom a függetlenségi pártot sem. Egy vézna leányzónak szab olyan ruhaderekakat, szoknyákat, minők majd csak testes, kifejelett asszonyság korában lennének neki jók.” (MKÖM 11, 53) A képek alapján is ki lehet találni, hogy a beszélő egy meglehetősen szűk látókörű szabómester, aki ráadásul a következő oldalon meg is mondja, hogy van párt, amellyel azonosulni tud: „...néppárti vagyok [...], mert

kapcsolatos viták és nézetek együttesen mégis kirajzolnak Mikszáth részéről egy konzisztens álláspontot. A pontos leírás a parlament működéséről több információval látja el a közönséget, és nem engedi, hogy a hatalom iránti általános tisztelet határozza meg a parlament megítélését. És nagyon fontos, hogy ő itt már csak egyes emberek lehetséges nimbuszáról beszél: a képviselői pozíciónak általában kijáró tiszteletéről már szó sem lehet.⁸² Mindenkit egyenként meg lehet mutatni, és nemcsak a nyilvánosságnak szóló direkt szereplései, hanem egész tevékenysége alapján. Már nemcsak az a kérdés, mit mond és hogyan szónokol, hanem az is, jelen van-e, amikor más beszél, ha jelen van, odafigyel-e, és hogyan reagál; ha nincs jelen, hol van és mit csinál.

3. Narratív stratégiák

Mikszáth 1882. február 26-án közölt először országgyűlési karcolatot Scarron névjelzéssel. Bisztray Gyula a következő jegyzetet fűzi ehhez a fordulóponthoz, amikortól Mikszáth nyilvánosan vállalta

abban vagy az antiszemitizmus; én pedig nem szeretem a zsidókat.” (A fentebb említett Komlóssy természetesen még az 1880-as évek közepén, a nyíregyházi per után rövid időre feltűnt, kis létszámú antiszemita párt képviselője volt, és nem az 1890-es évek végi néppárté.) Itt is pártpolitikai alapú kritikáról van tehát szó, ráadásul egy olyan párt szempontjából, amely szempont még ennek a kisregénynek az esetében sem azonosítható a szerzői nézőponttal, amire kontextuális érveket lehet felhozni. Az *Apró képek a vármegyéből* még az *Országos Hírlap*ban jelentek meg, márpedig az a lap rövid fennállása során legkeményebben mindig a néppártot támadta.

⁸² Március 21-én egy Scarronhoz szóló nyílt levélben, amelyet azonban maga Mikszáth írt, így tért vissza Komlóssy vádjára: „Igaz, hogy a képviselők tekintélye napról napra romlik, de ezt nem a karcolatok okozzák, hanem a beszédek. Mindenekelőtt meg kellene tiltani, hogy a beszédek egész terjedelmükben közöltessenek. [...H]a Komlóssy nagyobb nimbuszt akar a parlamentnek – tegye le a mandátumát. S célja legalább részben rögtön el van érve.” MKÖM 37, 183.

a szövegtípus szerzőségét: „Semmilyen törés nincs az eddig névtelenül és [az] ezután mind gyakrabban *Scarron* álnévvel megjelenő karcolatok között.”⁸³ Lehet, hogy törésnek túlzás volna nevezni, de éppen ennek a karcolatnak van egy olyan szembeötlő sajátossága, amellyel korábban nem lehetett találkozni, de bizonyos értelemben jellemző lesz a későbbiekre.

A szöveg első mondata így hangzik: „Maholnap már olyan egyformák lesznek az emberek, mint a kalapok.” És ezután a szövegnek több mint a fele a kalapok, a ruházat uniformizálódásáról szól, és csak a közepe táján vált át erről a kedélyes fejtegetésről a friss országgyűlés nagyreményű fiatal politikusainak egyformaságára, hogy aztán erről a még mindig általános fejtegetésről egy igazi tehetség kiemelésére futtassa ki a diskurzust: „A mai nap hőse kétségtelenül Láng Lajos.” Magának a beszédnek a jellemzésére egy egész sort szán (értelmes, higgadt beszéd s körmönfont dialektika), majd némi narrátori reflexió következik Láng politikai karakteréről és feltételezhető jövőjéről, hogy aztán a karcolat az ellenzéki képviselők és a miniszterek jelenetbe illesztett reagálásaival záródjon. Ez a diskuráló narrátor, aki minden fenntartás nélkül bölcselkedik bármiről, ami az ülésen elhangzottakról az eszébe jut, tulajdonképpen új a parlamenti karcolatokban, még ha csírái korábban is megtalálhatók voltak. A jelenetezésre is vannak korábbi példák, de kevés, és talán sehol nem kapott addig olyan fontos funkciót, mint itt. Bár a karcolatokban mindvégig megmarad fontos típusnak az, amely az ülés-termini beszédek kronológiai rendjéhez ragaszkodva adja elő az eseményeket, elmondható, hogy az a legkevésbé emlékezetes írások típusa, és még azokban is fontos lesz a bölcselkedő narrátori reflexió, amely a tárgyalt kérdésektől akár messzire is elkalandozhat. A párbeszéd már csak azért is fontos, mert az a parlamenti élet nem nyilvános szférájáról mond el valamit – persze gyaníthatóan többnyire valami fikatív természetű igazságot. Nem arról van szó, hogy a narrátor kilesi és közli, mit beszélnek az ellenzéken, illetve a kormányoldalon Láng szónoklata után, hanem hogy többé-kevésbé szellemes párbeszédeivel mind Láng Lajost jellemzi, mind az őt jel-

⁸³ MKÖM 63, 437.

lemző pártoldalakat. Ráadásul a képviselőket nem szónokként, hanem hallgatóként, majd a hallottakra reflektáló emberként mutatja be. És talán nem is a hallottakra reflektálnak, hiszen nem az érveit, hanem a beszéd alapján Láng politikai karrierlehetőségeit vitatják meg: az ellenzékiek szerint ennyi ésszel akár ellenzéki is lehetne, a miniszterek pedig azon gondolkodnak, meg kéne-e valamivel jutalmazni érte. Az ellenérv a jutalmazással szemben szintén mintegy magánemberi természetű: „Hát nem elég jutalom, hogy megtelik vele az esti lapja? Három egész hasáb...” Láng Lajos tudniillik akkor már több mint két hónapja az *Ellenőr* szerkesztője volt, és a kormánypárti lap természetesen teljes terjedelmében hozhatta a kormányoldal ilyen jelentős beszédét. Ez a magánemberi szemlélet a következő karcolatra is jellemző, amely pár nappal később jelent meg, és egészen hasonló technikákkal dolgozott. Itt a Tisza-szabályozásról szóló vitán elnöklő – és végig szundikáló – Szontagh Pálról azt írja: „felföldi ember létére nagyon untatta ez a Tisza-dolog.”⁸⁴

Egészében tehát azt mondhatjuk az első Scarron jelzésű darabról, hogy Mikszáth eddigre alakította ki, vagy eddigre tanulta meg fölületes biztonsággal kezelni a karcolatok új formáját, amelyben az üléstermi események esetleg csak kiindulópontul szolgálnak a kedélyes diskuráláshoz, amelynek során egy bennfentes narrátor tetszése szerint viszi a szót hol erre, hol arra a témára, illetve vezeti az elbeszélést új helyszínekre, új szereplők közé.

Ezért lehetséges külön beszélni az országgyűlési karcolatok narrációs stratégiáiról, amelyek nem feltétlenül egészen mások, mint a Mikszáth elbeszélő szövegeiben megfigyelhetők. Egy sajátos és fontos mikszáthi technikát Takáts József a következőképpen írt le:

„Az elbeszélő elhagyja a cselekmény egyik helyszínét, s anélkül, hogy az időrendben ugrana, egy másik helyszín eseményét beszéli el, vagy még inkább ott beszélteti a szereplőket, s utóbb, mikor az elbeszélő visszatér – megint csak az időrend ugrása nélkül – az elhagyott első helyszínhez, ahol nem tudjuk, hogy időközben mi is történt pontosan, az olvasó azt veheti észre, hogy mintha az itt történetekre is céloznának azok az ese-

⁸⁴ MKÖM 63, 220.

mények és beszélgetések, amik párhuzamosan a másik helyszínen történtek, mintha éppen az itt történeteket (amelyeket legfeljebb sejthet az olvasó vagy kikövetkeztethet) értelmeznék.”⁸⁵

Ez a technika valójában nagyon is konzervatív fikciós kozmoszt feltételez. Az idő homogén, lineáris közegként funkcionál, maga az elbeszélés is mintha egyetlen „kamerát”⁸⁶ használna, amely vagy az egyik helyen van, vagy a másikon, következésképpen párhuzamos történéseket még visszaemlékezés formájában sem lehet elbeszélni. Mindez azt sugallja, hogy a narrátor abszolút szelekciós hatalommal, de csak szelekciós hatalommal rendelkezik. Vagyis egy ilyen narráció esetén alig képzelhető el, hogy a narrátor megbízhatatlan, vagy hogy az előadott történet fiktív: az ábrázolt világ reálisan létezőnek látszik, és a narrátor dolga mindössze annyi lehet, hogy kiválassza ennek a reális világnak azokat az elemeit, amelyeket előadása részévé tesz, míg másokról hallgat. Ez a válogatás azonban csakis tőle függ. Az olvasás szempontjából azonban ez a konzervatív fikciós kozmosz kétféleképpen is értelmezhető. Egyfelől az ábrázolt világ rendkívül stabilnak látszódhat, hiszen minden arra utal, hogy a dolgok tényleg megvannak, és egyféleképpen vannak abban a világban. Az olvasó tehát ráhagyatkozhat az elbeszélésre. Másfelől az elbeszélés mégis fokozott aktivitást vár az olvasótól, hiszen az elhagyott helyszínen történetek esetleg fontosak lehetnek a történet kibontakozása szempontjából, és az ott történeteket az olvasónak ki kell következtetnie az elejtett utalásokból. Ez viszont nem több egy lehetőségnél: egyes olvasók lemondanak erről a kirakós játékról, és rábizzák magukat a narrátorra,⁸⁷ mások viszont annyira megkedvelik a játékot, hogy inkább maguk alkotják a történeteket, és egyáltalán nem hisznek az elbeszélőnek. Mindazok alapján, ami az előző fejezetben Mikszáth elbeszéléseiről kiderült, világos lehet, hogy az

⁸⁵ TAKÁTS 1586–1587.

⁸⁶ A metaforához lásd USZPENSZKI *passim*.

⁸⁷ TAKÁTS 1586 szemináriumi tapasztalataira hivatkozva állítja, hogy vannak ilyen olvasók, és én ezt saját szemináriumi tapasztalataim alapján megerősíthetem.

ábrázolt világnak ez a narrátor garantálta stabilitása nem lehet általánosan jellemző a szövegekre. És novellában, regényben Mikszáth tényleg nagyon ritkán használja ezt a technikát teljes szövegekre kiterjedően. Az országgyűlési karcolatok viszont nagyon gyakran működnek így.

És ennek megvan a maga jelentősége. Először is: a parlament nem fikció, minden olvasó tudja, hogy a magyar országgyűlés létezik, hogy a karcolatok szereplői létező személyek. Vagy ha intertextuálisan akarjuk értelmezni a helyzetet, akkor a karcolat ráhagyatkozhat az újság aznapi számának más közleményeire is, elsősorban az országgyűlési tudósításra, amely nemcsak azt állítja, hogy volt előző nap parlamenti ülés, hanem tételesen bemutatja, milyen szóonokok beszéltek és miket mondtak. Bár kétségtelenül vannak olyan karcolatok, amelyek az ábrázolt világnak ezt a stabilitását valamelyest kikezdi, és ezekről később még lesz szó, többségük ráhagyatkozik a konszenzusos tudásra. Vagyis a szöveg elismerni látszik a történet ontológiai elsőbbségét.⁸⁸ A narrátornak (vagy ebben az esetben talán mondhatjuk: a szerzőnek) ilyenkor nem adatik meg a teremtés hatalma; elvileg nem léptethet föl kitalált szereplőket, nem találhat ki eseményeket, nem adhat a szereplők szájába kitalált szöveget.

⁸⁸ Pontosan ellenkezőleg azzal, ahogyan a fikciót Shlomith RIMMON-KENNAN (7–8) leírja, hogy tudniillik a történet absztrakció, a szöveg konkrétum (mintegy Saussure *langue-parole* fogalompárjának analógiájára), amiből azonban semmiképpen nem következik „a történet akár logikai, akár ontológiai prioritása a szöveggel szemben (ha kénytelen lennék dönteni, inkább a fordítottjára szavaznék).” Megjegyzendő azonban, hogy Rimmon-Kennan álláspontja kivételes, még azok a szövegek is a történet elsőbbségéről beszélnek, melyekből saját tézisének levezeti; én legalábbis így értem Bremond-t, amikor arról beszél, hogy ugyanaz a történet sokféle médium révén közvetíthető (BREMOND 4), és különösen Greimast, aki a szöveget megnyilvánulási vagy látszat-szintnek nevezi, szembeállítva az immanens szinttel, „amelyen a narrativitás már megnyilvánulásai előtt (*prior to its manifestations*) elhelyezkedik és megszerveződik” (GREIMAS 23). És azt hiszem, kevés nyelvész olvassa úgy SAUSSURE-t, mint aki a *parole* prioritását hirdeti. A fikció problémájáról lásd még OROSZ 47–66.

Szelekciós hatalma viszont korlátlan. Nem engedi meg, hogy a hivatalosság előzetesen válogasson számára (vagyis hogy csak a nyilvánosságnak szánt valóságelemekről, az üléstermi szónoklatokról beszélhessen), hanem szuverén módon válogat az épületben vagy akár az épület környékén történt minden esemény közül. A válogatásnak ez a hatalma pedig bizonyos elbeszélői fölényt sugall az elbeszéltekkel szemben, ami magában is megkérdőjelezi a parlamenti tekintély hivatalos narratíváját.

Mindez természetesen csak azt jelenti, hogy a szöveg ilyesféle szabályrendszerben látszik működni, vagy még inkább: azt állítja, hogy ilyen szabályok alapján működik. Hiszen a karcolatokban idézett közbeszólások jelentős részéhez a kritikai kiadás kénytelen olyasféle jegyzetet fűzni, hogy az adott közbeszólást a *Képviselőházi Napló* nem őrizte meg, és csak ritkán derül ki, hogy egy közbeszólás pontosan olyan formában hangzott el, ahogy Mikszáth idézi. Természetesen lehetséges, hogy elhangzott egy közbeszólás, Mikszáth hallotta is, de a gyorsírók nem jegyezték le, és így nem került be a hivatalos jegyzőkönyvbe. De gyanítható, hogy ötleteit, reflexióit Mikszáth elég gyakran bízta egy-egy kitalált bekiabálóra. Nyilván a szónoklatokra reflektáló kis beszélgetések jelentős része is fiktív. A narráció a maga egészében ezt a fikciós jelleget viszont tagadni látszik, és úgy tesz, mintha hű előadása lenne a megtörtént események (igen: önkényes) válogatásának.

A legegyszerűbb persze, ha az ülésterem és a folyosó között oszcillál az elbeszélés. Elég gyakran mondja a narrátor vagy egy egyenesen idézett képviselő: „menjünk be a terembe”; akár mert elkezdődik az ülés, akár mert egy jó szónok kezd beszélni, akár mert egy rossz szónok hagyja abba. És legalább ilyen gyakran vezet ki az elbeszélés az ülésteremből a folyosóra, hiszen egyrészt „elméleti fejtegetések idején pezsg a folyosó”,⁸⁹ másrészt bizonyos szónokok elől mindenki kimenekül. Becker például „folyosói név”, és „Thaly [Ferenc] beszéde kitűnő alkalom a folyosó fölkeresésére”.⁹⁰ De azért

⁸⁹ *A mai ülés*. MKÖM 81, 121.

⁹⁰ *A t. Házból [jan. 20.]*. MKÖM 74, 62 és *Az illuminált Ház*. MKÖM 86, 147.

jó szónok nagy beszéde alatt is elkalandozhat erre-arra az elbeszélés. Egy 1885-ös szöveg⁹¹ Szilágyi Dezső beszéde alatt juttat el sokszor a folyosóra, az újságírói és a főrendi karzatra, sőt még a büfébe is. A narrátor itt egyes szám első személyben beszél (ami a lineáris, de a helyszínt váltogató előadást amúgy is legitimálja), és elárulja magáról, hogy újságíró, aki Szilágyi több órás beszéde alatt többször kimegy pihenni. Ilyenkor a folyosón Jókaival találkozik, aki egyedül járkal fel-alá, mert éppen a folyosó magányát akarja felhasználni, hogy egy háromkötetes regényt „kikombináljon”. Csak hogy Szilágyi beszéde olyan hosszúra nyúlik, hogy végül tizenegy kötet lesz belőle, amire reménytelen kiadót találni. Közben egyszer a büfébe is elnéznek együtt. A vége felé már néhány más képviselő is feltűnik a folyosón, egy habaréki, hogy meg ne unja Szilágyit, és egy mameluk, hogy meg ne szeresse.⁹² És az elbeszélő nemcsak Szilágyi szónoklatáról számol be, hanem a hallgatóság viselkedéséről is. Amikor pedig róluk van szó, akárhová elkalandozhat:

„A karzaton ott ül Andrásy Gyula és az egri érsek Samassa, kinek szeme gyöngéden pihen a baloldali fejeken. Elgondolkozik. Valaha ő is ott lent ült.

Milyen világ volt az!

Mikor azt a verset csinálta a beszédjeire Tóth Kálmán:

Vigyázzon páter Samassa,

Hogy a Házat meg ne szalassza.

S milyen világ ez most! Az egész Ház a páterek után szalad ma!

Andrásy gyakran hajlik oda az érsekhez, csevegésbe elegyedik a két főúr. Valami ilyesformát beszélhetnek:...”

A tanú elbeszélő ebben a részletben úgy tesz, mintha váratlanul mindentudóvá válna, és egy távolról látott szereplő gondolatairól is beszámol szabad függő beszédben, majd előadja egy jelenetben, hogy mások mit „beszélhetnek”. Ez persze csak játék a narrációs kon-

⁹¹ *A t. Házból [ápr. 18.]*. MKÖM 70, 197–201.

⁹² 1885-ben Szilágyi még a habarékpárt egyik vezéralakja volt.

venciókkal: az újságíró elképzei az egri érsek elgondolkozását, hogyan hasonlíthatná össze saját, régi, kudarcos képviselősködését az egyházi szempontból diadalmas jelennel. Ez az összevetés egyben jellemzi a politikai szituációt, és alkalmat ad egy gonoszkodó viccre.⁹³

De a folyosó többnyire a rossz szónokok miatt lesz az elbeszélés színhelye. Pécskai Gaál Jenő⁹⁴ szónoklata idején kétoldalmi beszámolót kapunk a legkülönbözőbb folyosói csoportok diskurálásáról, majd így térünk vissza az ülésterembe: „De bármennyire kedélyes nemzet vagyunk is, annyi kedélyesség még sincs bennem, hogy én a Gaál Jenő egész beszédje alatt rajzolni győzzem a korridorok tarka, mozgalmas képét... Azért hát [...] ugorjunk át a következő szónokra.”⁹⁵

Egy folyamszabályozási vitáról szóló beszámoló terjedelmének nagyobbik felét a „Wiltné és a halcsíkok” című fejezet teszi ki, és mint sejthető, egy operaénekesnő anekdotája kevés kapcsolatot tart a parlamenti eseményekkel. És a kapcsolat önkényességére a narrátor reflektál is rögtön a meghökkentő fejezetcím után:

„Hogy kerül ide Wiltné? – fogja kérdezni az olvasó.
Ugy, ahogy a vízi szakemberek közé Domahidy.
Egészen véletlenül.”⁹⁶

⁹³ A karcolat bekerült az 1892-es válogatásba, gondolom, egyrészt a narráció ötletessége, másrészt a téma (az egyházjogi vita és a felsőházi reform) okán.

⁹⁴ A habarékpárti Gaál Jenőt (megkülönböztetve a mameluk felvinci Gaál Jenőtől) különben okos embernek tartották, de rendkívül unalmas szónoknak. Egy másik karcolat így jellemzi: „Visi ezalatt bent ült a tanács-teremben, s tanulmányozta Gaál Jenőt (hogy miképpen nem kell beszélni), miközben villámló mérges tekinteteket vetett a vörös székek felé. Végre (akár hiszik, akár nem) vége lett a »nagy pécskai« szónoklatának, a folyosó betódult, az elnök felébredett csendes szundikálásából, és meg-
rázta a csengettyűt.” *A t. Házból [máj. 30.]*. MKÖM 76, 171.

⁹⁵ *A t. Házból [jan. 20.]*. MKÖM 74, 66.

⁹⁶ *A t. Házból [máj. 26.]*. MKÖM 76, 161.

A véletlen mintha az inadekvát kapcsolat szinonimája lenne: úgy nem illik ide a történet, ahogyan Domahidynak nem kellett volna vízügyi kérdésben felszólalnia.

„Hogy az olvasó el ne unja magát, kivezetjük egy kicsit a folyosóra” – mondja a narrátor, majd így folytatja: „Néhány felvidéki embernek azalatt, míg az alföldiek sopánkodó arccal sétálgatnak fel s alá, Domahidy István egy eredeti kalandját meséli, mely sokkal tovább fogja fenntartani nevét, mint a mai beszéde.” Nemcsak az szorul azonban magyarázatra, miért szólalt fel vízügyi kérdésben Domahidy, hanem az is, miért a felvidékiekkel kedélyeskedik, míg az alföldiek sopánkodnak, mikor maga szatmári ember, Csenger képviselője. Maga az általa előadott anekdota hasonlóképpen arról fog szólni, mennyire képtelen tájékozódni a világban, amit két felsülése példáz majd. A folyosói beszélgetés tehát valamelyest mégis segít megérteni az ülésstermben történeteket; de emlékezzünk, a folyosóra az ülésstermi unalom miatt kerültünk – de mint kiderül, csak egy cigarettaszünetre: „Egy cigarette éppen elfogyott ezalatt... térjünk tehát újra vissza a tanácsterembe a szónokokhoz...”

De már a fenti példák is megmutatták, hogy az elbeszélés nemcsak a folyosóra – illetve az ott folytatott társalgás révén bárhová – tevődhet át, hanem az ülésstermben belül is vannak lehetőségek. Kerényi Ferenc megfigyelése szerint Mikszáth színházi kritikáiban is előszeretettel beszélt az előadás helyett a közönségről, amelynek viselkedését különös élvezettel figyelte meg.⁹⁷ És egy szónoklat jellemzésére (amelynek tartalmát az újságolvasó ember úgyis megtalálja a tudósításban) nemcsak a narrátori kommentár alkalmas, hanem a többi képviselő reakcióinak leírása is, illetve a reflexiót a narrátor idézheti mástól. Egy ellenzéki beszédsorozat alatt leírhatja például a kormánypárt különböző csoportjait, különös tekintettel a miniszterek mögött ülő stréberekre, akik megjegyzéseikkel igyekeznek a miniszterek figyelmét inkább magukra vonni. Egy ilyen leírás után a következőképpen tér vissza a leírásból az elbeszélésbe: „Csak most veszem észre, hogy míg az olvasónak a szabadelvű pártot ültében

⁹⁷ KERÉNYI Ferenc 105.

mutattam be, ezalatt elszalasztották Ernuszt Kelemen, sőt Szalay, sőt mondjuk, hogy a Visontai beszédét is. De ők talán sejtették azt, hogy elszalasztjuk őket, mert semmi újat se mondtak.”⁹⁸ A leírás, és különösen az ekphraszisz elméletében fontos szempont szokott lenni, hogy az elbeszélés (olvasás) idejének zéró idő felel-e meg az elbeszélt időben, vagy amíg mi a leírást kapjuk, történik-e valami – legjellemzőbb módon: szemléli-e valamelyik szereplő az adott látványt.⁹⁹ Itt viszont szemlélni csak maga az olvasó szemlélhet, és csak azt, amit a narrátor mutat neki. Az elbeszélés annyira egyszálú, hogy ha beszámol az egyik dologról, lemond a másiktól.

Ha az elbeszélést megértető metaforák vagy modellek közül az egyik legősiibbet, a szálát, fonalat vagy vonalat¹⁰⁰ alkalmazzuk erre a technikára, akkor az elbeszélést itt egyetlen vonallal képezhetnénk le, amely csak jobbra-balra kacskaringózik, de soha nem fordul vissza. A fonal modellje azonban a legtöbb elbeszélést ilyesféleképpen tudja leképezni, még ha a visszakanyarodásnak juthat is kisebb-nagyobb szerep. A Takáts József leírta mikszáthi technikában az volt a sajátos, hogy az egyik helyszín elbeszéletlenül maradt eseményeit a másik helyszínen folyó, látszólag hétköznapi, a fő cselekménnyel nem összefüggő társalgás implikálja vagy értelmezi. Az országgyűlési karcolatokban is így működik a technika: Szilágyi beszédének hosszát Jókai regénytervének újabb és újabb kötetei mérik, az üléstermi unalmat a folyosói tömeg; az ellenzéki beszédek a stréberek megjegyzéseinek tükrében ismerjük meg.

Egy jellegzetessége azonban van a publicisztikának, amely eltér a szépirodalmi szövegektől: a narrátor hangja mindig konzisztens. Mikszáthnál regények, kisregények és a nem egyes szám első sze-

⁹⁸ *A t. Házból [okt. 20.]* MKÖM 81, 188.

⁹⁹ Balzac és Proust technikájának szembeállításával fejti ki a témát GENETTE 1996, 85–86.

¹⁰⁰ Magyarul inkább fonalról beszélünk, és nem tudom, hogy ez a fonalgombolyítás családias tevékenységét hivatott felidézni – az elbeszélést intim közösségi térbe helyezve – vagy Ariadné fonalát, amely segít kijelölni az egyetlen utat a fikatív világ útvesztőjében. A vonalhoz lásd J. Hillis MILLER „Narrative Lines” és még inkább „Middles” című fejezetét (46–51 és 61–77).

mélyű elbeszélőt alkalmazó novellák általában több, elbizonytalanodó, egymással néha inkompatibilis narrátori hangon szólnak meg.¹⁰¹ A publicisztika – nyilván a műfaji kötöttségeknek, a tájékoztatás vagy a meggyőzés funkciójának megfelelően – még akkor is konzisztens narrátort képez meg, ha az a szövegben személyként nem definiálódik. Egyetlen hang, amely fölényesen kalauzolja az olvasót a különböző helyszínekre, irányítja figyelmét különböző eseményekre, és még ha nagy ritkán le is mond a fokalizáció privilegiúmáról, és egy szereplő felől ír le valamit, mint az egyik fenti példában Samassa érsek felől, akkor is hangsúlyozza, hogy csak eljátszik a saját látás áthelyezésének lehetőségével. A szövegek többségében ez a hang kedélyesen társalgó: elmeséli az olvasónak, amit érdekesnek talál az eseményekből, és ami azokról eszébe jut: a válogatás és a nézőpontválasztás monopóliuma révén pedig olyan pozíciót hoz létre, amelyben fölényt élvez az elbeszéltekkel szemben.

Lássunk erre egy olyan példát, amelyben az amúgy ritka iteratív elbeszélés is szerepet kap, egy 1890-es karcolatnak azt a részletét, amely a bukott Tisza Kálmánnal¹⁰² foglalkozik. Így kezdődik:

„A folyosó benépesedett ma is már tíz órakor.
Az első érkezők közt van rendesen Tisza Kálmán.”¹⁰³

A második mondat tehát már iteratívra vált a szingulárisból, és a kritikai kiadásban 31 soron át meg is marad ez a mód, mindvégig Tisza szokásos viselkedését beszélve el. Van azonban egy rész, amelyet Genette terminológiájával pszeudo-gyakorításnak¹⁰⁴ lehetne nevezni, amikor is „az arra menő miniszterek megállnak előtte, kérdezősködve az egészsége iránt”. Tisza a miniszterekkel mindig ugyanazt a két kérdésből és két feleletből álló párbeszédet folytatja – vagy egy példa hivatott érzékeltetni, milyen hangvételű kedé-

¹⁰¹ Egy elemzés olvasható erről: TAHIN 59–63. A hang narratológiai fogalmának problémájához lásd ACZEL 1998.

¹⁰² A bukás történetét lásd KOZÁRI 515–525.

¹⁰³ *A t. Házból*. MKÖM 79, 128.

¹⁰⁴ GENETTE 1980, 113–121. A koncepció kritikájához lásd BEZECZKY 1998/99, 180–190.

lyeskedést folytat a volt miniszterelnök. Tisza csak a kiváló szónokok kedvéért megy be a terembe.

„De a kiváló szónokok oly ritkák, hogy Tisza többnyire a folyosón tartózkodik.

Thaly beszédét ott künn várta ki, pedig sok lendület volt benne, s nemcsak a szélsőbali pártot villanyozta fel, hanem a kormánypárt is szívesen hallgatta.”

A „Thaly beszédét” kezdetű bekezdéssel a narráció visszatér a gyakorítóból a szinguláris módba. Vagy úgy is mondhatnánk, egy kitérő után folytatódik az elbeszélés, amely nem Tiszáról fog szólni. Thaly Kálmán annak az ülésnek az első szónoka volt, tehát tízkor vagy valamivel később kezdett beszélni. A gyakorító elbeszélés természetesen nem állítja, hogy az adott nap történetét beszélné el. Erről csak annyit állít, hogy tízkor népes volt a folyosó, ott volt Tisza (akiről megtudjuk, hogy körülbelül hogyan szokta ott az idejét tölteni), amikor Thaly elkezdte. A karcolat ezután a szónokokról számol be, akiket Tisza *nem* hallgat meg. A narráció itt a saját maga felépítette várakozásokat rombolja szét, amikor az egy időre főhőssé tett szereplőtől úgy szakad el, hogy a narrációs módok váltásával is megtámogatott helyszín- és témaváltást azzal indokolja meg: az állítólagos főhős valamit nem hallott, valahol nem volt ott. És a karcolat következő része majd Gosztonyi Sándor közbeszólásainak tükrében ábrázolja a honossági vita aznapi fordulóját, márpedig azokat a képviselő olyan halkán suttogja el, hogy senki sem hallja. Ezúttal „egy képviselő (az öregúr elvtársa)” titokban lejegyezte őket, és ezt közli a karcolat.

A nézőpont megválasztása, akárcsak az átmenet egyik helyszínről a másikra szinte parodisztikusan önkényes, a nyilvánvalóan hamis dokumentum beidézése olyannyira játékos, hogy azt sugallja, ha a narráció nem is maga teremti meg az ábrázolt világot (hiszen a parlamenti közeg hangsúlyozottan valós), szuverén hatalommal választ ki vagy vet el tárgyakat. Mégpedig elsősorban azért, mert az olvasónak nincs más dolga, mint lemondani a komoly parlament illúziójáról, és hátradőlve szórakozni.

De jócskán akadnak olyan írások is, amelyek személyként is megkonstruálják a maguk narrátorát. A legkézenfekvőbb esetben egy

újságíró, aki könnyen azonosítható a szerzővel. De már 1882-ben írt Mikszáth karcolatot képviselők személyében,¹⁰⁵ sőt egy lusta, tájékozatlan, kialvatlan és másnapos képviselőt is felléptetett,¹⁰⁶ akiben az 1893-as Katánghy Menyhért előzményét fedezhetjük fel. És hogy a figuráról nem feledkezett meg közben sem, azt bizonyítja egy 1884-es szövege, amely az 1882-es karcolatot szó szerint megismétli, mindössze a személyneveket cseréli ki az aktualitásoknak megfelelően, például Ónodyt Istóczyval helyettesítve.¹⁰⁷ Ha egy ritkán bejáró képviselő egyszer mégis benéz a Házba, sok meglepetésről számolhat be, ami jelentős humorforrás, ha ő az elbeszélő, hiszen összekapcsolódhat a megfigyelő és a megfigyelt jelenség lefokozása.¹⁰⁸ 1883 elején pedig így bizonytalanítja el a napi karcolatok narrátorának identitását:

„E karcolatokat, melyek a Pesti Hírlapban jelennek meg, rendszerint hárman írjuk. Egy mameluk képviselő (de ez csak akkor van ott, ha beparancsolják), némelykor egy függetlenségi képviselő (de ez meg csak akkor van ott, ha valami botrány van készülöben) s végül én magam, akinek mindig csak azt lehet megírni, amit meghagynak, s az semmit sem ér.”¹⁰⁹

Ilyesfajta játék a beszélő személyével egyetlen karcolaton belül akkor fordulhat elő, ha az ciklusszerű felépítésű, vagyis több, önálló címmel ellátott részből áll. Egy 1887-es darab második része (címe: „A mai ülés”, ami nagyon gyakori címe volt egész karcolatoknak is) így kezdődik: „Karcolatomnak fentebbi részét egy képviselő írta, mert én már belefáradtam az efféle elmélkedésekbe... most én mind-

¹⁰⁵ *A t. Házból [dec. 19.]* MKÖM 65, 40–44.

¹⁰⁶ *A t. Házból [dec. 13.]* MKÖM 65, 31–35.

¹⁰⁷ *A t. Házból (Egy mameluk képviselő előadása nyomán) [dec. 14.]* MKÖM 69, 168–172.

¹⁰⁸ Lásd *A t. Házból. [dec. 8.]* MKÖM 71, 122–125, ahol egy vita nyitónapjára beeső mameluk elcsodálkozik, mert az első, tehát feltehetően a legnagyobb szónokok közül senkit sem ismer, amiből arra következtet, hogy távollétében új tehetségek nőtték ki magukat.

¹⁰⁹ *A t. Házból. [jan. 13.]* MKÖM 65, 62.

össze a mai ülésről teszek még hozzá néhány sort.”¹¹⁰ Amikor pedig 1887-ben maga is képviselő lett, a képviselő nevében megszólaló narrátor is azonosíthatóvá vált a szerzővel, de ennek a periódusnak első karcolataiból sok ezt az önként adódó azonosítást eleve megkérdőjelezi. Hol egy öreg képviselő nevében oszt tanácsokat az újoncnak¹¹¹ (holott maga is újonc), hol egy a választási névsorban nem szereplő mameluk nevében szólal fel,¹¹² hol az új képviselők izgatottságát festi olyan kérdéssorozattal, amelyet maga biztosan nem tehetett fel („Mutasd meg nekem Tisza Lajost.”),¹¹³ hol visszatér a hangsúlyozottan nem képviselő újságíró szerepéhez.¹¹⁴ Az újságírót és a képviselőt az 1890-es években még ki is játssza egymás ellen, amikor nyílt levelet ír saját magához, melynek címzettje a képviselő Mikszáth, aláírója „Mikszáth Kálmán hírlapíró”.¹¹⁵

A *Pesti Hírlap* olvasói természetesen tudták, hogy Mikszáth kormánypárti képviselő lett, és az első hetekben a karcolatok némelyike reflektált is olvasói levelekre, amelyek azt firtatták, hogyan egyeztethető össze a pártállás a karcolatírással, ami egyaránt jelzi, mennyire kritikusnak érezték a szövegeket mindaddig, és mennyire kevésbé tűnt fel a pártpolitikai hangsúly fokozatos eltolódása a kezdeti ellenzékiiségtől a kormánypártiság felé. Mindenesetre az egyik válasz szerint mamelukok is szívesen ellenzékieskednek szóban, mintegy megfelelően az ugyanebben az évben megfogalmazott maximumnak: „a magyar ember mind egyforma, mind ellenzéki a vasúti kupében s mind kormánypárti odahaza, mikor magában gondolkodik.”¹¹⁶ És mintegy kénytelen elismerni, hogy míg korábbi írásaiban az ellenzéki szónokok voltak okosak, és a mamelukok buták, mos-

¹¹⁰ A t. Házból. [máj. 7.] MKÖM 74, 134.

¹¹¹ A képviselőség mestersége (Hasznos tanácsok az új képviselőknek egy öreg képviselőtől). MKÖM 75, 97–100.

¹¹² Vadászat képviselőkre. MKÖM 75, 64–65.

¹¹³ Új honatyák. MKÖM 75, 86–88.

¹¹⁴ A kaposvári mandátum. MKÖM 75, 117–121. Igaz, itt még egy szokatlan, P–s névjelzéssel.

¹¹⁵ A Bánffy falai. MKÖM 83, 95–98.

¹¹⁶ Két nyergen. MKÖM 75, 134–136.

tanra megfordult a helyzet.¹¹⁷ De még amikor közismerten önéletrajzi elemekkel ruházza fel egy-egy karcolat elbeszélőjét, akkor is előfordulhat, hogy néhány elem világossá teszi: nem azonosítható az elbeszélő a szerzővel. A véderő-törvényjavaslat viharos vitájáról és első szavazásáról beszámoló szöveg így kezdődik:

„Korán reggel megcsókoltam otthon a két kisfiamat (»Viszlek, gyerekek« – mondom nekik; azok nem értettek, nevettek, tapsoltak a kezecskéikkel), azzal elmentem a belvárosi plébánia templomba, meggyóntam, s minthogy már az idő túl járt a tíz órán, nagy sietve hajtattam a Házba szavazni.

Egy sovány fehér ló (de nem volt rajta vörös kantár) húzta a kocsit s elég szapora léptekkel. Merengve ültem a kocsi hátában.”¹¹⁸

A felléptetett elbeszélő tehát mameluk képviselő, hiszen arra készül, hogy megszavazza a véderőtörvényt: erre utal, hogy gyerekeit „viszi”, tudniillik odaadja őket az idegen hadseregnek, és hogy a hazatérés, a hon eladásának témáján mereng egy fehér ló láttán, hiszen rögvést a vörös kantár jut róla eszébe.¹¹⁹ Ennek a mameluknak pedig két fia van, ahogyan 1888-ban Mikszáth Kálmánnak is. Viszont katolikus,¹²⁰ ami kizárja kettejük azonosítását. A gyónás ugyanakkor fontos szempont a főhős jellemének kialakításában: mameluk ugyan, és meg fogja szavazni a javaslatot, de azonosul a függetlenségi párti állásponttal, büntudat gyötri, és arra gondolhatunk, hogy emiatt megy el gyónni a szavazás előtt. Az elbeszélői tudat így különböző diskurzusok összezapásának lehet a terepe, és ezáltal a szöveg minden mondata ironikussá válhat.

Hasonló célokat szolgál Katánghy Menyhért alakja, amelyet 1893-ban teremtett meg Mikszáth. Az ő révén a parlamenti eseményekről egy minden körülménye tekintetében alaposan jellemzett alak szá-

¹¹⁷ A t. Házból. [dec. 2.] MKÖM 75, 126.

¹¹⁸ A szavazás. MKÖM 77, 188.

¹¹⁹ Lásd *Beszterce ostroma*. MKÖM 6, 61.

¹²⁰ Később processzióknak véli messziről a parlament előtti tüntetőket, akik a *Szózatot* éneklik.

molhat be a maga békaperspektívájából. Üresfejű, tájékozatlan, hiú ember, aki a feleségének írt levelekben arról panaszkodik, hogy nem tud lakást találni Pesten, ezért családját nem hozhatja magával a fővárosba – de ez elég átlátszó ürügy, hiszen mellesleg átmulatott éjszakákról és nőügyekről is szó esik. A levelekben jelentős súlyt kap a novellisztikus elem, a levélíró saját, akár parlamenten kívüli történeteinek elmondása. 1893 őszén Mikszáth tíz Katángy-levelet írt (valamint egy karcolatot Katángy látogatásáról otthon), vagyis az akkori őszi ülésszak idején ez lett a politikai publicisztika legfontosabb változata,¹²¹ és azokban a hónapokban nem is írt „A t. Házból” vagy „A mai ülés” című szöveget. A következő évben azonban már csak egy Katángy-levelet íródott (március 28-án), és a forma ezután már csak elvétve bukkant fel.¹²² A feleségével levelező képviselő viszont annyira népszerű volt, maga az alak pedig annyira jól sikerült, karikatúrisztikus célja ellenére annyira plasztikus¹²³ lett, hogy nem lehetett csak úgy egyszerűen elfelejteni vagy lemondani róla. 1894 őszén Mikszáth Katángy nevében írta meg az *Almanach*-előszót, 1895-ben megszületett Katángy élettörténete (a *Pesti Hírlap* 1896-os naptára számára), amely az 1896-os, *Katángy Menyhért* című könyvben együtt jelent meg a 12 levéllel, valamint „Katángy egyéb művei”-vel, Mikszáth öt politikai portréjával. Ezt követte 1897-ben az *Egy választás Magyarországon*. Az 1897-ben induló *Országos Hírlap* eleinte azt ígérte olvasóinak: „Nemkülönbön megjelenik koronkint a léha képviselő Katángy Menyhért is, nevéhez írott vidám leveleivel.”¹²⁴ Ezt az olvasócsalogató ígéretet alig sikerült beváltani, mindössze annyi történt, hogy 1898. január 14-én Katángy-levelet formájában íródott *Az alelnök-jelöltekről* című cikk, és hogy a lap által kiadott naptár a *Katángy Naptár* címet

¹²¹ Az őszi ülésszak alatt írt 12 Katángy-szöveggel (tíz levél, egy hibaigazítás és a beszámoló otthoni látogatásáról) tíz másféle szöveg áll ugyan szemben, de ha a terjedelmet nézzük, a kritikai kiadás 80 oldalnyi, 1893 őszén írt politikai publicisztikai szövegéből 56 fűződik Katángy Menyhért nevéhez, és csak 24 máséhoz.

¹²² Legközelebb 1896. június 16-án, MKÖM 85, 107–110.

¹²³ Vö. FORSTER, 54–62.

¹²⁴ A közönséghez. *Országos Hírlap* 1898. január 5., 17.

kapta, és első szövege a Katángthy névjelzéssel ellátott, *A club* című publicisztikai írás lett.¹²⁵ Ebben maga Menyhért mesél a szabadelvű pártkorról, és sok helyen saját magával történt eseményeket is elmond. Amikor *Az Ujság* 1904-ben egy díszes kiállítású, Mikszáth publicisztikai szövegeit tartalmazó könyvvvel kedveskedett előfizetőinek, ezt az írást a szerző alaposan átalakította, több mint háromszorosára bővítette, és Katángthy alakját teljesen eltüntette belőle.¹²⁶ Az első változatban maga Menyus mondja Tiszának, hogy legalább a klubszolgát választhatnák maguk, a másodikban ez csak egy közbeszólás egy pártkonferencián. Egy Bánffy Bélával folytatott beszélgetés hőse Katángthy helyett „egyik elmés, szabad szájú, fiatal képviselőtársunk” lett. Hasonló módon esett ki Katángthy *A megkonfundált kísértetek* című novella átírása során. Az első változat még *A Katángthy meséje* címmel jelent meg az *Országos Hírlapban*, és a léha képviselő levele keretként tartalmazta a két feltámadó halott történetét.¹²⁷ *Az én kortársaim* számára átírva a szöveget Mikszáth az egész levélkeretet eltávolította a személyes narrátorral együtt. Katángthy Menyhért egyébként az *Új Zrínyiás*-ban is szerepel, amely az *Országos Hírlapban* jelent meg folytatásokban, és itt-ott szignóként, témaként felbukkan a későbbi publicisztikában is, sőt a *Magyar Bazar* 1903-ban közölte „Katángthy Menyhértné levele[it] édes anyjához”,¹²⁸

A lefokozásnak sajátosan elbeszéléstechnikai megoldása, amikor olyan fókuszáló ágenst léptet fel, mégpedig akár a szöveg egészére kiterjedően, akinek a látószögéből¹²⁹ a parlamenti vita tartalmi része egyáltalán nem látszik, vagy teljesen lényegtelen. Egy 1885-ös írásnak a nyugdíjba vonuló kapus a hőse, aki úgy dönt, egyszer életében megnéz egy ülést: a képviselőket mind ismeri, csak más aspektusból („Tudja, melyik jár gyalog, melyik hintón.”), és a parlamenti mun-

¹²⁵ Budapest, 1899. az Országos Hírlap kiadása, 17–27.

¹²⁶ *Az én kortársaim*. Budapest, 1904. Athenaeum, 1–25.

¹²⁷ 1899. január 10., 1–5.

¹²⁸ Április 1., 2–3; május 1., 3; június 1., 2.

¹²⁹ A látószöghöz mint a fokalizáció magyar megfelelőjéhez lásd SZEGEDY-MASZÁK 1989, 69. Az elbeszélői nézőpont és a fókuszáló szemszög megkülönböztetéséhez vö. BAL 1997, 142–161; TOOLAN 67–76.

kával kapcsolatban vannak bizonyos, ködös elképzelései, amelyek nagyjából azonosíthatók azokkal az illúziókkal, amelyeknek lerombolásával vádolták Mikszáthot, és amelyeket, mint láttuk, a legelső karcolatokban még maga is osztott: „Valami nagyon szép, valami rettenetesen ünnepélyes lehet az. Az ország rendjeinek ajkán megrezdül a méla bánat, s szavakban hömpölyög alá a hazaszeretet...”¹³⁰ Az ülés első feléről így a kapus perspektívájából, az ő reflexióival kapunk beszámolót, egészen addig, amíg végül csalódottan otthagya az ülést („Hát csak ennyi az egész?”); de a narrátor nem őt követi ki az utcára, a kapu elé, hanem folytatja az ülésteremben: „Hanem az ülés tovább folyt.”

A különböző szemlélőknek azonban különbözőek az elvárásai is – az időbeli, a szociális különbségeknek, vagy akár nemüknek megfelelően. Amikor Polczner Jenő vidéki hölgyrokonai jelennek meg egy kurta ülésen, elvárásaik a parlamenttel kapcsolatban (igaz, már a 90-es évek második felében) így fogalmazódnak meg: „az újságokat tele lármázzák, hogy mennyi elegáns szép toalettet lehet látni a képviselőház karzatán, alant meg mennyi jó viccet és érdekes sikamlósságokat mondanak.”¹³¹

A *whipp* című szöveg előljáróban leírja, milyen szokott lenni a karcolat, és ehhez képest próbál ki valami mást, hogy a teremszolgákat felügyelő jegyző felől nézze az ülést, akit a vita tartalma nem érdekel, csak a kormánypárti többséget akarja biztosítani a szavazáshoz, és ezért csak a voksok számának alakulását figyeli folyamatosan:

„A szokott sablon helyett, hogy leírjuk rendes egymásutánban a szónokokat, azok sikerét, kudarcát, rikító vidám színekben vagy bágyadt, hangulatkeltő világításban, fordítsunk most egyet a dolgon, ne törődjünk vele az egyszer, hogy mit csinál a Ház, hanem csak azt nézzük, hogy mit csinál Széll Ákos. Hiszen meglehet, abban is benne lesz az ülés rajza.”¹³²

Mint látható, a parlamenti karcolatokban itt-ott előfordulnak utalások magára a karcolatírára is. A fenti idézet a sablonnak azt tartja,

¹³⁰ A t. Házból. [jan. 24.] MKÖM 70, 110.

¹³¹ A mai ülés. MKÖM 86, 95.

¹³² MKÖM 81, 151.

ha a karcolatot a vita szónoklatsorozata strukturalja, a szöveg csak a színeket, a hangulatot hivatott biztosítani. És bármilyen gyakran szán is egy-két bekezdést az adott retorikai teljesítmény kritikájára, Mikszáth egy helyen leszögezi, hogy a karcolat nem lehet szónoklatkritika: „Majdnem sajnáljuk, hogy e rovat nem tárgyalja az országgyűlési viták menetét úgy, mint komolyabb recenzió, hanem csak mint könnyed mulattató olvasmány...” És ennek értelmében a szónoklás művészetének hanyatlásáról a könnyed, mulattató olvasmány követelményeinek megfelelően, csak röviden nyilatkozik: „Ezelőtt tíz-húsz évvel még a disznótorban is több gondot fektettek arra, amit mondanak, mint ma a tisztelt Házban.”¹³³ 1900 körül viszont már elemző cikkekben foglalkozott a parlamenti szónoklás megváltozásának kérdésével, ami részben mint a retorikai felvérteztség hanyatlása, részben az üres szóvirágok elhagyása és egy érvelőbb parlamenti vitastílus kialakulása írható le.¹³⁴

A kialakított műfaj komikus jellege és a narrátor fentebb boncolgatott szelekciós hatalma a karcolatokat író tudósító szelekciós hatalmaként jelenhet meg, ha saját személyét lépteti fel elbeszélőként. Ilyenkor ezt a szelekciós hatalmat az egész parlamenti közeg elfogadni látszik, sőt a Mikszáth kialakította szemlélethez alkalmazkodva mások is közreműködnek a válogatásban:

„Nagyszabású beszédek alatt rendesen ott üldögélek a folyosón, mert énnekem nem kell az okos beszéd (azt jobb olvasni), nekem a bolondos beszédek kellenek.

Néha egészen magam vagyok, mélézgatok, elgondolkozom e rettenetes »hiúságvásár« egyes epizódjai fölött. Olykor kijön valaki, s kritikát mond a terembei szónokról. Máskor egy-egy ötletet hoznak jó embereim, ami jó lesz a karcolatokba. Többnyire valami elméskedő közbekiáltás ez.”¹³⁵

¹³³ A t. Házból. [nov. 23.] MKÖM 67, 191.

¹³⁴ Áttekintette a parlamenti szónoklás történetét Horvát Boldizsár nekrológiájában (*Az én kortársaim*. 1904. 29–34; első közlés: Az utolsó bölény. *Országos Hírlap* 1898. okt. 30., 3–6), majd az 1902-re datálható *Órátorok, rhetorok és fecsegők* című szövegben (*Az én kortársaim*. 1904. 45–56).

¹³⁵ A t. Házból. [dec. 12.] MKÖM 71, 132.

A tanú tehát először is okosakra és bolondokra osztja a beszédeket, és csak az utóbbiakat választja ki; másodszor a „jó emberei” a teremben történetekből válogatják ki számára a karcolatba valókat. Az ő dolga így csak a válogatás és a melázás, a reflexió lesz. Innen érthető, hogy akkor is tud karcolatot írni, ha feléje se néz az országgyűlésnek, mert egy-két képviselő kávé mellett nagyjából elmeséli neki az ülést, és szállít némi ötletet:

„Nekem csak össze kell szednem az ötleteiket, s van már nekem arra otthon egy olyan formám (mint aminőben a szakácsnak a kuglófot sütik), abba én beleszállok, amit ők összehordtak, kirázom, és megvan az egész karcolat.”¹³⁶

Ezt egyébként Grünwald Bélának írta válaszképpen, aki egy novella-szerű cikket közölt a *Pesti Hírlap*ban egy olvasóról, aki napokig eljárat a Házba csak azért, hogy megnézzék magának Mikszáthot, a karcolatok szerzőjét, de mindig azt tapasztalta, hogy egyrészt Mikszáth nem ment el a parlamentbe, mégis tudott róla karcolatot írni, másrészt ritka unalmas ülések voltak, de a karcolatban mégis mulattatóan hatott az egész.¹³⁷ Nemcsak a személyes tapasztalat és a megszülető irodalmi produktum közti hézagok kapcsolat szempontjából tanulságos ez a sajtóvita, ha egyáltalán vitának nevezhető,¹³⁸ és nemcsak azért, mert Mikszáth karcolatainak hallatlan korabeli népszerűségét jelzi, hogy az ő személyéhez is hozzákapcsolja az írók látni elzáródoló olvasó Livius vagy Dickens kapcsán ismert narratíváját, hanem azért is, mert a létrejövő szövegek humoros, szórakoztató karakterét írói teljesítménynek állítja be. A Grünwald szerepeltette olvasó azt mondja az általa látott „különösen unalmas” ülésről: „Különben ez ma olyan ülés volt, hogy már ebből Mikszáth Kálmán sem

¹³⁶ *Tisza a gyanú alatt*. MKÖM 70, 172.

¹³⁷ Grünwald Béla: *Miképp írónak a karcolatok?* MKÖM 70, 385–387.

¹³⁸ Komolyabb sajtóvitájuk volt a következő évben, amikor *A kedélyes delikvens* című novelláját Mikszáth így kezdte: „Grünwald Béla beszélte el nekem ezt a históriát.” (MKÖM 37, 64) A novellára Szederkényi Nándor és Grünwald Béla is reflektált a sajtóban, és Mikszáth mindkettőjüknek válaszolt (MKÖM 37, 177–180). Grünwald Bélával kapcsolatban, akiről Mikszáthnak egyébként igen jó véleménye volt, lásd LACKÓ 1986.

csinálhatott volna semmit.” Két megjegyzés kívánczik ide. Az első, hogy egy 1898-as, önéletrajzi jellegű novellában Mikszáth arról számol be, hogy ő olyan semmi témákat ír meg, amilyenekből senki nem gondolná, hogy elbeszélést lehet kanyarítani¹³⁹ – ebben az írásművészetben minden az előadásmódon múlik. Ennyiben tehát indokolt az olvasó meglepetése a közvetlenül megtapasztalt téma és az irodalmi előadás különbségén. A második megjegyzés, hogy a karcolatoknak egyik legfontosabb témája, állandóan visszatérő motívuma az üléstermi unalom. A szöveg ehhez az alaphoz képest tud szórakoztató lenni.

A politikum szférájával kapcsolatos hivatalos, tekintélyelvű diskurzus kiforgatása természetesen nem csak tematikusan vagy diszkurzívan, és nem is csak narrációs eszközökkel valósul meg. A stílus lefokozás elég gyakori, kezdve azon, hogy egyes képviselőket előszeretettel nevez bácsinak vagy papának,¹⁴⁰ a bonyolultabb formákig, melyeket jelezzen itt néhány példa:

„Lessko módosítványa volt az egyedüli zsírfolt a mai hosszúra eresztett lében.”¹⁴¹

„A patkány természetek a nemzeti párti határszélekre húzódnak. Egy ugrás és künn vannak a másik világban.”¹⁴²

„A Ház azonban csendes, mint a pihenő kenderáztató. S a sütkérező békák [Szilágyi] egy mérges tekintetére cuppogva ugrálnak vissza...”¹⁴³

A lefokozás fontos eszköze a paródia is, amely természetesen alap-eszköze a komikus formáknak, hiszen alkalmas arra, hogy megkérdőjelezze a komoly vagy hivatalos diskurzusokat, műfajokat, az uralmi ideológiákat. Ha a fentebbiekben elsősorban annak alátámasztására igyekeztem érveket felhozni, hogy a mikszáthi parlamenti

¹³⁹ Idegen bőrök. *Országos Hírlap* 1898. június 5., 1–4.

¹⁴⁰ Papa leginkább csak Madarász és Pulszky szokott lenni, de a bácsiknak se szeri, se száma.

¹⁴¹ *A t. Házból [jan. 20.]* MKÖM 65, 79.

¹⁴² *A t. Házból [okt. 20.]* MKÖM 81, 187–188.

¹⁴³ *Szilágyi-láz [I.]* MKÖM 84, 111.

karcolat egyik legfontosabb teljesítménye a politika dignitásáról szóló hatalmi diskurzus aláaknázása, akkor talán meglepő, hogy ezt a célt az eposzparódia is szolgálhatja. Hiszen az eposzparódia éppen azáltal szokta az eposz stabil értékhierarchiáját megkérdőjelezni, hogy egyrészt eltúlozza a stiláris eszközöket, másrészt leértékeli őket azáltal, hogy alacsony tárgyra (a hétköznapi vagy az állati szférára) alkalmazza.¹⁴⁴ Hogy lehet a legméltóságteljesebb műfaj stiláris eszközeinek alkalmazásával bemutatni, hogy egy adott életszféráról mint méltóságteljesről beszélni inadekvát? Magától értetődő, hogy a parlamenti működés méltóságáról szóló beszédnek megvan a saját stiláris karaktere, amely nem azonos az eposzéval. Bármilyen más diskurzustípus nyelvéen szólal is meg a parlamentről szóló elbeszélés, az relativizálni fogja a hivatalos beszédmodot, hiszen azt implikálja, hogy az nem a témának megfelelő egyetlen lehetséges, a dolgok természetéből adódó beszédmod. Ezért ugyanúgy parodisztikus, ha a parlamenti ülésről mint ferblipartiról¹⁴⁵ számolunk be, mint ha a tenger metaforáit halmozzuk,¹⁴⁶ vagy eposzi harcot¹⁴⁷ beszélünk el. Az eposz nyelve önmagában egyáltalán nem degradáló (sőt), viszont inadekvát, és az oda nem illés parodisztikus jelleget implikál, a parlamenti vita mint téma azáltal értékelődik le, hogy az eposzparódia alacsony tárgyának helyét foglalja el. Az eposzi hang, a sajátos jelzők disszonanciája kihallatszik a következő részletből: „S ezzel új nap virradt föl Széphalomra.¹⁴⁸ Zordon Wahrmann leszállt az előadói székről, és fölvonult rá gr. Zichy Ágost, a hajnalarcú, kinél nem találkozik szebb szakáll a háznak sem az egyik, sem a másik hemiszféráján.” És persze az is lefokozó hatású, hogy az előterjesztő politikusnak éppen a szakállát dicséri fel ez a nagyon is az

¹⁴⁴ GENETTE 1997, 134.

¹⁴⁵ „Ma erősebben lüktetett a parlamenti ferbli...” – így kezdődik egy 1885-ös karcolat, amely az egész beszámoló nyelvét a kártyajátékhoz igazítja: *A t. Házból [dec. 10.]* MKÖM 81, 125–128.

¹⁴⁶ *A mai ülés [dec. 15.]* MKÖM 65, 29. Ezúttal fiumei viharkárokról szólt a vita első része.

¹⁴⁷ Egy „valódi nibelungi harc” leírása: *Odiosa materia*. MKÖM 64, 230.

¹⁴⁸ Azért Széphalom (utalással Kazinczyra), mert éppen a kultusztárca költészetét terjesztették elő, de a név talán felidézi távolról Vörösmarty eposzcímeit is (*Széplak, Cserhalom*).

iskolai auktorok stílusára hajazó mondat. (Lásd a két amúgy is epikus hangulatú jelző khiazmusát, a „találkozik” archaikus használatát és a „sem az egyik, sem a másik” parallelizmusát, hogy a mondatvégi görög műveltségzót ne is említsük.) Legemlékezetesebb azonban kétségkívül az a beszámoló, amely a görög nyelv középiskolai tanításának vitáját mint a görögök és a szkíták harcát adja elő.¹⁴⁹

Egy remek szöveg a népballada és a hivatalos stílus feszültségéből teremt humorforrást, amikor is felvinci Gaál Jenő elhatározza, hogy fülemilét fogat Csernátony számára, és a fülemilefogás balladás története összeolvad a megyei intézkedések kuriális stílusú elbeszélésével.¹⁵⁰ És a tematikus lefokozás nemcsak az Arany-vers emléke miatt világos, hanem például a madárhoz intézett „Kedves fülemile! Mélyen tisztelt hazánkfia!” kezdetű búcsúztató szónoklat abszurditása miatt is. A szöveg egyébként valamelyest önparódiának is tekinthető, hiszen Mikszáth szövegei az érzelmi csúcsponton gyakran váltanak át hatos ütemű, rímtelen¹⁵¹ és tipográfiaileg sem jelzett versre;¹⁵² itt is ezek a hatosok szólnak meg, és változnak a megyei prózával. Elég itt egy részletben jelezni a hivatalos próza után kezdődő metrizálást:

„A tordai kapitány arca kigyúl a feladat nagy fontosságától, s rendeli ízében a következő rendben:

– Négy hajdú, tíz zsandár | gyorsan lóra üljön, | dúlják fel az erdőt, | s haza ne térjenek | fülemile nélkül.

| Erre a legények | mindjárt útra kelnek, | járják az erdőt, [itt botlik a ritmus: csak 5 szótag!] minden fát megnéznak, | minden sűrű bokrot | lihegve kutatnak, | minden csicsérgésre | reményre élednek. | Kiáltásaiktól | megreszket az erdő.

¹⁴⁹ *A t. Házból, vagy A 3-dik § viszontagságai, vagyis A görögök és a szkíták.* MKÖM 66, 14–18.

¹⁵⁰ *A „röpdé” új lakója.* MKÖM 76, 181–182.

¹⁵¹ De azért nem mindig teljesen rímtelen: „Hol a mi kis gazdánk, | aki megitatott, | aki megetetett, | pici kezeivel, | aki simogatott, | ki a zöld pokrócra | legelni lerakott?” (*A ló, a bárányka és a nyúl.* Jk 16, 2.) Itt is akad rím: „Nosza vasútra ült | hirtelen, | s meg sem állt hazáig, | híres pogácsájú | Torda városáig.”

¹⁵² Mikszáth ritmizált prózájához lásd RUBINYI 63–64.

| Végre harmadnapra | fülemilét fognak, | s diadallal hoz-
zák.

| Van öröm Tordában. | Gaál Jenő sürgönyöz | Csernátony-
nak.”

Elvileg hálás téma lehetne a parlamenti szónokok parodizálása is, erre azonban nincs szükség, bőven megteszi a majdnem szó szerinti idézet is,¹⁵³ amely a képeket esetleg markánsabbá teszi, a lényegét kiemeli. Mikszáth természetesen röviden összefoglal, vagy egyetlen képet, mondatot idéz, de egyáltalán nem arról van szó, hogy a környezetéből kiragadott idézet jelentése megváltozna: éppen a stílust, a gondolkodást a legmarkánsabban kifejező részlet kiválasztása, a jelentés tételmondszerű megragadása a jellemző, ami azáltal hat parodisztikusan, hogy a mindent kinevető karcolatba kerülve a retorikus diskurzus abszurdítására irányítja a figyelmet. Lakatos Miklós a *Képviselőházi Napló* tanúsága szerint azt mondta az osztrákokról: „ideje volna e piócákat testünkről lesózni.” Mikszáth pedig azt írja: „az öreg Lakatos le akarja rázni a nemzet testéről az osztrák piócát.”¹⁵⁴ Az átalakítások egy része arra szolgál, hogy a beszéd egész kontextusát belesűrítse a rövid idézetbe, és így érthetővé tegye – ezért kerül be az odaértendő „osztrák” jelző szó szerint is, és ezért lesz a mi testünkből „a nemzet teste”. A lesózás helyetti lerázás talán még finomítja is a képet, amely a parlamenti beszéd részeként is feltűnő volt, de abszurdításának teljes pompája így önállósítva bontakozik ki igazán. Mikszáth tulajdonképpen nem parodizálja a parlamenti stílust, hanem hagyja, hogy a szónokok önmagukat parodizálják, illetve rávilágít az ilyen pillanatokra.

¹⁵³ Göndöcs egyik képzavaráról azt írja: „a karcolatba is bevettem szórul szóra, mert annál jobbat nehéz lenne magamtól kigondolni.” *A t. Házból [febr. 2.]* MKÖM 65, 123.

¹⁵⁴ *Az illuminált Ház.* MKÖM 86, 149.

4. „Igazat talán nem is lehet írni”

A legutóbbi példában – de már korábban is előadódott hasonló – a karcolat szövegét a *Képviselőházi Napló*éval lehetett összevetni, mintha lenne olyan instanciánk, amelynek segítségével megtudhatnánk, mi történt az ülésteremben valójában, hogy ahhoz képest értelmezzük Mikszáth változtatásait. A helyzet azonban úgy áll, hogy még a tények pontos rögzítésére hivatott jegyzőkönyv sem tudja teljesen nélkülözni az értelmezést és a szelekciót. Van, amit a gyorsírók nem hallanak meg, és van, amit rosszul hallanak. De ráadásul még maguk a szónokok is befolyásolhatják utólag szövegük végső formáját. Minthogy az akkori parlamentben tilos volt a beszédek fölolvadni, mindenki rögtönözte (vagy betanulta) a szöveget, viszont lehetősége nyílt az utólagos javításra a jegyzőkönyvben utólag kijavítani a nyelvbottlásokat és képzavarokat. Az ilyesmit egyébként még a korrektorok is kijavíthatják az állami nyomdában, „mert végre is ők az utolsó fórum”.¹⁵⁵ És a stabil összehasonlítási alapnak ez a megkérdőjelezése nem utólagos spekuláció, Mikszáth maga is ír minderről a gyorsíróiroda kapcsán, ahol egyesek teljesen átírják beszédeiket, mások előre leadják a rögtönzött beszédet, gondosan bejelölve a hallgatóság helyesléseit is.¹⁵⁶ Vagyis azt a fentebbi állítást, miszerint a parlamenti karcolatok nem-fiktív műfaja ráhagyatkozhat arra konszenzusos tudásra, hogy az ábrázolt világ létezik, valamelyest árnyalni kell. A parlament valóban nem fikció, de hogy pontosan mi is történik ott, annak a megismerése, megértése, értelmezése egyáltalán nem magától adódik.

Sőt még az események megtörténtében is lehet kételkedni: „Aztán Mócsy beszélt. De az talán nem is igaz. Csak úgy a folyosón me-

¹⁵⁵ *A t. Házból [máj. 10.]* MKÖM 66, 105. Ebben a karcolatban arról a stílári kérdésről fog végül a korrektor dönteni, hogy „maximumnak” vagy „maximumul” a helyes alak.

¹⁵⁶ *A tisztelt Ház* című kötet vonatkozó fejezete az „Ahol a szellemi toalettek készülnek” (MKÖM 71, 189–192), de a beszédek átnézéséről szóló rész már megvolt két korábbi írásban: *A t. Házból [márc. 9.]* MKÖM 68, 155–156 és *A mi képviselőházunk* MKÖM 69, 93–94.

sélték. Mert a teremben nemigen tolongtak az emberek.”¹⁵⁷ Ha már a nyilvánosan elhangzottak tekintetében is helye van a kétségnek, mennyivel inkább kételkedni kell a nem jegyzőkönyvezett eseményekben. Egy 1893-as karcolat¹⁵⁸ elbeszélője akkor ér be a Házba, amikor a folyosón mindenki egy bizonyos esetet mesél egymásnak, amelyről előre is bocsátja, hogy „jelentéktelen, annyira csekély, hogy nem érdemes megírni se”. És hogy pontosan mi történt, azt sem lehet egyszerűen megtudni, és a bizonytalanságot a narrátor hosszú köntörfalazással érzékelteti jó előre: „De mégiscsak nagy nehezen lehetett kihámozni, hogy mi történt. A Házban a szemtanúk sem elég jó historikusok. De körülbelül az történt, hogy...” Nos körülbelül az, hogy Ugron beszéde alatt Apponyi Wekerle miniszterelnökkel és Hieronymi belügyminiszterrel beszélgetett, amíg a szónok szóba nem hozta a fúziót, és akkor a figyelem erre a hármásra irányult; ekkor Andreánszky felkiáltott: „Gyere haza, Albert!”, a közjogi ellenzék vezére pedig szinte futva tért vissza saját táborába. De az előzetes kételyekkel elbizonytalanított történet előadása után még következik a variációk felsorolása:

„Ez volt a Ház folyosói mulatsága. S még talán ennyi se volt. Ki tudja, ehhez is ki mit toldott. Mert olyan szemtanúkkal is beszéltem, akik azt mondták, hogy Apponyit ugyan látták háztűznézőben Wekerlénél, de Andreánszky nem mondta, hogy »Gyere haza, Albert!«. Mások ellenben hallották Andreánszky hívó szózatját, de Apponyit nem látták, kivel beszélt. Míg ellenben klasszikus tanúk találtak arra is, hogy mind igaz, Apponyi csakugyan Wekerlééssel susogott s Andreánszky hazahítt, de Ugron Ákos ma nem beszélt. Ebből láthatja az olvasó, milyen nehéz valamit híven konstatálni, amit az ember nem lát, s milyen nehéz valamit híven leírni, amit az ember lát.”

Még ha nem azonos is a ’nehéz’ és a ’lehetetlen’ szótári jelentése, ebben a helyzetben, amikor a szemtanúk a legkülönbözőbb narrációkkal állnak elő az eseményről, és az eseményt konstatálni igyekvő

¹⁵⁷ Országgyűlés [dec. 15.] MKÖM 86, 123.

¹⁵⁸ „Gyere haza, Albert!” MKÖM 82, 62–65.

narrátor ezért az általa elmondott történetet csak mint az egyik lehetőséget tudja kínálni számtalan variáció közül, az idézetet záró két mondatot az ismeretelméleti szkepszis olyan megfogalmazásának tekinthetjük, amely Gorgiaszra emlékeztet: „semmi sem létezik; ha létezik is, nem megismerhető; ha megismerhető, sem közölhető másokkal.”¹⁵⁹ Mikszáthnál természetesen szó sincs arról, hogy semmi se létezne; csak éppen az esemény hüen nem mondható el, következésképpen pontosan nem ismerhető meg.¹⁶⁰ Elvileg fennáll a lehetőség, hogy lehetne a megismerésnek egy megbízható szintje, az ember esetleg biztos lehetne abban, amit maga látott, még ha elmondani nem tudja is. Ez azonban tulajdonképpen egy nyelv előtti tudást feltételezne. Manapság, azt hiszem, a legtöbben úgy gondolják (gondoljuk), hogy a látott, az érzékelt akkor válik tapasztalttá, ha készítenk róla először a magunk számára egy leírást. Ami sok esetben önkéntelen narrativizálást jelent. Ha így értjük a szöveget, a hű leírás nehézsége a gorgiaszi megismerésnek, a hű konstatálás nehézsége a gorgiaszi elmondásnak feleltethető meg. Talán túl messzire mennénk, ha a mikszáthi gondolkodáson belül, vagyis a mikszáthi szövegvilágra alapozva próbálnánk kimutatni, hogy a tudás már kommunikálásának első tényleges kísérlete előtt is nyelvi vagy egyenesen dialogikus természetű.¹⁶¹ Olyan szöveghelyeket azonban bőséggel találhatunk akár a politikai publicisztikában is, amelyek kételyt ébresztenek a biztos, objektív tudás megszerzésének lehetőségére (vagy-

¹⁵⁹ RITÓÓK 423.

¹⁶⁰ Azért fontos az ilyen teoretikus belátások diszkurzív megfogalmazásaira felhívni a figyelmet Mikszáthnál, mert a mikszáthi „relativálástól” minden elméleti alapot elvitató Németh G. Béla szerint „Nem az igazság lehetőségének ismeretelméleti tagadását célozza ez a viszonylagossá tevő magatartás.” (NÉMETH 1971, 209.)

¹⁶¹ Hogy a gondolkodás dialogikus természetű, hogy minden megszólalás válasz előfeltételezett kérdésekre, ellenvetésekre, ahhoz Bahtyin egész életművére lehetne hivatkozni. Ugyanakkor valami ehhez hasonló felmerül Mikszáth egyik 1904-es publicisztikájában, a *Kinek csináljuk a lapot?* (*Emlékezők és tanulmányok*. 470–475.) címűben, amely szerint *Az Újság* megindításához először ki kell választani azt az olvasót akitnek a lapot írják, és úgy kell fogalmazni, hogy az ő helyeslését akarják kivívni.

is a kommunikáció előtti hű leírás) iránt. A legegyszerűbb példa, hogy minden választásnak két története van: „Amint a bukott jelölt panaszkodik, és ahogy a győztes beszél.”¹⁶²

Hogy a megismerés nem független a megismerő szubjektum pozíciójától, az magától értetődik a politikum szférájában is, de ráadásul egy politikai helyzet megértése elképzelhetetlen értékelő elemeket is tartalmazó leírás nélkül. Amikor egy habaréki és egy mameluk azon vitatkozik, hogy a helyzetnek az-e az adekvát leírása, hogy „Tiszának még az erényei is hibák” vagy hogy „Tiszának még a hibái is erények” ugyanazon tapasztalatok alapján eltérő leírást, illetve eltérő értékelést adnak, és az őket hallgató elbeszélő csodálkozik, mert mindkettőnek „tökéletesen igaza” van, és ebből le is vonja az általánosító következtetést: „bizonyos dolgok egészen a helytől függenek, ahonnan nézi őket az ember.” Sőt: „majdnem fölösleges eszünket koptatni, hol a tárgyilagos igazság. Valahol van, az bizonyos, de nem lehet megtalálni, mert minden ember ott keresi a – *saját ülőhelyén*.”¹⁶³ És itt még az elbeszélő sem jut kitüntetett pozícióhoz, mert a két tökéletes, de nem tárgyilagos igazságot a beszélgetés során a beszélgetők is megismerték, és hogy a tárgyilagos igazság nem ismerhető meg, azt az elbeszélő is belátja, minthogy neki is van saját helye, ahol keresni próbál. Már egy 1883-as karcolat eljátszik azzal, hogy egy ellenzéki beállítottságú tudósító (a narrátor) átmegy a jobboldali karzatra, és ott („csodálatos, hogy a környezete észjárása, szelleme mennyire ragad az emberre”) egészen másképp gondolkodik, onnan egészen másnak lát mindent, mint amikor majd visszatér a baloldali folyosóra.¹⁶⁴

A hű leírás lehetetlensége azonban értelmezhető szó szerint is: az áthelyezés írás médiumába szükségképpen inadekvát. Amikor Mikszáthot mint az akkor alakuló Budapesti Újságírók Egyesületének elnökét 1897-ben meglátogatta egy bíboros, hogy tájékozódjon az egyesület céljairól, és ő hozzájárult, hogy kollégái írjanak a látogatásról, a lapokban rendkívül tarka, kiszínezett, felnagyított hírek jelentek meg. Mikszáth kénytelen volt egy helyreigazítást közzé-

¹⁶² *A poéta jelöltsége*. MKÖM 85, 68.

¹⁶³ *A t. Házból [ápr. 22.]* MKÖM 70, 205.

¹⁶⁴ *A t. Házból [febr. 13.]* MKÖM 65, 145–146.

tenni, melynek a végén arra a következtetésre jutott, hogy „igazat talán nem is lehet írni,” mert az újságírói fantázia önkéntelen működése, vagyis talán egyenesen a műfajból, a médiumból következő szabályok ezt kizárják: „az új korban az egyes témákban vannak a különböző dzsinnek és ármányos manók, akik az újságíró kezét írás közben incselkedve taszigálják.”¹⁶⁵ Amikor bő egy évtizeddel korábban Jókai őt igazította helyre, mert olyan párbeszédről számolt be a *Pesti Hírlap*-ban, amely Jókai szerint „nem történt meg semmi alkalommal”, Mikszáth elismeri, hogy ilyen cáfolat ellen „nem lehet apelláta”. De „beszélni még mindig lehet róla.” Hiszen „egy-egy értekezletnek a párbeszédei még a sztenográf ceruzája alatt is sokat vesztenek,” és „más világítás mellett más-más színe van ugyanannak a falevélnék”; ő a történetet nem Jókaitól hallotta, hanem egy közbeeső forrástól, és informátorához elég lojális ahhoz, hogy ne higgye el Jókainak a cáfolatot, amíg nincs perdöntő bizonyíték.¹⁶⁶ Annyiféle történet, annyiféle elbeszélés van egy eseményről, hogy kölcsönösen megbízhatatlanná teszik egymást.

Mikszáth 1885-ben megírta, hogyan lett Kemény János valóságos belső titkos tanácsos, és hogy ennek következtében Szontagh Pál, az országgyűlés másik alelnöke is megkapta az excellenciás titulust. A történet elmondása után azonban a narrátor elárulja, hogy fikcióról van szó, még ha nem is a saját, hanem a parlamenti folyosó fikciójáról; ott találták ki az egészet az események magyarázatául, de nemcsak ezt az egyet, hanem egy ezzel ellentéteset is:

„A folyosón pedig, ahol ezt a történetet imígyen kikomponálták, ugyanakkor kifundáltak egy másik történetet is, amelyben ugyanazon indokokból bár, de megfordítva a Szontagh Pál kedvéért nevezték ki »kegyelmes«-nek Kemény Jánost.

Hiszen – elbeszélem még én azt is egyszer – noha csak az egyik lehet igaz belőlük.

De hogy melyik, annak sohasem szabad kitudódnia.”¹⁶⁷

¹⁶⁵ [Mikszáth helyreigazítása] MKÖM 86, 25.

¹⁶⁶ A Jókai helyreigazításáról. MKÖM 71, 17–18.

¹⁶⁷ Hogy nevezik ki a titkos tanácsosokat? MKÖM 71, 22.

Két egymást kizáró történet van tehát, de mindkettő „kikomponált”, és mindkettő leírható, viszont hogy bármelyik igaz-e, semmiképpen sem tudható. Vagyis a leírás semmiképpen sem hű leírás, konstatálásról pedig szó sem eshet. 1904-ben Mikszáth visszatért Kemény és Szontagh belső titkos tanácsosságához, mégpedig egy jóval hosszabb, részletező szövegben, melyben a megalkotott narrátor (még nem képviselő hírlapíró, Tisza Lajos bizalmasa) is jelentősebb szerepet visz. Mindkét alelnök neki panaszolja el a kinevezés bejelentésére szervezett meglepetés-ünnepség során, hogy a másik kedvéért nem utasíthatja vissza a királyi kegyet, mire ő egy tószóban felteszi a kérdést a vendéglátó Tisza Lajosnak: tulajdonképpen kit ért a kitüntetés, és ki kapta pusztán a másik miatt. A válasz pedig azonos az írás címével: „Nem kell mindent tudni.”¹⁶⁸ Ha valaki a kritikai kiadás jegyzetapparátusát is olvasgatja, a két egymást kizáró elbeszélés mellé kap Rejtő Istvántól még egy harmadikat is, amely szerint mindkét másik hamisnak bizonyul:

„A rendelkezésünkre álló források szerint Kemény János bárót, a Ház egyik alelnökét 1882-ben tüntették ki a »valóságos belső titkos tanácsos«-i címmel, Szontagh Pált pedig 1884 májusában. [...] A két alelnök kitüntetése között a valóságban tehát két év eltérés volt, ennek ellenére MK és valószínűleg a kortársak tudatában úgy élt, mintha egyszerre részesültek volna a címadományozásban.”

Eltételezve most attól a nagyvonalú lépéstől, hogy „a rendelkezésünkre álló források szerint” kitételből rövid úton „a valóságban” lesz, a 20. századi filológia a mítoszképzésről mondhat nekünk történetet: a két kinevezésnek semmi köze sem volt egymáshoz, de a közeg, ahol mindez történt, fontosabbnak tartotta az események hű konstatálásánál, hogy a dolgoknak értelme, jelentése legyen; a két alelnök azonos kitüntetését tizennégy hónappal a másodiké után már egyidejűvé tette visszamenőleg az emlékezés, és egymáshoz képest tudta őket értelmezni. Ha elfogadjuk „valóságnak” azt az elbeszélést, amelyik a múltbeli események között nem lát logikai kapcsolatot, és csak időbeli különállásukat konstatálja, akkor az

¹⁶⁸ In *Emlékezések és tanulmányok*. 432.

eset példája lehet annak, mennyire nehéz valamit hüen leírni vagy konstatálni. Másrészt viszont azt is be lehet látni, hogy a két különálló, de nagyon hasonló esetet időben egymásra toló és köztük fiktív ok-okozati kapcsolatot teremtő narratívák mintha valamely fontos igazságot mondtak volna el. Fikciós természetű igazságot, mégpedig olyat, amelynek erejét nem csökkentette, hanem inkább növelte, hogy a történet két változatban létezett, amelyek részletekben kizárták egymást, de nagyjából ugyanúgy működtek. A hü konstatálás legfőbb akadálya ezek szerint az értelmezés antropológiai kényszere, amely rendet akar látni az elszigetelt események (vagy észleletek) között, és török-szakad meg is teremti a rendet. Az értelmezés viszont függ az értelmező személyétől és pozíciójától is.

Erre a következtetésre itt azáltal jutottunk, hogy Mikszáth alternatív történetei mellé még Rejtő Istvánét is hozzáolvastuk, de a politikum szférájában az értelmezés polivalenciájáról és esendőségéről Mikszáth maga is sokat értekezik, akár ilyen explicit kijelentés formájában is: „S ezért tartom én bolond dolognak a politikát, mert két homlokegyenest ellenkező állításból mind a kettő igazságszámba mehet.”¹⁶⁹ Ez a megfogalmazás egyébként egy elbeszélte tapasztalatból adódó általánosítás. A mameluk képviselőt választói éppen arra szólítják fel minden külön kérdésben, hogy a kormány ellen lépjen fel, és ezt valaki úgy értelmezi, hogy nagy segítséget kapott, mert „legalább megtudja Tisza, mennyire szorítják a választói, s könnyebb leszen a működése.” Másvalaki viszont úgy látja, ez a dolog „bétett” a képviselőnek, mert „ha ezt az instrukciót bétartja, ott gyűlik meg a baja, ha pedig bé nem tartja, itt gyűlik meg a baja.” A narrátor pedig (a képviselőt választói közé elkísérő hírlapíró) úgy találja, mindkettőnek igaza van.

Egy népfölkelési javaslat vitájáról a szokott módon kanyargó narráció számol be, amely a végén különböző folyosói értelmezéseket ismertet. A karcolat elején parodikus bevezető rész zajlik a folyosón, hiszen Mars és Merkur beszélget a várható fejleményekről, utána következik az üléstermi vita ismertetése (kis kitéréssel a királyra, a karzatra és a folyosóra), majd a narrátor így folytatja: „Vadnai Károly beszéde után [...] kimentem a jobboldali folyosóra”.

¹⁶⁹ *A székelvények között*. MKÖM 71, 50–51.

A mamelukok itt azon boronganak, mekkora csapás lenne, „ha még egyszer megvernének bennünket.” A narrátor átbálgatja a baloldali folyosóra, ahol az ellenzék attól szepeg, „milyen rettentő csapás volna az ránk nézve, ha egyszer mi vernénk meg valakit.” „Már ti, a közös hadsereg. Mert akkor aztán kifeszítené mellét a militarizmus s ugyancsak nem respektálná az alkotmányt.” A narrátor belátja, hogy két oldala van a dolognak, és legfeljebb a kisebbik rossz választható, és rögtön a saját pozíciójából próbál választani: mint aki népfelkelő még lehet, úgy találja, győzni talán mégis jobb volna. De aztán találkozik a szépnem közismerten lelkes hódolójával, Odescalchy¹⁷⁰ Gyula herceggel, aki nagyon örül a javaslatnak, mert annak következtében minden férfi kimegy az országból. Ebből a narrátor le is vonja a következtetést: „S most látom csak, hogy nem két oldala van a dolognak, hanem három.”¹⁷¹ Ez a zárásmontat azonban elvileg végtelenné növeli a lehetséges oldalak számát. A két parlamenti oldal véleményeit hallva még úgy tűnt, igen/nem kérdésszerű van szó, és elsőre a narrátor is megpróbált képviselői helyzetből, de már a két lehetséges pozíciót egymással összevetve eredményre jutni, de nem sikerült: „Milyen szerencse, hogy nem vagyok képviselő, mert most nem tudnék hova lenni a lelkiismeretemmel: hogy melyik a kisebbik baj?” Majd ettől elszakadva a saját magánemberi pozíciójából már sikerült döntenie, csakhogy megmaradva a politika felől megképzett dichotómia játéktérében: győz vagy veszít a hadsereg. Odescalchy Gyula viszont olyan radikálisan privát pozíciót mutat meg, amely teljesen kívül marad azon a játéktéren, és kizárólag a saját értékpreferenciáit veszi tekintetbe. Ilyen típusú pozíció azonban elvileg számtalan további is lehet.

Elvileg, ha a helyzet leírásából, értelmezéséből jóslat következik, akkor az értelmezés ellenőrizhető, hiszen az események vagy igazolják, vagy megcáfolják. Csakhogy a végkimenetel ismeretében a kiinduló helyzet még ugyanúgy értelmezésre szorul, az események nem magyarázzák meg önmagukat. *A választás után* című „csevegés” szerint Jókai előzetesen úgy nyilatkozott Steiger Gyula

¹⁷⁰ A herceg nevét Mikszáth hol i-vel, hol y-nal a végén írja. Az itt elemzett szövegben az y-os változat található.

¹⁷¹ *A t. Házból [máj. 5.]* MKÖM 65, 205.

bankigazgató választási esélyeiről, hogy „természetesen” győzni fog: „Hiszen annyi szegény ember van a belvárosban, akinek kölcsönre van szüksége a takarékpénztárnál, hogy okvetlenül megvásárolják Steigert.” Steiger azonban megbukott, és a karcolatbeli Jókai erre így reflektált:

„– Természetesen – felelte a nagy regényíró zavartalanul.
– Hiszen annyi szegény ember van a belvárosban, akinek váltóját visszautasította a takarékpénztár, hogy okvetlenül meg kellett buknia.”¹⁷²

Itt persze komikus, hogy ugyanaz a személy zavartalanul használja fel tévesnek bizonyult korábbi értelmezésének elemeit egy ellenkező következtetéshez vezető érvelésben, de talán azt mutatja meg a kettő, hogy események kimenetele önmagában nem szolgáltat minden kétséget eloszlató magyarázó szempontot. Ez a Jókai ugyanazokra az elemekre épít, továbbra is fenntartja, hogy a választás a sok belvárosi szegény emberen múlt, és hogy Steiger megítélésében egyetlen szempont, a bankigazgatóság játszott szerepet. Csak az a kérdés, hogy a szegény emberek hogyan viszonyulnak egy bankigazgatóhoz (remélnék tőle valamit, vagy bosszút akarnak állni rajta). Egy szituációnak azonban gyakorlatilag végtelen számú összetevője van, és az értelmezés ezeknek csak kis részével számolhat. Nem kisebb feladat utólag megmagyarázni, miért történt valami úgy, ahogy történt, mint a jelen helyzetnek olyan adekvát leírását adni, amelyből megjósolható, mi fog történni. És ha a jóslat beválik, még mindig nem biztos, hogy helyes volt a leírás, és nem egészen más okok játszottak közre. Jókai zavartalanságának egyik aspektusa éppen az, hogy megkapó ökonómiával alig változtat korábbi leírásán, vagyis ragaszkodik hozzá, hogy a meghatározó elemek kiválasztásában eléggé sikeres volt.

Ha a helyzetek és cselekedetek értelmezése folyamatos vita tárgya, akkor az sem meglepő, hogy a legkülönbözőbb alakok erre a célra is gyakran használnak fel exemplumokat, anekdotákat. Ebből a szempontból talán a legérdekesebb, amikor báró Kemény János mesél el egy külön alcímet is nyerő mesét. Így kezdi a „jóízű történetet”

¹⁷² MKÖM 77, 52.

a folyosón: „Mondok én nektek valamit Szilágyiról. Azazhogy nem órála – csak az értelme vág ki Szilágyira.” Bejelenti tehát, hogy az exemplum applikációjában Szilágyira kell majd a közönségnek koncentrálnia. Következik pedig egy történet az 1849-ben a nádásban bujkáló képviselőkről és a parasztokról, akiket a bezirker arra kér, adják ki az urakat. Hajlanának is rá, de egyikük azt mondja:

„Hm, meg kell azt jól gondolni, hallják kendtek. Mert minél tovább latolom a Bezirkerék kívánságát, annál inkább úgy jön az elibém, mintha a farkasok arra kérnék a jámbor juhnyáját: »Nem haragszunk mi rátok, jó juhok, hanem csak a komondort adjátok ki«.”¹⁷³

A parasztok nem adják ki az urakat, a mamelukok pedig azt gondolják (legalábbis közülük „nem egy”), végrehajtva a Kemény János által előzetesen javasolt hermeneutikai műveletet: „oda nem adjuk Szilágyit”. A karcolatba illesztett elbeszélés tehát arról szól, hogyan győzött meg egy közösséget valaki egy állatmese segítségével. De mire való akkor az egész történet, miért nem volt elég Keménynek maga az állatmese? A történet így nemcsak a helyzetet, hanem a megértést is modelláló exemplum lesz, amely arra szólít fel, hogy ki-kí értelmezze a saját helyzetét. Kialakul természetesen a műfajok hierarchiája is: az állatmese a parasztokat győzi meg, az országgyűlési képviselőket az anekdota. Az sem mellékes, hogy az ekkor már régen mameluk Szilágyi az 1849-es bujdosókkal azonosítódik. És a betéttörténet címe, amely hangsúlyozottan nem Kemény Jánostól származik, „A képviselők és a komondor” így különösen sokértelmű lesz. Mert a képviselők lehetnek az anekdotában szereplő bujdosók is, de az elbeszélés hallgatói is (akik egyébként a juhnyáj és a parasztok megfelelői). A komondor lehet az állatmese szereplője, lehetnek az 1848-as képviselők, és lehet Szilágyi. De a cím értelmezésében mindenképpen meg kell valósítani a modellek kínálta azonosítási lehetőségeket, hiszen a cím két eleme eredetileg nem ugyanazon a narrációs szinten helyezkedett el. A komondor az állatmesében szerepelt, a képviselők pedig vagy az anekdotában szerepeltek, vagy az anekdotamondás címzettjei voltak. A metaforikus

¹⁷³ *A mai ülés [dec. 17.] MKÖM 81, 246.*

azonosítást talán csak úgy lehet elkerülni, ha a komondor metonimikus jelentést kap 'a komondorról szóló történet' értelemben, és akkor a cím a jelen parlament képviselőire és a nekik elmondott mesére utal, viccesen átugorva az anekdota szintjét. Az amúgy is háromlépcsős történetnek adott cím tehát éppen a jelentésképzés lehetséges játékaire irányítja az olvasói figyelmet.

A politikai szférában azonban nemcsak komplex helyzetek értelmezésével lehet probléma, hanem az egyes megnyilatkozásokéval is. A nem verbális megnyilvánulások esetében ez explicite is megfogalmazódik: „a gesztus nagyon kétes fundamentum”; ugyanaz a gesztus homlokegyenest ellentétes jelentést is hordozhat.¹⁷⁴ Második levelében Katághy Menyhért néhány soron belül von le teljesen ellentétes következtetést Wekerle miniszterelnök azonos gesztusából, tudniillik állandó mosolygásából: „Láthatólag jólesett a miniszterelnöknek, mert megfordult és rám mosolygott.” – „A megjegyzés láthatólag rosszul esett Wekerlének, mert feléje fordult és rámosolygott.”¹⁷⁵

A politikában azonban az is nagyon fontos lehet, hogy egy helyzet leírását hogyan fogják értelmezni, akiknek ezt kommunikálni akarjuk. Az óvatoskodó fogalmazásoknak a paródiáját adja Katághy Menyhért, aki egy javaslatról először azt mondja a miniszternek: „Senkinek se tetszik a javaslat. Nekünk általánosságban nem kell, az ellenzéknek pedig a részletek ellen van kifogása.” De a miniszter kedvéért később hajlandó, ha nem is a véleményét, a „stiláris formát” megváltoztatni: „Mindenkinek tetszik a javaslat. Az ellenzéknek általánosságban, nekünk pedig a részletekben.”¹⁷⁶ És hasonlóképpen lett az adoma szerint Kandó Kálmán feladata, hogy Deák és Andrássy közt hordozva az üzeneteket „szép formát” találjon mindennek. A példa szerint ha Deák azt mondja: „ez ostobaság, ebbe én soha bele nem egyezem, mondd meg Andrássynak, ezt ne próbálja tenni”, azt Andrássy a következő formában kapja meg: „Kegyelmes uram, beszéltem Deákkal, alapján helyesli pro-

¹⁷⁴ *A t. Házból (Hatodik nap).* MKÖM 78, 82.

¹⁷⁵ *Egy képviselő levelei az Országgyűlésről. Második levél.* MKÖM 82, 142.

¹⁷⁶ *Egy képviselő levelei az Országgyűlésről.* MKÖM 85, 108.

pozíciódat, de ez idő szerint, úgy vettem ki, még némi aggályai vannak.”¹⁷⁷ De az igazán elhivatottak nem akarják változtatgatni még a stílári formát sem, hanem olyan megfogalmazást keresnek, amely különböző célokra, a különböző célcsoportok számára mást és mást jelentsen. Erre is számos történelmi exemplum szolgál példaként,¹⁷⁸ de van egy közelmúltbeli is, amely a kiegyezés utáni első miniszterelnököt, Andrássy Gyulát szerepelteti, amint úgy próbál törvényt szövegezni, „hogymikor Bécsben olvassák, pecsovicznak látszassék, idehaza meg szélsőbalinak tartsák.”¹⁷⁹ De hogy az értelmezést irányítani igazából nem lehet, azt éppen az utóbbi példa mutatja meg, amely afféle ellen-exemplumként szolgál az adott szövegben: Andrássy módjára próbált Mikszáth szerint a tisztaeszleári vérvád idején az egész magyar sajtó úgy fogalmazni, hogy mindkét félnek tetssen, de az eredmény éppen az ellenkezője lett:

„...Tehát mégis meg van találva a stílnak az a hatalma, amit valaha Andrássy keresett; – csak hogy megfordítva.

Azt nem lehet elérni, hogy mindenkinek tessenek egy és ugyanazon közlemény, hanem oda el lehet jutni, hogy senkinek se tessenek. S ez is csak valami!”

¹⁷⁷ *A generális*. MKÖM 70, 36 = 71, 162.

¹⁷⁸ Az alappélda természetesen a „reginam occidere nolite timere bonum est”, ami említésszinten többször előkerül, de legrészletesebben a *Gert-rudis hátulról* című kései novellában, ahol a levelet megfogalmazó szereplő a következő dicséretet kapja: „Te vagy a legnagyobb stilisza a világon!” (Mikszáth: *A tisztelt Ház*. Budapest, 1958. Szépirodalmi, 490.) Egy helyen szó esik egy velencei dózséról is, akinek szavai az ellenkezőjét jelentik a magyar és a velencei tanúk számára. (*Országgyűlés [dec. 30.]* MKÖM 86, 156–157.)

¹⁷⁹ *Uborka-idény*. MKÖM 64, 20.

MIKSZÁTH REGÉNYTÖRTÉNETE

1. Narráció és retorika az irodalomtörténetben

Az utóbbi évtizedekben az irodalomtörténet tudományos státusa, működési mechanizmusai, szövegszervezési stratégiái kapcsán élénk nemzetközi diskurzus alakult ki, amelynek hazai visszhangja is van. Az irodalomtörténészek saját tárgyukra alkalmazták a történettudományban felvetett problémákat, a Hayden White *Meta-history*jától¹ kezdve már megkerülhetetlen belátást, hogy a történelem előadása nem nélkülözi (elvileg lehetetlen, hogy nélkülözze) a fantázia hozzájárulását, és hogy a megszerkesztettség műfaji, mégpedig irodalmi műfaji szabályokhoz alkalmazkodik. A történetírás nem egyszerűen előadja a múltbeli eseményeket, hanem mondani akar valamit a történelemről, és ennek érdekében mindig kialakít – Frank Ankersmit kifejezésével – egy *narratiót*, „egy olyan történelmi értelmezést, amely egy tételt állít fel a múltból, hogy egy nézőpontot javasolhasson, ahonnan a múltat nézni kellene.”² Vagyis a történetírás meggyőzésre törekszik, hogy saját tételét elfogadtassa. A problémát szükségképpen át kellett gondolniuk az irodalomtörténészeknek is. De minél átfogóbb egy (irodalom)történeti előadás, annál nagyobb az esélye, hogy a körvonalazódó „narratio” olyasféle nagy elbeszélés lesz (például a fejlődésé), amilyenekkel kapcsolatban Lyotard szerint a posztmodern kor embere fenntartásokkal viseltetik.³ Az a felismerés, hogy az irodalomtörténetek ideológiailag is

¹ WHITE 1973.

² ANKERSMIT 12.

³ LYOTARD 1993.

terheltek, tovább erősítette azt az igényt, hogy megértsük, milyen narrációs, poétikai és retorikai eszközökkel próbálják olvasóikat befolyásolni, és hogy elgondolkozzunk, ilyen elvek alapján hogyan lehetne még irodalomtörténetet írni.

Az irodalomtörténet-írás kapcsán az is fontos kérdés lehet, milyen viszonyban áll egymással narráció és retorika, hiszen a szöveg egyfelől történetet kíván mondani (bármilyen értelemben legyen is történet az irodalom története), másfelől rendelkeznie kell argumentatív struktúrákkal is, hiszen meg akar győzni valamiről. Történetmondás és meggyőzés viszonya többféleképpen alakulhat az irodalomtörténetben. A műfaj nagy, reprezentatív darabjainál, amelyek egy-egy nemzeti irodalom teljes történetét mesélik el, gyakori, hogy az elméleti-értékelő bevezető rész után, amely leírja az adott nemzeti irodalom jellegét, illetve méltatja teljesítményeit, a nyomom következő narratív részletek (egy-egy alkotói portré) exemplumok sorozatául szolgálnak. Leggyakoribb formájában az irodalomtörténet afféle portrészorozat, de az egyes portréknak is lehetnek nem narratív, érvelő részei. Minthogy az irodalomtörténeteknek alapvető szerepük van a kanonizációs gyakorlatban, az értékelés retorikus diskurzusa lényeginek tekinthető: talán az értékelésről szól az irodalomtörténet, a történetmesélés pedig csupán narratív keretet teremt hozzá. De az értékelő passzusok is értelmezhetők narratológiai szempontból, például a kommentár narrációs módjának elméleti kategóriája segítségével. Mind a narráció, mind a retorika felől tekintve tehát az irodalomtörténeti szövegekre, kialakíthatunk olyan leírási eljárást, amely stabil hierarchikus, alárendelési viszonyt tud kimutatni közöttük, csak az a kérdés, melyiket akarjuk a hierarchia csúcsára helyezni.

2. Mikszáth életrajzi esszéi

Irodalomtörténetnek azonban nem csak azt tekinthetjük, ami az egész, vagy egy egész irodalom történetét meséli el. Magától értődően lehet szó egy korszak vagy egy műfaj történetéről is, de ha már egyszer engedélyeztük a definícióban a szűkítést az elbeszélés tárgyának időbeli kiterjedését vagy szövegtípusát illetően, akkor

miért ne lehetne irodalomtörténet, ami egyetlen szerzőt tárgyal (vagyis a klasszikus értelemben vett szerzői monográfia), vagy ami egy szerzőnek sem teljes életművét, hanem csak egy korszakát? És így eljuthatunk minimumként az egyetlen művet tárgyaló irodalomtörténethez is.⁴ De nem kell ilyen messzire menni, hogy irodalomtörténeti szövegeknek tekinthessük Mikszáth Kálmán bevezetőit, melyeket a Franklin Társulat által kiadott *Magyar regényírók képes kiadásának* köteteihez írt. Ezek az íróportrék összeolvashatók egy magyar regénytörténétté, már csak azért is, mert az irodalomtörténetek többnyire amúgy is írói portrészorozatként adják elő az irodalom történetét. Már a kortárs sajtóhíradások egy része is regénytörténetnek, sőt egyenesen regénytörténeti monográfiának nevezte a Mikszáth által létrehozandó bevezetősorozatot,⁵ és az szaktudományos recepcióban is elhangzott, hogy egyenesen „Mikszáth irodalomtörténetének” lehetne nevezni ezt a szövegkorpuszt.⁶ De olyan

⁴ KÁLMÁN 12.

⁵ Egy szerkesztőségi bevezetés, amely két esszé (Pálffy Albert és Vadnai Károly) közlése elé került így fogalmazott: „Minden írónak (pedig a gyűjteményben benne lesz minden kiválóbb magyar író) Mikszáth Kálmán írja meg a jellemrajzát, s így ezekben az apró esszéekben lesz meg a magyar elbeszélőirodalomnak legcsúcsában megírt története.” (Két író. *Az Ujság* 1904. szept. 2., 1.) A következő évben egy anonim tárca így szólt: „a művelt magyar közönség [...] méltányolta a nagy kiadványnak azt a jelentőségét, hogy a magyar irodalmi műveltség számára valószínűleg elvesztett kincseket tár újra a modern magyar közönség elé, megalkotván a magyar regényirodalom tárát s egyben történetének monográfiáját is.” (Magyar regényírók. *Szarvas és Vidéke* 1905. május 14., 1.) Ignotus is úgy látta, előszavaiban Mikszáth „nyomon követte a magyar regényírás történetét” (IGNOTUS, 1908, II, 451)

⁶ Ez a felvetés persze beleágyazódhat az explicit elutasításba is: „Egyet határozottan leszögezhetünk: ezekből az előszókból nem rajzolódik ki »Mikszáth irodalomtörténete«, ahogy Bisztray Gyula állítja abban a válogatásban, mely jórészt ezeket az előszavakat tartalmazza” – írja BRASSAI 123. Megjegyzendő azonban, hogy az utalt válogatás 38 szövegéből csak 17 volt bevezető a regénysorozat köteteihez, és ezt talán túlzás a jórész fogalmával leírni. Bisztray bevezetőjének címében is idézőjelben állt az irodalomtörténet szó, amely így nem az előszósorozatra, hanem Mikszáth összes irodalmi, kritikai tárgyú publicisztikai írására vonatkozik,

is volt, aki ezt azon az alapon tagadta, hogy a szövegekben viszonylag kevés szó esik magukról az irodalmi művekről, és sokkal több a szerzők személyes életsorsáról.⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen az alapon még a *Spenót* is könnyen kitessekelhetnénk az irodalomtörténet kategóriájából. Mikszáth élete során igen sokat írt irodalomról kritikák, könyvismertetések, nekrológok formájában, és a *Jókai Mór élete és kora* is irodalomtörténeti vállalkozásnak tekinthető, hiszen éppen a magyar irodalmi kánon középpontjába szánt szerzőről írt regényes életrajzot. Fontos és jól megalkotott szöveg, amelyben sok mindent elmond irodalomról, saját esztétikai nézeteiről, Jókai-olvasási stratégiáiról is, de a deklarált célnak megfelelően beszédmódja mindvégig kultikus.⁸ A bevezető-sorozat a *Jókai Mór élete és korával* nagyjából egy időben megkezdett vállalkozás, és a kettőt tekinthetjük úgy is, mint amelyek kiegészítik egymást, akár úgy, hogy a bevezetők együtt bemutatják azt a regényirodalmi teret, amelyben Jókait el kell helyezni, akár úgy, hogy a regényes életrajz a középpontinak tekintett szerzőről a bevezetőkben lehetségesnél részletesebben szól. A bevezető-sorozat mint egész azonban erőteljesebben irodalomtörténeti jellegű vállalkozás, hiszen Mikszáth egy hosszú évekre tervezett írásprogram keretében a magyar regénytörténet panoramikus bemutatását próbálta elvégezni, amelyben minden, valamilyen szempontból fontos szerző kapott volna egy saját esszét.

A Franklin Társulat 1904-ben indította el ezt a valóban reprezentatív, hatvankötetes vállalkozást. Nem tudhatjuk, Mikszáth mint sorozatszerkesztő befolyásolta-e a regények kiválasztását, vagy szerkesztői feladata kizárólag az előszóírásra korlátozódott. Másik nagy,

de ugyanazzal a fenntartással él, mint később Brassai, és igyekszik elhárítani a kísértést, hogy a különálló cikkeket egységes narratívává olvassa össze. (BISZTRAY 5–34.)

⁷ BRASSAI uo. Ő mintha kissé bizonytalan lenne abban a tekintetben, hogy megtudunk-e valamit az irodalomról ezekből a szövegekből, hiszen ugyanezen az oldalon azt írja: „sok mindent elárulhatnak Mikszáth irodalomszemléletéről”; míg két oldallal később leszögezi: „mint már említettem – nem Mikszáth irodalom-felfogását közvetítik az előszók.”

⁸ SZILASI *passim*.

évtizedeken át tartó szerkesztői vállalkozása a Singer és Wolfner-nél megjelenő „Egyetemes Regénytár” évenkénti *Almanach*-ja volt, ahol valóban csak előszókat írt, és szerkesztőként pusztán a nevét adta a kötetekhez. Csakhogy erre a helyzetre az előszavakban gyakran reflektált is, és a kötetben összegyűlt novellatermésre mintegy külső nézőpontból tekintett. Egészen más a hangvétele a „Magyar regényírók képes kiadásában”, ahol elég gyakran előfordul, hogy megindokolja, igazolja, miért kapott helyet egy adott regény a sorozatban. Ez azt sugallja, hogy lehetett szerepe a sorozatterv kialakításában, bár mindenben egyedül nem dönthetett, hiszen üzleti és szerzői jogi szempontok alakíthatták a tervet. Fontos viszont tudatosítani, hogy a sorozatot valóban előre megtervezték, hiszen a sorozatbeli sorszámkok a szerzői kronológiát követik, ami egyáltalán nem egyezik meg a tényleges megjelenés időrendjével. A sorozat első kötetéhez írt előszót Mikszáth már nem tudta befejezni, míg például az 55. kötet már megjelent 1905-ben. Mikszáth nem az egyes kötetekhez, de még csak nem is az egyes regényekhez, hanem az egyes szerzőkhöz írt bevezetőket. Ez összesen huszonnyolc életrajzi vázlatot jelent, amihez a sorozat szempontjából hozzászámítható az a négy bevezető, amelyeket Mikszáth halála után Schöpflin Aladár írt. Bár felvetődött, hogy Mikszáth addig halogatta a számára legkellemetlenebb feladatokat, amíg végül sikerült teljesen kibújni alóluk, és Eötvös József, Gyulai Pál, Gárdonyi Géza ezért maradt Schöpflinre.⁹ Mikszáth nyilvánvalóan nem akart életrajzi vázlatot és méltatást írni saját magáról, ezért nem volt bevezetője az 1907-

⁹ BRASSAI 126. Mikszáth Gyulai Pál iránti ellenszenvé jól adatolható szinte az egész pályá során. Eötvös József írói teljesítményével kapcsolatban viszont vannak nagyon elismerő kijelentései. Brassai szerint Eötvössel mint íróval „nem tudott igazán megbarátkozni”, de sok olyan szerzőről megírta az előszavát, akikkel vélhetőleg még sokkal kevésbé. Hasonlóan feltételezésre épül a Gárdonyival szembeni ellenszenv: „filozofikus hajlama, miszticizmushoz való vonzódása nem túlzottan vonzhatta Mikszáthot”. Köztudomású, hogy Gárdonyi első kötete Mikszáth bevezetésével jelent meg, és még ha később nem látszik is semmi jele kapcsolatuknak, az áttételes baráti összeköttetésnek ez a bizonyítéka ellentmond Brassai elméletének.

ben megjelent 54. kötetnek, amely *A beszélő köntöst* és *A gavallérokat* tartalmazta. A kiadó azonban a sorozatot a szerkesztő halála után az ő művével kívánta zárni, és az 59–60. kötetbe, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* elé megíratta a bevezetőt Schöpflinnel, komikus módon ide is elhelyezve az első oldalra a minden Schöpflin-előszóhoz járó jegyzetet: „Mikszáth Kálmánnak, a vállalat szerkesztőjének elhunytá folytán ezt a bevezetőt Schöpflin Aladár írta.” A Mikszáth-bevezetők együtt kiadhatják a magyar regényírók többé-kevésbé teljes panorámáját még akkor is, ha a fent említett, jelentős szerzők kimaradtak, és a válogatásba eleve nem került be néhány fontosnak tűnő szerző a kortárs írók közül (Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Molnár Ferenc), aminek alighanem szerzői jogi akadályai lehettek, hisz minél frissebb volt egy mű, a jogokat annál nehezebben engedte át egy kiadó a rivális cégnek.

A bevezetések valóban életrajzi vázlatok, személyes portrék, és ebből következőleg messzemenő hasonlóságot mutatnak Mikszáth utolsó évtizedének egyik legfontosabb kisprózai műfajával, a nekrológgal.¹⁰ Ahogy megöregedett, egyre több barátját, ismerősét búcsúztatta el, főképp a *Vasárnapi Újság* lapjain, bár a nekrológírás korábban is az újságírói rutinfeladatok közé tartozott. Olyan mennyiségben írt nekrológokat, hogy a hagyatékát sajtó alá rendező Rubinyi Mózes *Az én halottaim* címmel két külön kötetbe csoportosította őket a „Hátrahagyott iratok” sorozatában, noha már a szerző életében megjelent „Jubileumi kiadás” *Az én kortársaim* című két kötete is számos nekrológot tartalmazott. Már maga a cím is nekrológra emlékeztet, hiszen mindig csak a nevet, valamint a születés és a halálozás dátumát tartalmazza. (Még élő szerzőknél az utóbbi elmarad, és csak az ürességbe nyúló kötőjel utal az életrajz sajnálatos befejezetlenségére, amely általában tényleg műfaji problémát okoz: „Herczeg Ferenc még él, róla még nem írok életrajzot” – így

¹⁰ Ezt az állítást akár olyan szövegek összevetésével is igazolhatnánk, mint a Podmaniczky Frigyes regényéhez írt bevezetés, amely 1906-ban jelent meg, és a rá következő évben íródott nekrológ (*Vasárnapi Újság* 1907. október 27., 853–854.), amelyek alapvető hasonlóságot és sok szó szerinti egyezést mutatnak.

hangzik a *Pogányok* bevezetőjének első mondata.¹¹) Szomorú, gyászos hangvétel ezekre az íróportrékra is gyakran jellemző – már csak azért is, mert többségük az életrajz szükségszerűségeinek engedve a főhős halálával zárja a narrációt –, de főleg a fiatalon elhunyt nagy tehetségek esetében, akiknek nem volt módjuk képességeiket igazán kibontakoztatni. Jelentős különbség viszont, hogy ezekben a szövegekben Mikszáthot nem a személyiség vagy a jellem megragadásának problémája izgatja, hanem a magyar írósors, vagy másképpen fogalmazva a magyar író élet- és karrierlehetőségei. Ha tehát ezek a szövegek együtt irodalomtörténetet alkotnak, akkor annak olyan változatát hozzák létre, amely nem annyira az irodalmi formák, a kifejezési lehetőségek változására, mint inkább az irodalmi intézményrendszer és a finanszírozás működésére összpontosít. Az a fontos, hogyan lesz valaki író, miből él egy író, hogy milyen más tevékenységeket folytat az íráson kívül, illetve mit tesz az intézményrendszer fejlesztéséért.

Az irodalmi termelésre koncentráló életrajziságot, a nekrológ műfaji befolyását és az irodalomtörténet korábban említett exemplum-jellegét (amely, mint korábban láttuk, Mikszáth novelláitól sem idegen) egyaránt mutatja az Iványi Ödön regényéhez írott bevezető, amely előrebocsátja a tételt: „Maga a Halál is sokszor nevel írókat, mintegy belekényszeríti áldozatát, halálos betegségbe ejtve őt, a halhatatlanságba.” A tétel általános kifejtése után jöhet az exemplum: „Ilyen betegség által érlelt író volt Iványi Ödön.”¹²

3. Szempontok az előszavak értékeléséhez

Kétségtelen, hogy a korszak egyik legrangosabb kiadójának reprezentatív könyvsorozata jelentős kánonképző erővel bírt. Talán ennek köszönhető, hogy az előszavak korpuszáról eddig készült két

¹¹ MIKSZÁTH Kálmán: Herczeg Ferencz. 1863–. In H. F.: *Pogányok*. Magyar regényírók képes kiadása [A továbbiakban Rmkk] 55., Budapest, 1905. Franklin Társulat, V.

¹² MIKSZÁTH Kálmán: Iványi Ödön 1855–1893. In I. Ö.: *A püspök atyafisága* I. Rmkk 44., Budapest, 1905. Franklin Társulat, V.

elemzés kizárólag a kánonképzés stratégiáiról, illetve a kanonizáló gesztusok megalapozottságáról szólt. Éppen mivel ilyen elemzések rendelkezésre állnak, ezzel a témával én nem fogok foglalkozni. Valószínűleg nem volna gyümölcsöző ezzel a közelítésmóddal szemben a korszerűség kérdését felvetni. Ha saját kora irodalomtörténet-írási szokásaihoz képest korszerűnek bizonyulna, és megfelelné a derék pozitívista életrajzírás vagy az elkötelezett nemzeti ideologizálás követelményeinek, az nyilván nem töltene el osztatlan örömmel a mai olvasót. Ha viszont azt várnánk, hogy a mi jelenünk irodalomtörténet-írásához képest mutasson korszerű vonásokat, akkor igen nehéz feladat elé állítanánk magunkat: meg kéne mondanunk, milyen vonások jellemzik a mai irodalomtörténet-írást, amely sokak szerint válságban van, és mindenképpen nagyon széttartó tendenciákat mutat.¹³ Mindenesetre kiemelhetők olyan részek, ahol Mikszáth szempontjai hasonlítanak a manapság szokásos irodalomtudományos diskurzusok némelyikének szempontjaihoz.

3.1. A befogadás szempontja

Mikszáth nagyon gyakran foglalkozik a befogadás kérdésével, de az esetek többségében csak a siker–sikertelenség tengelye mentén, hiszen az írópálya érdekli, és erre a közönség reakciójának döntő befolyása van. Egy helyen azonban a jelentésképzést is az olvasók kompetenciájába utalja. Podmaniczky Frigyes legsikeresebb regényét, *Az alföldi vadászok tanyáját* Mikszáth szerint „olyan elemző és kiegészítő módon olvas[ta] a közönség, mint a Koránt szokták magyarázni a török papok – a saját tetszésük szerint.”¹⁴ Ez az olvasásmód, amely „a sorok közt kereste az olvasnivalót”, egyáltalán nem önkényes, noha az így megképződő jelentések függetle-

¹³ A jelenség leírásait illetően lásd a *Neohelicon* két tematikus számát (30, 2003/1, 7–136 és 30, 2003/2, 9–102, *Disputationes de historia litterarum scribenda* I–II címmel), valamint a Veres András szerkesztette tanulmánykötetet: *Az irodalomtörténet esélye*. Budapest, 2004. Gondolat.

¹⁴ M. K.: Bárány Podmaniczky Frigyes 1824–. In P. F.: *Az alföldi vadászok tanyája*. Budapest, 1906. Franklin Társulat, Rmkk 27., VII–VIII.

nek a szerzői szándéktól.¹⁵ Nemcsak arról van szó, hogy az alkotás folyamatának öntudatlan részében „akaratlanul” is a korhangulatot, illetve az ország szellemi vezetőinek reményeit, érzéseit „tükörözte vissza a tolla” (amit szintén érthetünk úgy, hogy az írás vagy a nyelv maga képez jelentéseket), hanem arról is, hogy az adott kulturális kontextusban az olvasók különösen aktív szerepre vállalkoznak. A szöveg természetesen mindenképp teret enged ennek az aktivitásnak, és az elszánt olvasó mindenképp találni fog jelentéseket. A regény tartalma ezért lehetett „olyan bánya, amiből mindenki áshatott ki valamit. Az isteni homályban, mely a gondolatok alatt van, s melyben szabadon lehet turkálni.” Az olvasói szabadságnak ez a kiemelése annál érdekesebb, mert terrénuma az explicit gondolati tartalmakon túl kezdődik. Hangsúlyozni kell, hogy Mikszáth leírásában az így létrejövő, a szerzői szándéktól független, az olvasó tetszése szerinti jelentések egyáltalán nem belemagyarázások vagy félreértések. Épp ellenkezőleg: a könyv „olyan olvasmány lett, mely megérdemelte a szomszások érdeklődését.” És éppen ezért kerül be a regény a könyvsorozatba, mert érdekes mint egy korhangulat kifejezője,¹⁶ márpedig ezt a korhangulatot az olvasásmód és az ezáltal képzett jelentések fejezték ki. Mikszáth e belátásokat egyáltalán nem általánosította: egy adott történelmi pillanat (a szabadságharc és a kiegyezés közti időszak) politikumra koncentráló olvasásmódját írja le így, de a (szükségképpen) kihagyásos írás és az értelmező és kiegészítő olvasás révén létrejövő műalkotás felértékelése mégis megkapó.¹⁷

¹⁵ „Podmaniczky nem célzatosan írt így, nem szenzációt akart ő, nem gondolt ő arra, hogy a sorok közt utat hagyjon a sejtésnek...” (uo.).

¹⁶ 1886 elején egyébként még – egy más funkciójú, publicisztikai szövegben – magától értetődőnek vette, hogy Podmaniczky regényei rosszak: „Az ő önzetlenségéről regényt lehetne írni. (Mégpedig sokkal jobbat az ő regényeinél.)” *Podmaniczky elmenőben*. MKÖM 72, 8.

¹⁷ Podmaniczky regényében egyébként hallatlanul erőteljes egy moralizáló-bölcselkedő narrátor jelenléte, aki a szereplők minden mozdulatához általános érvényű (általában igen közhelyes) kommentárokat fűz; egy téma azonban teljesen hiányzik a narrátori diskurzusból, és ez a politika. Sehol egy szó sem esik az elmúlt szabadságharcról vagy az ország politikai helyzetéről. A mikszáthi magyarázat alapján az a következte-

3.2. Nők és férfiak

A nemek kérdésére (a *gender* tematikára) egyaránt találunk utalásokat mind a közönség igényeit, mind a nőírók sajátos karrierlehetőségeit illetően. Amikor Vadnai Károlyról azt írja, hogy „a hatvanas években mint a »bakkfisek írója« szerepel az irodalomban”, a kastélyok előkelő környezete, a csupa szép dolog, ami a szereplőket körülveszi, a „disztingvált ízlés”, „előkelő felfogás”, a „finom erkölcsök” és ráadásul az állandó „édeskés csevegés” leginkább ehhez az olvasóközönséghez illik, rögtön hozzáteszi, hogy itt alapvetően társadalmi kényszerek működtek. A fiatal lányokat tudatosan terelték az ilyen ártalmatlan és decens olvasmányok felé: „És ez persze úgy is volt, mikor a guvernantok látták, hanem mikor nem látták, titokban mégis csak Jókait olvastak a bakkfisek.”¹⁸ Ennél brutálisabb a női és férfi közönség megkülönböztetése a Tolnai-esszéiben, amit csak azzal mentegethetünk, hogy itt Tolnai felfogását idézi-parafrázálja: „stílusa kifejező, erőteljes, hatalmas. Olyan, mint az erős óbor. Limonádét nem árul. Maga mondja, hogy »nem ír az asszonyoknak és leányoknak, szeretetet őtőlük nem vár.« Tudás, mélység és látás jellemzi. Jellemei sötétek, de az esztétika törvényei szerint vannak megépítve. Humora keserű, szatírája nem ellenszenves, de végre a fanyar gyümölcsnek is vannak kedvelői, és jogosult, mert isten napjától támad.”¹⁹ A nőknek tehát limonádé való, a férfiaknak óbor: olyasmi, amit egy sor pozitív kifejezés jellemez, mint

tés adódik, hogy az olvasók akkor is képesek az őket éppen leginkább érdeklő szféráról olvasni, ha az adott szövegben arról szó sem esik. Mondjuk, ha azt kérdezik a silány szerelmi történet szereplőiről, mitől olyan rosszkedvű és céltalan mindegyikük, rögtön adhatnak egy politizáló választ.

¹⁸ M. K.: Vadnai Károly. In *Domokos* 683. (Erre a kiadványra a könnyebb hozzáférhetőség kedvéért hivatkozom, bár a címeiből elhagyja az évszámokat.) A szexualitás normasértő ábrázolásáról a Jókai-szövegekben, valamint e sajátosságuk szerepéről Jókai népszerűségének alakulásában lásd SZILASI 198–199. és 209.

¹⁹ M. K.: Tolnai Lajos. In *Domokos* 658.

a tudás, a mélység, erő, hatalom stb. A kétféle közönségnek szóló irodalmat Tolnai szavai írják le a két nem ellentétével, de Mikszáth ezt olyan spontán egyetértéssel idézi, mint magától értetődő és közismert igazságot. Könnyen lehet, hogy a szembeállításban van igazság (már csak a fentebb említett társadalmi kényszerek okán is), a probléma az értéktulajdonítással kapcsolatban jelentkezik. Itt viszont a gyümölcs-metaphora mégis elgondolkodtató. Az édes gyümölcsöket vélhetőleg sokkal többen szeretik, mint a fanyarokat. A szöveg mintha azt a vágyat igyekezne felkelteni az olvasóban, hogy csatlakozzon a kevesekhez, az értőkhöz, az ingyencekhez, akik a sötét mélységet kedvelik, és ez az előszó műfajában jogosult is. Ha már kellemetlen élmény Tolnait olvasni, az előszó azzal kárpótolja az embert, hogy igazán különlegesnek és nagyon férfiasnak érezheti magát, amiért neki ez a kellemetlenség tetszik. És tetszenie kell, ha csak nem akarja magát limonádékedvelő nőnek, a közönséges tömeg jellegtelen tagjának érezni.

Ez az utóbbi kijelentésem azonban, amely a Mikszáth-szöveg implikációin alapul, jelzi, hogy a közönséges olvasók, a limonádérajongók csoportja nem feltétlenül azonos a női olvasók csoportjával. Abból, hogy egyetlen nő sem szeretheti Tolnait, nem következik, hogy minden férfi szereti. Kérdés, hogy valójában hol jelöli ki a szöveg a narrátor pozícióját. Az előző bekezdés a következőképpen jellemezte Tolnai regényeit:

„lassan indulnak, úgyszólván egy kopár hegyen kell magát átküzdenie az olvasónak, míg végre a cselekményhez jut. S ez a hegy nem cukorból van, mint a Dickensé, melynek túlsó oldalán az Eldorádó tárul ki, kietlen hitvány világ a Tolnaié. Mély keserőséggel tölt el a benne található bűnök és aljasságok miatt. Sehol egy oázis, egy nyugvópont, ahol a hánykódó lélek pihenést találna.”

Ebben a szembeállításban a pozitív értékek nem Tolnaihoz, hanem Dickenshez rendelődnek hozzá, és bár itt is felkínálja a szöveg azt az olvasói pozíciót, hogy büszkén utasítsuk el a könnyűt, az édeset, a bőségeset, és válasszuk a nehezet, a keserűt, a szenvedést (mintegy Héraklész választútján az erényt), ez a választás egyáltalán nem kényszerítő. Könnyű ezt az ajánlatot elhárítani, és úgy dönteni,

mégis Dickens a jobbik író (mint egyébként tudjuk, Mikszáth kedvencéről van szó), és mégiscsak szeretnénk időnként oázisokat a pusztaságban. Lehetséges, hogy az ily módon leírt Tolnai-világ tényleg nem nyerné meg a női olvasók túlnyomó többségének tetszését, és az is lehet, hogy nekik van igazuk.²⁰

A nemek kérdése legfőképpen a nőírókról szóló esszéikben kerülhet elő. Erre a két szövegre már csak azért is érdemes némi figyelmet fordítani, mert a kanonizáló eljárások működését nemcsak az teszi jól láthatóvá, hogy a Mikszáth szerkesztette reprezentatív magyar regénytárba felvett két író nő egyikét sem említi meg a *Spe-nót* 4. kötete, hanem az is, hogy a Mikszáth bevezetőiből megjelent két válogatás (Bisztray Gyuláé és Domokos Mátyásé) egyaránt mellőzi mindkettőt. Brassai Zoltán pedig így ír róluk:

„Nehezebben érthető Wohl Stefánia és Beniczkyne Bajza Lenke szerepeltetése, hacsak nem az volt a kiadó célja, hogy nőíró feltétlenül legyen, már csak a nőolvasók miatt is. Bajza József lányát ugyan néhányan megbecsülték, Gyulai Pál azonban még arra sem volt hajlandó, hogy felvételét a Kisfaludy Társaságba szavazásra feltegye – igaza volt. Még az sem kizárt, hogy ezzel Mikszáth Gyulait akarta bosszantani; az nehezen képzelhető el, hogy Mikszáth ekkorát tévedett volna az irodalmi szintet illetően.”²¹

Érdemes ezen az érvelésen kissé eltűnődni. Mint látjuk, két nőíróítél érdemtelennek a sorozatba kerülésre, de csak az egyikről mond bármit is. Wohl Stefánia inkább csak *a fortiori* bizonyul könnyűnek: Bajza József lányát egyesek becsülték (véltetően – legalábbis

²⁰ Mikszáth nem volt mindig ilyen elfogadó Tolnaival szemben; egy 1882-es kritikában azt írta: „A feldolgozott mese inkább novellatárgy, regényszövetnek igen vékony.” Elismert némi értéket a mellékes epizódokban, de hibáztatta a szervesetlen befejezést. Ehhez képest a végkövetkeztetés: „A regény még így is könyvpiacunk ez idei legjobb termékei közé tartozik.” *Nemes vér (Tolnai Lajos új könyve)*. MKÖM 63, 124–127.

²¹ BRASSAI 125.

a mondat sugalmazása ez – nem mint író, hanem mint Bajza lányát), de nem volt igazuk, Wohl Stefániát tehát még csak nem is becsülte senki. Meg kell mondanom, hogy az én véleményem szerint Wohl Stefánia regénye, az *Aranyfűst* a sorozat olvashatóbb regényei közé tartozik, és ha nem is remekmű, mindenesetre egy hozzáértő író alkotása. Meglehetős a szerkezete, folyékony a nyelve, vannak benne jó jelenetek, feszültség és némi politikai szatíra. Igaz, hogy nagyon didaktikusan ítélkezik a szereplők erkölcsi teljesítményét illetően, de teljesen hiányzik belőle az a dilettantizmus, amely a sorozat oly sok kötetét teszi kiábrándítóvá. Ez az én véleményem, de mit mond Brassai? Hogy Bajza Lenkét Gyulai nem bocsátotta szavazásra a Kisfaludy Társaságban. Nem tudom, Gyulai ezzel nem sértette-e meg a Társaság szabályait: despotizmusa a társaság vezetésében közmondásos volt.²² De egyrészt Gyulai kritikai ítéleteivel sem kell mindig mindenkinek feltétlenül egyetérteni, másrészt a korban a Kisfaludy Társaság tagválasztási stratégiája állandóan megújuló gúnyos támadások céltáblája volt. Hadd idézzek Mikszáth egyik parlamenti karcolatából egy sziporkát:

„– Mondok egy műfordítást. Kaminszki neve átfordítva tőből németre, annyi mint Offenheim.

– Jó. Csakhogy elkéstél vele. Már túl vagyunk a Kisfaludy-választásokon.”²³

Itt az egyik képviselő (Wahrmann Mór) úgy ítéli, egy olyan műfordítással, mint egy képviselő nevének lefordítása németre, Vizsolyi Gusztáv eséllyel pályázhatna a Kisfaludy Társaság tagjának. Igazán vitriolos szatírárt a témakörben Molnár Ferenc *Az éhes város* című, 1900-as regényének XVIII. fejezetében olvashatunk.

Ezt az érvelési stratégiát tehát, amely egyfelől Gyulai Pál és a Kisfaludy Társaság tekintélyére hivatkozva nyilvánítja rossz írónak Beniczkyne Bajza Lenkét (megjegyzendő, hogy a Petőfi Társaságnak tagja volt – nőként az első), és hallgatólagosan *a fortiori*

²² Vö. pl. MIKSZÁTH Kálmán: *A Kisfaludy Társaságból*. MKÖM 67, 5.

²³ *A t. Házból [febr. 13.]*. MKÖM 65, 143.

még rosszabbnak Wohl Stefániát, kissé gyanúsna találom.²⁴ De a cél pillanatnyilag egyáltalán nem az, hogy akár Mikszáth, akár Brassai Zoltán kánonképzési fortélyait firtassuk. Ha Brassai számára csak a két nő szerepeltetése volt érthetetlen a sorozatban, annál inkább figyelhetünk arra, mit mond Mikszáth a nők irodalmi karrierlehetőségeiről.

A Bajza Lenkéről szóló szöveg folyamatosan kijátssza egymás ellen az írói és a női életpálya értékeit és szokványos narratíváit. Hosszasan részletezi, mennyire ünnevelt szépség is volt a költő leánya, és ez a leírás ide fut ki:

„nemcsak cotillion- emlékeket őriz a titkos fiókjában, de kéziratokat is, melyek lázasan szaporodnak, és – mi lehetne nagyobb szerencse egy kezdő íróra – hamarosan férjhez megy egy módos kiadóhoz, Heckenast Gusztávhoz, kit nemsokára, 1857-ben megajándékoz egy – könyvvel.”²⁵

²⁴ Wohl Stefániáról Mikszáth azt írja, „Nem tudott mesélni úgy, mint Marlitt, meg úgy sem, mint Beniczky, de mélyebb volt ezekenél, s tovább mert menni a lélektan és az analízis útjain rengetegekbe”, amit úgy értenék, hogy őt nem a női lektűr művelői közé sorolja. A sorozatba felvett regényéről azt állítja: „Ez utóbbi elől az irodalmi körök sem zárkózhattak el méltánylással.” A különös mondat mintha azt sugallná, hogy az „irodalmi körökben” általában megvolt a hajlandóság, hogy a női írók méltánylása elől elzárkózzon, de a regény ehhez túl jó volt. A legkülönösebb azonban, hogy a negyvenkét évesen elhunyt Wohl Stefániáról mint „öreg leányról” beszél, és fel sem bukkan a fiatalon elhalt tehetség, a torzóban maradt, ígéretes életmű toposza, amely egy hasonló férfiéletrajz esetében soha nem hiányzik. „Bródy Sándor még csak negyvenkét éves, ami az elbeszélő irónál gyerekkor.” (M. K.: Bródy Sándor. In *Domokos* 506.) „Ki látott már harmincéves embert, aki mindent látott? Harminc év elég a lírikusnak. De mit kezdjen harminc évvel egy regényíró?” (M. K.: Justh Zsigmond. In *Domokos* 606.)

²⁵ M. K.: Beniczky Bajza Lenke. In B. B. L.: *Végzetes tévedés*. Budapest, 1909. Franklin Társulat, Rmkk 48., V. Feltűnő, hogy talán valamiféle galantériából kivételesen hiányzik a születés és halál évszáma. Az esszé utolsó mondata megadja majd a halálét (1905), de a születés dátumáról (1840) szó sem esik. Ha ez tényleg udvariasság, akkor az előkelő nőnek szól, nem pusztán a nőnek, hiszen Wohl Stefániáról közli az adatokat.

A báli sikerek emlékei ugyanabban a fiókban lapulnak, mint a jövő írói siker zálogai, az asszonyi szerencse (a módos férj) egybeesik a kezdő író szerencséjével (kiadó férj), csak hogy a házasságból – és itt a két szerep már ellentétbe kerül egymással – nem gyermekek születnek, hanem csak könyvek (mint ahogy ezt a poént már előkészítette a kéziratok szaporodásának metaforája). A házasságnak ezt az ellentmondását a történet következő fordulata lélek és test ellentétéként explikálja. Az írónak, a léleknek (mégpedig szép léleknek: „Schönggeist”) jó lenne ez a házasság, de a „még sokkalta szebb testnek” nem elég. Asszonyként ennél nagyobb karrier is lehetséges számára: elválik polgári férjétől, és egy arisztokratához megy nőül. A kétféle pálya ellentéte ezzel feloldódik: „Ez a házassága boldog és zavartalan maradt egész haláláig, és mindenben kielégíthette.” A férj társadalmi emelkedése – hisz végül Pest megye főispánja is lesz – a feleség presztízsét automatikusan növeli: „lasként méltóságos, sőt excellentiás asszony”²⁶ lesz, és ez az emelkedés az írói sikerekkel összhangban mehet végbe. Csak egy apró szóvicc utal még vissza a női és írói pálya lehetséges ellentétére: „Amint korban előhalad, egyre termékenyebb lesz.” De ez a konfliktus is hamar feloldódik, és helyreáll a teljes harmónia: „Később ez a termékenysége megcsappant, de nem is lett volna jó, ha szorgalma olyan arányban növekedett volna, mert az irány pongyolasága és a szerkezet lazasága e kövér esztendőkből a legszembetűnőbb.”²⁷

A szerzőt különben Mikszáth ügyes lektűríróként jellemzi. Visszatérve a kanonizálás és értékelés problémájához: a Kisfaludy Társaságba talán azért nem kerülhetett be, mert az általa művelt regénytípust Gyulai irodalomalattinak találta. A társaság a tagok kiválasztásában egyébként nem az esztétizáló irodalom-felfogást tette magáévá, hanem a művelt írás ekkor talán már anakronisztikusnak látszó és ezért gyakran támadott koncepcióját.²⁸ Tanulmányírással is taggá lehetett válni (mint ahogy Szinnyi József írói életrajz-lexikonába is be lehetett kerülni ilyesmivel), de lektűrrel,

²⁶ Uo. VI.

²⁷ Uo. VII.

²⁸ Vö. SZILI 170–192.

úgy látszik, nem.²⁹ Viszont a magyar regénytörténet átfogó bemutatására vállalkozó sorozatban nagyon is helye lehetett ennek az „igénytelen, bár művelődésszociológiailag igen fontos irodalmi képződménynek”.³⁰

A női életlehetőségeket tekintve a Wohl Stefániáról írott bevezető sem tanulságok nélküli. Itt egészen más pályakép rajzolódik ki: ellentétben a szép, nőként sikeres és a társadalmi hierarchia csúcsára emelkedő Bajza Lenkével, a Wohl testvérek „kékharisnyák” és „öreg leányok”, akik épp csak a nélkülözést tudják elkerülni, akik nőként nem sikeresek ugyan, de „földi időzésük mégse volt meddő”, mert hagytak valamit a világra, és ugyanakkor divatos szalont tudtak vinni, melyen a „legválogatottabb, legelőkelőbb szellemek” jelentek meg, és ahol működött a varázslat: „kicsiből előkelően élni”. Az ő esetükben tehát a társadalmi presztízis kivívása nem egy férjtől függött, hanem saját, hangsúlyozottan szellemi erőforrásaikon múltott. A két árván maradt nővér pályakezdéséről ezt olvassuk:

„Vagyont nagyon keveset hagytak a korán elhalt szülők, de ott volt a nem közönséges műveltség; ez tette lehetővé, hogy a nővérek nem a varrótűhöz nyúltak, mint rendes esetben az elszegényedett leányok, hanem az író tollhoz. Hej, pedig az író tollnál még akkor a varrótű is nagyobb úr volt. Kivált,

²⁹ Hozzá tartozik a képhez másrésről, hogy a tagválasztásnál – legalábbis a kortársi kritika szerint – a társadalmi presztízis is sokat nyomott a latban. Szécsen Antaltól például így írt Mikszáth: „megírom abbeli meggyőződésemet, hogy azok a »halhatatlan és remek« esszék, melyekkel az Akadémiába és a Kisfaludy Társaságba főúri voltánál fogva bejutott, nagyon gyengécske kísérletei egy igen művelt és ízléssel bíró dilettánsnak.” (*Az új főmorsall.* MKÖM 68, 62.)

³⁰ NÉMETH 1985, 185. Persze ha Herczeg a lektűr mestere, „igényes képviselője”, akkor Beniczky né a lektűrnek is csak igénytelenebb, másodvonaltbeli művelője. De kortársai Herczeget nem lektűrszerzőnek tartották. Molnár Ferenc például így írt *Az éhes város* már emlegetett XVIII. fejezetében egy minden nehézség nélkül Herczeg Ferencként azonosítható alakról: „húsz év óta csak egy lépést tett előre a magyar elbeszélő irodalom, s ezt a nagyot is a képviselő úr lépte.” (Herczeg négy évvel a regény megjelenése előtt, 1896-ban lett meg.)

ha az az írói toll női kézben volt. Itt ebben az országban, ahol az asszony látkörének a tükörtől a főzőkanálig kell terjednie.”³¹

A „kell” szóban kifejezett társadalmi kényszerekkel szemben választanak tehát a megszokott női életpályák helyett egy olyat, amely „még egy férfi számára is” kockázatos volna. Ne felejtjük el, ez a pályakezdés a 70-es évekre esik, amikor – hogy a legkézenfekvőbb példát idézzük – a Budapesten íróként megélni próbáló Mikszáthnak is felkopik az álla. A Wohl testvéreknek azonban sikerült az irodalomból egzisztenciát teremteniük, és ez nem elhanyagolható teljesítmény. Persze nem az írásból, hanem lapszerkesztésből, vállalkozásból tudtak megélni:

„Irodalmi dolgozatukból meg nem éltek volna, hanem egy divatlap, a *Magyar Bazár* adta meg a megélhetési alapot. Ez volt a tápláló tehénke³² – ahogy a falusi ember nevezi az élelme forrását. Gonddal, lankadatlan tapintattal szerkesztették, szolgálva a finom ízlést, beoltván vele egy egész női generációba a gyöngéd, nemes érzéseket s megkedveltetve a tisztos előkelő hangot.”

A Wohl leányok tehát sajtóvállalkozásba fogtak; valójában nem rögtön a *Magyar Bazár*val kezdték, hanem a *Divattal*, és a második általuk szerkesztett lap, a *Nők Munkaköre* 1873-ban beleolvadt az akkor már nyolc éve megjelenő *Magyar Bazár*ba, amelynek viszont szinte rögtön ők vették át a szerkesztését. A századvégi Magyarországon rengeteg rövid életű lapalapítási kísérletet látott (Mikszáth életrajzát olvasva is többel találkozhatunk), az tehát, hogy ők hosszú időn keresztül vezettek egy stabilan jövedelmező újságot,³³ nagy

³¹ M. K.: Wohl Stefánia 1848–1889. In W. S.: *Aranyfüst* I. Budapest, 1907. Franklin Társulat, Rmkk 46., VI.

³² A „tápláló tehénke”, „fejős tehénke” kifejezéseket Mikszáth leginkább újságokra alkalmazta, lásd *Jókai Mór élete és kora*. MKÖM 18, 145. és *A „Burkus”*. MKÖM 39, 62–63.

³³ Mint egy nagy valószínűséggel Mikszáthnak tulajdonítható szöveg fogalmaz: „A lapok olyanok, mint a fák: a csemeték legnagyobb része kivesz, elpusztul, elcsenevész, de amelyik megmarad és megizmosodik,

ügyességről és tetterőről tanúskodik. Megtalálták a maguk piacát, ráadásul Mikszáth a lap szerkesztéséről és kultúraterjesztő missziójáról is rendkívül hízelgően nyilatkozik.³⁴ Az írói, irodalmi karrierlehetőségeken belül ez a nem tipikusan női, sőt a szövegben felvázolt társadalmi elvárások szempontjából egyáltalán nem is női életpálya mintegy ellenpontját képezi a Beniczkyé Bajza Lenke portréjában leírtaknak.

3.3. Az intézmények

A lapalapítás és izlésteremtés motívuma egyben a biografikus eszköz egyik visszatérő témáját képviseli, amelyre fentebb már utaltam is: az irodalmi intézményrendszer kiépülésének narratíváját. Részben azért fontos ez a téma, mert ha a fő kérdés, miből és hogyan él az író, akkor óhatatlanul olyan válaszokat kapunk, amelyek az irodalom finanszírozása, az intézményi és anyagi viszonyok, az íráshoz esetleg kapcsolódó egyéb tevékenységek területére kalauzolnak. Másrészt azonban Mikszáth szövegei azt sugallják, hogy az irodalmat nem olyasminek képzele el, amit magányos zsenik teremtenek a semmiből, hanem valamiféle kollektív tevékenységnek, amelyben csoportok, intézmények működnek együtt, folytatják egymás kezdeményezéseit, és amelyben alapvető jelentőségű az írók és a közönség kölcsönhatása. Ezért lesz különös jelentőségük az egy-

az aztán évről évre erősebb. A csemetének elég rossz lehelet, hogy elfagyassza, az öreg fát meg a vihar is megkíméli.” (*Az első előfizetők*. MKÖM 67, 239.)

³⁴ Értékelése összhangban áll azzal, amit manapság olvashatunk a lapról: „Egy lipcsei nagypéldányszámú, Európa-szerte elterjedt lap magyar változataként indult meg 1866-ban a *Magyar Bazár*, [...]a hetvenes évektől kezdve, Wohl Janka és Stefánia szerkesztésében egyre tudatosabban vállalt szerepet a nők munkára nevelésében, a nőképzésben és a jótékonyági szempontok társadalmi szerepének élesztésében.” (KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 145–146.)

egy típust megteremtő „első” műveknek,³⁵ amelyek az irodalmi rendszer kifejlését előmozdítják. Néhány életrajzban különösen feltűnő az írás és az intézményesítésre irányuló társadalmi tevékenység egymás mellé rendelése: amikor Fáy megír egy vígjátékot, fejében az állandó pesti színház terve „motoszkál”, és ezért a Nemzeti telkének megszerzése és a vígjátékírás ugyanannak a tervnek két aspektusaként jelenhet meg.

És ezért hangozhat el Nagy Ignácról, hogy „a legmaradandóbb nyomokat” újságíróként hagyta: „ő kezdte először a beérkező híreket külön kikerekített, kicsiszolt alakban mint önálló valamit kezelni, s így lett megalapítója a mai újdonságnak s ösatya az újdondászoknak.”³⁶ Pálffy Albert 1867–70-es periódusáról pedig ezt olvassuk: „Bár a lapírás már ekkor nagy lendületet vett, mégis ő volt a legügyesebb hírlapíró, persze nem a mai értelemben. Hiszen kora tavaszkor a barka is virágszámba megy.”³⁷ Bár létezik egy közhasznú narratíva, amely a magyar sajtótörténetben 1867-et a hanyatlás kezdetének látja, amikor az elmélyült, átgondolt írás helyét átveszi az olcsó tömegtermelés,³⁸ Mikszáth ezeket a nézeteket láthatóan nem osztja: fejlődésnek tekinti az egymást követő generá-

³⁵ *A Bélteki ház* például „az első magyar regény, mely a magyar társadalmi életbe markol bele merészen” (M. K.: Fáy András. In *Domokos* 522.). Jól látható itt ugyanakkor, hogy Mikszáth szövege az irodalomtörténet-írás szakkifejezését („az első magyar társadalmi regény”) szétírja, a kanonikus irodalomtörténeti narratíva tartalmát ugyanakkor megőrzi. Maga a kifejezés VADNAI Károly akadémiai székfoglalójának volt a címe 1873-ban, és meggyökeresedett az irodalomtörténet-írásban. BARDICS Ferenc (76.) így fogalmazott: „társadalmi regényeink sorát nyitja meg. A Széchenyi fellépése óta forrongó magyar társadalmat tünteti föl benne.” Ugyanez WÉBER Antalnál (502) már így hangzik: „*A Bélteki ház* című társadalmi regény (1832) már Széchenyi *Hitel*ének hatását mutatja [...] úttörő szerepe volt a műfaj történetében.” A Széchenyi-párhuzam természetesen Mikszáthnál sem hiányzik: „Mintegy gitárkíséret ez a regény a Széchenyi reformokat sürgető, mennydörgő szövegéhez.”

³⁶ M. K.: Nagy Ignác. In *Domokos* 610.

³⁷ M. K.: Pálffy Albert. In *Domokos* 624.

³⁸ Pregnáns ismertetését lásd SZAJBÉLY 124–128.

ciók egymás teljesítményeire építő, egymás eredményeit folytató munkálkodását.

De az intézményeken kívül, amelyek egyrészt az írók megélhetését biztosítják, másrészt a csatornákat képezik, melyeken át az írott szó eljut az olvasókhoz, irodalmi termelés és közönség kölcsönhatása is izgatja. Mint azt már egy 1883-as karcolatában is írta: „Mert az irodalom szőlőjében kétféleképpen lehet működni: műveket teremteni az olvasók számára, vagy pedig olvasókat teremteni a művek számára.”³⁹ Állandó téma tehát a közönség megteremtése, olvasásra szoktatása, a közönség nevelése, de ugyanakkor a közönség ízlésének eltalálása, igényeinek kielégítése is. Az írói életpálya és az irodalom–közönség kapcsolat szempontja a siker mindig visszatérő témájában találkozunk.

*

A regénytörténeti esszék értékeléséhez felvetett szempontokat összegezve leszögezhetjük, hogy Mikszáth az akkori irodalomtörténet-írással szembeállítva hallatlan tudatossággal reflektál az irodalom mint rendszer működésére. Irodalomtörténész kortársai (mint Beöthy Zsolt, Bodnár Zsigmond) alig foglalkoztak azokkal a szempontokkal, amelyek nála központi jelentőségűek lettek, és az irodalmat leginkább egyirányú kommunikációnak fogták fel, amelyben a szerző a saját önkifejezését artikuláló művet mintegy elszónokolja a homogén és arctalan közönségnek. Mikszáth viszont nagy súlyt fektet a közönség, a befogadás témájára, az irodalmi produkció és a közönség viszonyát dinamikusán fogja fel: a közönség nem eleve adott, hanem fejleszthető, létszámában növelhető, ízlése változhat, de a közönség (változó) igényei is visszahatnak az irodalmi termelésre. Minthogy az életrajzi érdekű műfajon belül a magyar írói karrierlehetőségeket akarja elsősorban leírni (jelenünkből visszatekintve különösen érdekes, amit a nőírók lehetőségeiről mond), központi jelentőségű lesz az irodalmi intézményrendszer kialakulásának, fejlődésének szempontja. Mivel magát az irodalmat, például a műfaji keretek alakulását is egy rendszer kibontakozásaként

³⁹ *A nemes város*. MKÖM 67, 128.

ábrázolja, jelentőséget tulajdoníthat magukban közepes esztétikai teljesítményeknek is. A rendszerszerű szemlélet a mikszáthi megközelítés kortársi horizonton jelentős elméleti teljesítménynek tekinthető.

4. A kifejtés stratégiái: ellenpontosítás

Az irodalomtörténeti előadás és értékelés többnyire az antitézisek logikai princípiumára alapozódik. Ez a szövegeknek igen általános jellemzője. A lehetséges oppozíciók közül a legkézenfekvőbb, a régen–most ellentéte természetesen a régebbi, a 19. század első felében tevékenykedett írók munkásságának ismertetésében játszik főszerepet. Az ilyen szövegekben Mikszáth mindentudó narrátort teremt, aki tájékoztatni tudja olvasóit a már elfelejtett, idegen világ sajátosságairól.

A mikszáthi antitéziseknek azonban elég gyakori sajátossága, hogy az értéktulajdonítás bizonytalan: nem egyértelmű érték kategóriák állnak egymással szemben, hogy aztán esetleg szintézist hozhassanak létre, hanem az értékviszonyok sokszor már eleve bizonytalanok, és az egyértelmű szembeállítás helyett megengedő viszony fogalmazódik meg. Példaként szolgálhat a kezdő Toldy István jellemzése:

„Már joghallgató korában elárulta hajlamait az irodalom iránt és a tehetségét hozzá. Mindamellett nem hanyagolta el a komoly tanulmányokat sem, felváltva mélyedt el Európa nagy gondolkozóinak és szépíróinak remekeibe; írónak készült, de olyan fajtának, aminő az atyja házában megfordult Eötvös József vagy Kemény Zsigmond volt, hogy egyébre is lehet használni.”⁴⁰

A szembeállított kategóriák elég világosak: irodalom/komoly tanulmányok; gondolkozó/szépíró; írás/társadalmi hasznosság. A kategóriák efféle puszta szembeállítása azt sugallja, hogy az érték

⁴⁰ M. K.: Toldy István 1844–1879. In T. I.: *Anatole*. Budapest, 1906. Franklin Társulat, Rmkk 34., V.

a komoly–gondolkozó–hasznos tengelyen található, szemben az irodalommal, ami komolytalan szabadidős szórakozás, és ez kissé meglepő lenne nemcsak azért, mert egy regénysorozat bevezetőjében olvassuk, hanem a bekezdést indító mondat után is, amely a hajlam és tehetség kibontakoztatásának narratíváját látszott bevezetni. De egyrészt a szépíróknak éppúgy vannak remekei, mint a nagy gondolkozóknak, másrészt a végül előálló szintetikus, abszolút érték egyesíti magában az opposíció mindkét oldalát: egyébre is használható író lesz Toldy István. A szembeállítás Toldy működésének ismertetésében végig megmarad: hírlapírói cikkei a francia konyha rafinált művészetéhez hasonlítanak, mert a társadalmi kérdések tárgyalása nála élvezetes olvasmány lesz, míg színdarabjaiban „liberális vezércikkeket önt át mesékké.”⁴¹ A pályakép egészét bevezető antitézissor tehát az életmű legfőbb jellegzetességét (választékos írás és fontos társadalmi mondanivaló kettősségét) bocsátotta előre.

Az ellentétpárok a szövegek diszkurzív természetéből adódóan a gondolkodást strukturálják, másrészt azonban gyakran eszközei a játékosságnak is. Az ellentétek általában is nagyon alkalmasak arra, hogy egy szerző eljátszódjon velük, és egyes intellektuális műformák – mint például az epigramma – kifejezetten szeretnek a dialektikával játszódni. Rákosi Jenő egyik szeme örökké csukva, de a másikkal többet lát, mint a többiek együttvéve. Törzskocsmájában senki sem figyelt rá, de aztán mindenki őt nézte. Mert első darabjának sikerétől kezdve ő „már nem ősjogász többé, hanem felkelő csillag”.⁴²

Persze a játék az antitézisekkel nem feltétlenül jelent vidám hangvételt. Justh Zsigmond bemutatása a vele egykorú és -rangú férfiak életmódjával szembeállítva történik, és a szembeállítást cseppet sem víg szójátékok hordozzák.

„Az ő barátai a kaszinóban kártyáznak vagy Alagon versenylváznak, és valamelyik kis színésznővel regényt szönek,

⁴¹ Uo. VII–VIII.

⁴² M. K.: Rákosi Jenő 1842–. In R. J.: *A legnagyobb bolond*. Budapest, 1906. Franklin Társulat, Rmkk 39., V–VI.

melyhez sok csipke és főleg igazkő, smaragd és rubint kell; vadásznak, párbajoznak, a mások vérért pusztítják.

Ő pedig tüdőbeteg lévén, a saját vérért hányja és álmodozván véget nem érő útján a tavaszi napfény nyomában, regényeket komponál, melyekbe a saját lelkét önti.

Ám a regények építéséhez is sok kő kell, sok drágán szerzett kő, hosszú élettapasztalat, nagy emberismeret, fájdalmakból, csalódásokból leszűrt bölcsesség, éles megfigyelés és ropant látás.”⁴³

Azok regényt szönek, ő regényt komponál. Azok mások vérért pusztítják, ő saját vérért hányja. Szokásosabb lenne a 'vért ontani' kifejezés, amely nem hangzik el, de visszhangzik abban a kifejezésben, hogy „a saját lelkét önti” a regényeibe. És rögtön kiderül, hogy regényt nemcsak szöni és komponálni lehet, hanem építeni is: amazok igazköveket adnak a színésznőnek, de az igazi drágakövek („drágán szerzett kövek”) a regényíráshoz kellene. A szójátékok részben attól olyan finomak, hogy a kulcsfogalmak (vért ontani, drágakő) nem szerepelnek a maguk kézenfekvő formájában. (Az igazkő nyilván az igazgyöngy és a drágakő összevonása, de nem mikszáthi neologizmus, csupán egy ritkább változat.)

Az antitézisek itt kizárólagosak, de mint említettem, legjellegzetesebb formájuk mégis a megengedő fogalmazás, amely mintegy feltárja egy jelenség mindkét oldalát, finomítja a sarkos, egyértelmű megfogalmazást, hiszen azt Mikszáth köztudottan nem kedveli. A Beöthy Lászlóról szóló esszében azonban az antitéziseket nem a megengedő szintetizálás oldja föl, hanem maga a narrátori diskurzus vezet be egy harmadik elemet, és így a kettősség helyett hármasság keletkezik. Ennek a működésmódnak szinte parodisztikus bemutatása az első bekezdés, amely a Beöthy családokat mutatja be:

„Két Beöthy-család van, a szlováni és a bessenyői. Mind a kettő nevezetes nyomot hagyott a közéletben. A bessenyői ágon csupa politikusok teremnek, a szlovánin csupa tudósok

⁴³ M. K.: Justh Zsigmond. In *Domokos* 606.

és írók. Még egy harmadik ág is volt, mely kihalt, az örvendi gróf Beöthyék, de ezen csak grófok termettek.

Beöthy László, a korán elhalt, nagyreményű humorista tehát a szlováni Beöthyekből való.”⁴⁴

A rögtön felvillantott kettősségben is elhelyezhető lenne a főhős, hiszen a bessenyői/szlováni felosztás egyben a politikusok, illetve tudósok vagy írók felosztást is jelenti. (Az egyszerűség kedvéért én parallelizmussá alakítottam a mikszáthi előadás khiasztikus elrendezését.) Következésképpen Beöthy László szlováni kell legyen. A képet azonban megzavarja a harmadik ág említése, amely az eddig ellentétesnek beállított kettőt kívülről mintegy homogén csoporttá szervezi, és egy antitézis egyik pólusává alakítja. Ennek egyik aspektusa az idő: két Beöthy család *van*, egy harmadik ág pedig *volt*. Ez a harmadik ág tehát kihalt, mégpedig anélkül, hogy nyomot hagyott volna, és ez az ellentét második aspektusa: a nyomhagyó Beöthyek egy csoport, amely két ágra oszlik, a nyomot nem hagyók az örvendiek. Ez a szembeállítás azonnal politikai dimenziót is kap: a nyomtalanul kihalók főnemesei. Mégpedig a meglehetősen kétértelmű módosítással: „csak grófok”, vagyis a közélettel nem törődtek, nem csináltak mást, mint grófok voltak. A narrátor ezt láthatólag értéktelenebb létformának tekinti, és akár kapóra is jöhet neki az *örvendi* előnév, amely sugallja, hogy az állandó, öncélú örvendezés miatt nem hagytak nyomot a főrendi család tagjai. Ez tökéletes összhangban van az arisztokráciáról Mikszáth összes szövegében egyöntetű negatív képpel. Mondani sem kell, hogy a szembeállításokból kialakuló kettős/hármas rendszer manipulatív, és éppen ezeket a politikai tartalmakat hivatott kifejezni. Egy röpke pillantás a Nagy Iván-i genealógiákba megmutatja, hogy valójában az örvendiek és a bessenyőiek ugyanaz a család volt Bihar, Heves és Zemplén területén, míg a Komárom megyében honos szlovániak egészen más családot alkottak.

⁴⁴ M. K.: Beöthy László 1826–1857. In B. L.: *Goldbach és Comp. fűszerkereskedése „A két macskához”*. Budapest, 1908. Franklin Társulat, Rmkk 31., V.

Beöthy életformáját jellemezve is a kívülről hozott harmadik elem fogja sorra tagadni az előzetesen felvillantott és abszolútnak mutatott dichotómiákat. A sirva vigadás (maga is antitetikus kifejezés), a bor és a cigányozás „inkább vezette őket a halál, mint a halhatatlanság felé.” Az *élelmód*nak tehát kétféle, ellentétes célja lehet: a halál és a halhatatlanság. Ezt az antitézist azonban, mint hamar kiderül, egy harmadik lehetőség fogja kiegészíteni vagy eltörölni, amelynek itt nincs saját neve, de könnyen odaérthető: a megélhetés. Ezt a harmadik elemet az idő dimenziójával leírt hármassággá oldott dichotómia fogja bevezetni: „Kinek írjanak? – tűnődtek e bús vígfiúk. A nemzetnek, aki volt, vagy a nemzetnek, aki lesz? Végre is írtak a szerkesztőknek, akik vannak.”⁴⁵

Hasonlóan antitetikus szerkezet jellemzi Beöthy László és a közönség viszonyát. Kiderül, hogy kétféle műve van: amelyeket már megírt, és amelyeket még nem írt meg; a közönség az utóbbiakat szerette jobban.

„Művei immár egész hosszú lajstromot tettek ki, de még mindig azokért a reménybeliekért lelkesedett jobban a közönség, melyek a lajstromon következni fognak, midőn 1857-ben meghalt, s a lajstrom örökre bevégeződött.”

Hamar kiderül azonban, hogy az életmű alakulása mégsem „végződik be örökre” a szerző halálával:

„S még az nem volt elég, hogy hátulról a halál kurtította meg a lajstromot azokkal a művekkel, melyeket még meg kellett volna írnia: halála után két évre Beöthy Zsigmond összegyűjtve és kiadván testvére összes műveit, előlről törült a lajstromban azokból, melyeket nem kellett volna megírnia, úgyhogy három kötetre olvasztotta le irodalmi hagyatékát.”⁴⁶

Egyrészt érdekes lehet önmagában, hogy Mikszáth itt is, mint sok más helyen, recepciótörténeti szempontot alkalmaz, ami egészen az életmű későbbi alakulásának, a kanonizáció folyamatának be-

⁴⁵ I. m. VII.

⁴⁶ I. m. VIII.

mutatásáig megy el. Másrészt fontos megfigyelni, hogy ebben az előadásban is mindvégig antitézisekkel operál. Például vannak művek, amelyeket meg kellett volna írni, és amelyeket nem kellett volna megírni (harmadikként, amelyeket meg kellett írni). A halál előtt a lajstrom talán növekszik, de inkább arról van szó, hogy átfogó jelleggel bír: potenciálisan tartalmazza a reménybeli műveket is. Ez a potencialitás azonban olyasmi, ami hatni képes a valóságban, hiszen a közönségből lelkesedést vált ki, mégpedig nagyobb, mint az aktuálisan létező művek. A halál után viszont az életmű fogyni kezd; nemcsak összes potenciális elemét veszíti el, hanem az aktuálisak egy részét is. Alighanem a mikszáthi ironia megnyilvánulása, hogy ami a kétféle szelekciós eljárás végén megmarad, annak a szövegkorpusznak a neve a Beöthy László „összes művei” lesz.

5. Az előadás stratégiái: az értékelő-elemző diskurzus figurativitása

Ha az irodalmi művekre jut a beszéd sora, már csak az írópálya nézőpontjából is következik, hogy a legfontosabb szempont a siker, a közönség reakciója lesz. Viszonylag gyakran előfordul, hogy Mikszáth megmagyarázza, miért volt, lehetett sikeres egy adott szerző a maga korában, de természetesen valamiféle értékelést majdnem mindig be kell építenie szövegébe. Azt gondolnánk, előszavakról lévén szó, ezek az értékelések kedvcsináló jellegű dicséretnek lesznek, minthogy a sorozatot eladásra szánták. Csakhogy ez az igény (mondhatnánk a kommunikációs szituáció vagy a végrehajtandó beszédaktus) gyakran feszültségbe kerül az üzenet intencionált tartalmával. Merthogy a szövegekből lépten-nyomon az derül ki, hogy a magyar regénytermést Mikszáth alapvetően nem értékelte túlságosan magasra. Vagyis a műfaji elvárásnak megfelelő kijelentések (a könyv egy olvasásra érdemes, tehát jó regényt tartalmaz) feszültségbe kerülnek egy ezzel ellentétes értékelő gesztussal (a könyv egy közepes vagy rossz regényt tartalmaz). A Mikszáth-esszék valamilyen módon érzékeltetik ezt az utóbbi értékelést is, de gyakran csak a pozitív kijelentéseket aláásó modalitással. Ezt a helyzetet

értelmezhetjük az ironia trópusán keresztül is: a szöveg látszólag mást mond, mint amit valójában sejtet. Másrészt ugyanez a feszültség a szöveg retorikai formáltságára is ráirányíthatja a figyelmet, hiszen a szövegépítkezést két, egymással ellentétes cél határozza meg: egyfelől meggyőzés az adott célja (hogy a bevezető olvasója vegye meg, illetve olvassa el a könyvet), másfelől egy irodalomtörténeti értékelés megfogalmazása, amely aligha lehet kritikátlanul elfogadó, sőt néha negatív ítéleteket is kellene mondania. A két célhoz elvileg egészen eltérő retorikai stratégiákat kell rendelni, de itt egyazon szöveg kénytelen megvalósítani mindkét célkitűzést. Mondanom sem kell, hogy az egész probléma nem jelentkezik az életrajz elmesélése során. Lehetséges, hogy ez a feszültség eredményezi azt a helyzetet, hogy az értékelő, az irodalmiságot megragadni hivatott részletek erőteljesen figuratív beszédmódjukkal ütnek el a környező részekről. Meg kell azonban jegyezni, hogy tapasztalatom szerint a Mikszáth-féle irodalomtörténeti beszédmód csak a szépíróra jellemző extremitással mutatja meg az irodalomtörténet-írásra általában is jellemző tendenciákat.

Ha viszont a tapasztalatot általánosíthatónak gondoljuk, akkor általános magyarázattal is meg kell próbálkoznunk. Az alábbiakban három különböző, egymást azonban nem kizáró magyarázatot, illetve a jelenség három különböző elméleti leírását kínálok. Nem feltétlenül kell választani közülük, de ha igen, a választás azon múlhat, hogy adott célra melyik a jobban használható.

a) Ha az irodalomtörténet beszédmódját eleve retorikusnak tekintjük, akkor hasznunkra lehet, ahogyan a szónoklattani hagyomány beszél a *narratióról*, a szónoki beszédbe illesztett elbeszélésekről. Cicero *De inuentione* című korai munkájában megkülönbözteti a díszítésül szolgáló narratív betétet (amelynek nyelvi megformálásában a teljes retorikai eszköztár bevetendő) az olyanoktól, amelyek magát az ügyet beszélik el, illetve az ügghöz kapcsolódnak.⁴⁷

⁴⁷ Valójában három típust különböztet meg: maga az ügy elbeszélése, digresszió valamilyen az ügghöz tartozó okból, gyönyörködtető betoldás, amelynek semmi köze a peres ügghöz.

Az utóbbi típusban három követelményt kell teljesíteni: rövid legyen, világos és valószínű.⁴⁸ A két utóbbi követelmény gyakorlatilag azt jelenti, hogy nem szabad semmilyen a hétköznapi valóság-érzékeléstől elütő elemet használni: az időkezelés legyen lineáris, a motiváció, a mozgósított narratív és kauzális sémák szokványosak. Az elbeszélésben tehát a beszélőnek lehetőleg nem szabad magára, illetve magára a nyelvi közvetítettségre (a poétikai funkcióra) irányítania a figyelmet: mintha a történetnek egy transzparens elbeszélésben kéne megjelennie (úgy, ahogyan valójában történt), hogy utána ehhez képest mozgósíthassa eszköztárát a meggyőzés beszédmódja. Quintilianus valamelyest másképp látja a helyzetet; ő közepes stílust ajánl az elbeszéléshez:

„elég arra figyelmeztetni, hogy az elbeszélés ne legyen se túl száraz és sovány (mert mi értelme volna annyi munkát fektetni a tanulásba, ha elegendőnek látszana a dolgokra csupaszon és díszítetlenül rámutatni?), se túl kövér, és ne kéjlegjen keresett leírásokban, amire sokakat csábít a költői szabadság utánzása.”⁴⁹

A retorikatörténetben tehát erős az a követelmény, hogy a szónoki beszédbe illesztett elbeszélés legyen tömör és dísztelen, és Quintilianus is csak saját pedagógiai pozíciója alapján ellenzi a teljes dísztelenséget, míg a túldíszítettséget költői (tehát nem szónokhoz illő) eltévelyedésnek bélyegzi.

b) Elgondolkodhatunk azon is, hogy a két nagy megismerési lehetőség, a narráció és metafora az időbeliség megléte/hiánya mentén különül el egymástól az élettörténetet mesélő és a rögzült irodalmi produktumot leíró részekben. A metafora ebben a koncepcióban

⁴⁸ I. 28, 1. Az ebben a műben szereplő három kifejezés (*brevis, aperta, probabilis*) megfeleltethető a szintén Cicero neve alatt fennmaradt, de tőle többnyire elvitatott *Rhetorica ad Herennium* I. 9,14 fogalmainak (*brevis, dilucida, ueri similis*), melyeket Adamik Tamás így fordít: rövid, világos, valószerű (Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Budapest, 1987. Akadémiai).

⁴⁹ *Institutio oratoria* II. 4,3. (saját fordításom)

mestertrópusként állna a figurativitás egésze helyett. Az írópályát mint időben kifejlő folyamatot az elbeszélés tudja megérteni, azaz érthető rendbe szervezni, míg az irodalmi mű jellegét (amely ebben a megközelítésben nem folyamatszerű) a metafora deixisével lehet leírni/megnevezni. Ahogyan az embert mint békétlen lényt leírjuk azzal, hogy azt mondjuk rá: farkas; vagy ahogyan a szavak költőiségét leírjuk azzal, hogy úgy nevezzük meg őket: virágok – úgy Degré Alajos regényeit is leírhatja Mikszáth azzal, hogy kijelenti róluk: papírpálmák.⁵⁰

Hozzátehetjük: a tudományos beszédmód elvileg pusztán diszkurzív is lehetne. Esetleg úgy is fogalmazhatunk, hogy az elbeszélés metonímiája és a költészet metaforája helyett a szinekdoché alakzatára épülne: nem azt mondja meg, mi után és előtt következik egy adott jelenség, sem azt, hogy mivel azonos, hanem hogy minek a részét képezi, és magának milyen részei vannak. Ebből a szempontból az irodalomtörténet-írás régóta kényes helyzetben van, minthogy a tudományosság igénye a pusztán diszkurzív nyelv követelményét jelentené, miközben történetet is kell mesélni. A tudományos diskurzus nyelve talán sohasem lehet meg metaforák nélkül, még ha igyekszik is a metaforikus jelentésképződéseket lefékezni, mintegy megölni saját metaforáit, hogy a halott metaforák szószerintiségével érjen el egyértelműséget. Lehetséges azonban, hogy éppen az irodalomról beszélve különösen nagy a metaforák csábítása. Mikszáth pedig különösen került a pusztán diszkurzív, irodalomtudományos kifejezésmódot.

c) További magyarázat lehet, hogy az irodalomtörténetnek is le kell kötnie az olvasót, egy Mikszáth-féle előszónak pedig kifejezetten szórakoztatnia kell. Amikor ezt nem a mesélés éri el, akkor szükséges a nyelvi megformálás szépségeit csillogtatni.⁵¹

⁵⁰ „Alapjában bizony papírból csinált pálmák ezek, felületesen azt a benyomást teszik, mint az igaziak, de természetesen nem lehelnek ki oxigént.” M. K.: Degré Alajos. 1820–1896. In D. A.: *A száműzött leánya*. Budapest, 1906. Franklin Társulat, Rmkk 33., VIII.

⁵¹ Arisztotelész azt írja a *Poétikában* (1460B2–5.): „A nyelvezetre az eseménytelen részekben kell különös fáradságot fordítani”; a folytatás pedig azzal a fenti gondolattal hozható összefüggésbe, hogy a szóképek bősége

Valamennyi magyarázat megállhatja a helyét, de az is lehet, hogy a figurativitás sokszor valójában a mellébeszélés tényéről tereli el a figyelmet. Meg kell azonban jegyezni, hogy előfordulnak egyértelmű értékelések is, mégpedig mind a két végleten: Jókai Mór kételytelen dicshimnuszot kap, és a legdurvább elmarasztalásban Kemény Zsigmond részesül. A Jókai-előszó egyben a legtöbb szóképpel dolgozó szöveg, és Kemény értékelése sem nélkülözi anynyira a díszítettséget, mint Degré Alajosé.

5.1. Kemény Zsigmond, a páncélos vitéz

Kemény életének elmesélése az elbeszélések felsorolásába torkollik, utána viszont rögtön egy hasonlat következik, amely azt hivatott leírni, milyen szerepet töltött be a regényírás a szerző életében: „E munkabíró hatalmas ember pihenésül írta a regényeit, mint egy középkori edzett harcos, ki ha nehéz fegyverzetét leveti s a könnyebbikben hadakozhat, azt hiszi, hogy heverész.”

Ez a kép azonban már eleve tartalmazza azt az implikációt, hogy Kemény számára a publicisztikai írás és a szépírás ugyanaz a tevékenység, csak más eszközökkel. Már ez az implikáció is sugallja, hogy a hasonlat nem pusztán a stílus színesítését szolgálja, hanem lesz még folytatása is. Valóban, Mikszáth nem ejti el a hasonlatot, hanem a következő bekezdés elején metaforává alakítva folytatja: „Pedig ez a könnyebbik is nehéz fegyverzet volt.” Az igeidő megváltoztatása jelzi, hogy itt már nem a középkori edzett harcosról van szó, hanem Kemény Zsigmondról. Ezek a Mikszáth-szövegek elég gyakran megkérdőjelezzik hasonlat és metafora szétválaszthatóságát.

A metafora azonban már tematikus váltást vezet be. A továbbiakban nem Kemény életéről, nem az irodalmi produkció létrejöttéről lesz szó, hanem Kemény szövegeiről. Vagyis következik a fegy-

az ellentmondásos érvelésről tereli el a figyelmet: „és azokban, amelyek sem nem jellemábrázoló, sem érvelésmódot nem tartalmaznak, mert viszont a túlságosan csillogó nyelvezet mind a jellemeket, mind az érvelésmódokat eltakarja.”

verzet leírása, hogy miért is tekinthető nehéznek: „Szépirodalmi munkáiban egy mélyen látó filozofikus elme alapos tudása van lerakva, a kor- és jellemfestés kiállja a versenyt Európa legértékesebb ilyenmű munkáival.” Megjegyzendő, hogy bár az irodalmi teljesítményt az író/közönség dimenzióban Mikszáth leginkább a hatás és siker kategóriáival írja le, író/író dimenzióban a verseny metaforáját szereti alkalmazni, ami éppen nem zárja ki, hogy különböző szempontok alapján összemérje a magyar regény képviselőit egy adott történelmi pillanatban.⁵² Ha a fenti erőteljes dicséret után azt várnánk, hogy Kemény irodalmi teljesítményét magasra fogja értékelni, tévedünk: amit dicsér benne, az gondolkodói teljesítmény, amivel nyomban szembeállítja az irodalmiság, a regényszerűség, az elbeszélés hiányosságait: „De ezek a regények mégis unalmasak, mert elbeszélni nem tud, irányja nehéz, döcögős, nagy kitéréseket használ, a lélektani fejtegetéseket a szertelenségig viszi.” Kemény stílusának jellemzése meglehetősen pontosan fogalmazó, diszkurzív részlet, amely kevés szóképet használ, azok is joggal tekinthetők halott metaforáknak, mint a „mélyen látó elme”, „jellemfestés”, „kiállja a versenyt” kifejezések. Talán csak a „nehéz, döcögős irány” indít meg metaforikus jelentésképződést, az is csak azért, mert utólag módosítja, ironikusan átírja a „nehéz fegyverzet” indító képének tartalmát. Akkor a súlyos gondolati tartalmakról volt szó, amelyek nemcsak Kemény publicisztikájában, hanem szépirodalmi szövegeiben is megtalálhatók. Kiderül azonban, hogy nem a gondolatiság nehéz, hanem a kifejezés nehéz, sőt mint a következő oldal ki is mondja: nehézkes.⁵³

Kemény értékelése egyrészt olyan dicséreteket is tartalmaz, amelyek nagyon kevés magyar regényírónak juthatnak ki (európai színvonalú kor- és jellemábrázolás, gondolati mélység), ugyanakkor azonban mégis a leginkább elmarasztaló ítélet benyomását keltik az egész portrészorozatban, és ezt alapvetően nem gondolati, hanem retorikai okokkal magyarázhatjuk. A legtöbb bevezető mérlegeli

⁵² Vö. „Jósikát úgysem érhetem utol; minek erőlködjem?” M. K.: Gaal József. In *Domokos* 535.

⁵³ „[A] szépirodalomban [nem érvényesülhetett] idegenszerű, nehézkes irány és a formaérzék hiánya miatt.”

a hibákat és erényeket, de mindig a hibákat véve előre, körülbelül az alábbi elvont séma szerint: „noha a teljesítmény egészében elég gyenge, az alábbi okok miatt..., de azért nagyon jó benne az, hogy...”⁵⁴ Ez a megbocsátó, megengedő formulázás hiányzik a Kemény Zsigmondról szóló szövegben. Itt egyedül találjuk a fordítottját: „noha vannak benne nagyon jó dolgok... de azért az egész teljesítmény elfogadhatatlan.”⁵⁵ Érdemes azonban eltűnődni azon a jelenségen is, hogy Kemény mégis mindig felbukkan Mikszáthnál a legnagyobb írók felsorolásában.⁵⁶ Mintha az életrajzi vázlatok kor-

⁵⁴ Szolgáljon például, ahogyan Kuthy Lajos főművét, a *Hazai rejtelmeket* méltatja: „Nem közönséges tehetség lép ki elénk e könyvből. Mély megfigyelője a természetnek és páratlan leíró. A nyelve dagályos ugyan s emlékeztet valamely gazdag österületre, hol buján nő fű, dudva, virág s melyet szinte járhatatlanná fonnak az indák. A dialógok nem természetesek, az emberek se hús, se vér; »csinálmány« ez mind, de mekkora erővel és tehetséggel!” (M. K.: Kuthy Lajos 1813–1864. In K. L.: *Hazai rejtelmek* I. Budapest, 1906. Franklin Társulat, Rmkk 8., IX.) Nemcsak az *ugyan* – de szerkezet pozitív végkimenetelét érdemes figyelni, hanem a fenséges képet is, amely a magyar regénytörténet egyik legvisszataszítóbb antiszemita szövegét dicséri fel.

⁵⁵ A megengedő antitézis éppen fordított előjelű Kemény politikai értékelésében, ahol a máshonnan ismert, Kemény-ellenes kortesnóta szövege radikálisan átalakított változatban szerepel Mikszáthnál. A nóta mindenütt máshol így szól:

Mindig poros a kabátja,

Danielik a barátja.

Ebben a szövegben nincs antitézis, két feltehetően negatív kijelentés kötőszó nélküli mellérendelését adja. Mikszáth ellenben így idézi:

Ha poros is a kabátja,

Deák Ferenc a barátja.

Megengedő szerkezet, amely nagy pozitívummal, a Mikszáth által mindig feltétel nélkül tisztelt Deák barátságával zárul.

⁵⁶ Az 1892-es Almanach-előszóban olvasmánylistát kellene összeállítani a trónörökös számára. A keresés ezzel a mondattal kezdődik: „Ott fénylik a Kemény Zsigmond alakja” (MKÖM 80, 58.). Az 1895-ös előszó beszélője, Katángy Menyhért két „irodalmi atyát” nevez meg: Kemény Zsigmondot és Vas Gerebent (MKÖM 83, 32). Ez értelmezhető ironi-

puszának értékeléseiben nem véletlenül kerülne a két végpontra Kemény és Jókai, akik a legfontosabbak. Pszichológiai terminusokkal ezt úgy írhatnánk le (hangsúlyozottan nem Mikszáth Kálmán lelki működéseit, hanem a szövegeket elemezve), hogy Kemény Zsigmond olyan apafiguraként szerepel, aki ellen lázadni kell, aki a rend – ezúttal a szigorú gondolatiság rendjének – követelményével szembesít, míg Jókai sokkal inkább mint megengedő anyafigura jelenik meg, akit fenntartások nélkül lehet szeretni, mert ő a nagy „mesemondó”, aki „lelkének derűs játsziségaival”⁵⁷ valamiféle infantilis boldogságba ringatja olvasóját/gyerekét. A derű és a gyerekkel mellett Jókaihoz néha kifejezetten a nőiség princípiuma társul: „szelíd és szemérmes, mint egy kisasszony”,⁵⁸ és Aphroditéhez is hasonlít.⁵⁹

A szépiro Kemény jellemzése végül egy összefoglaló metaforával záródik: „Alkotásai formát és arányokat nélkülöző kolosszusok; nem tud építeni – a sok téglája miatt.” Ennek az építészeti metaforának a (csekély) értékét akkor láthatjuk át igazán, ha összeolvaszuk a Bródy Sándor regényéhez írt bevezetővel, amely nemesebbnél nemesebb anyagokból összeállított palotákról beszél.⁶⁰ Mintha

kusnak, de Kemény és Jókai együtt említése a Beöthy-előszó megfelelő helyén (amelyről alább még részletesen lesz szó) aligha.

⁵⁷ M. K.: Jókai Mór 1825–1904. In J. M.: *Az új földesúr*. Budapest, 1905. Franklin Társulat, Rmkk 21., V. és IX.

⁵⁸ Uo. VII.

⁵⁹ És még egy adalék a feminin Jókaihoz, hogy egy 1882-es publicisztikai írás (*Apróságok a Házból [máj. 19.]*) így fogalmazott: „Jókai mesével kezdte, mesével folytatta, mesével végezte. Hiába, ő neki már végzete, hogy nemzetének nevelő *dajkája* legyen.” MKÖM 63, 241 (kiemelés tőlem).

⁶⁰ Minthogy Bródyt Mikszáth, úgy látszik, mindig nagyra tartotta, lehetséges, hogy neki kell tulajdonítani a *Pesti Hírlap* 1894. szeptember 16-iki számának (16. évf., 259. sz.) 19. oldalán megjelent „Tizenhat kötet” című írást („A Pesti Hírlap eredeti tárcáját”), amely Bródy Sándort méltatta. A MKÖM a tárca „m. k.” névjelzése ellenére sem vette fel a szövege Mikszáth művei közé. A szignó alapján az olvasók nagy valószínűséggel Mikszáthnak tulajdonították az írást, bár kétségtelenül volt a lapnak más ilyen monogramú munkatársa is, Murai Károly. Az *Országos*

alulmaradna Kemény a kezdő Beöthy Zsolttal összevetve is, aki „nem tud még annyit, mint Kemény, de oda törekszik, ahova Kemény, sőt talán még meg is fogja előzni, mert nyelve színesebb, simább, kifejezőbb, előadása könnyedebb és kecsesebb.”⁶¹

5.2. *A magyar föld szaga*

A két véglet – Jókai és Kemény – között mindenesetre bőven találni olyan értékeléseket, amelyek csupa pozitív tartalmú szóképpel jellemeznék egy életművet, és mégis képesek némi kételyt kelteni. Talán az is összefügg az értékelés életrajzi beágyazottságával, vagyis a közönség fogyasztási szokásainak tárgyalásával, hogy sok a gasztronómiai természetű metafora. Természetesen nem kívánok itt előrukkolni Mikszáth előszavainak vagy általában az irodalomtudomány beszédmódjának metafora-tipológiájával,⁶² csak azt említem meg, hogy rengeteg szó esik az irodalmi szöveg zamatairól, illatáról – igaz a színeiről is. Példaként hadd idézzem először Jósika sikerének elbeszélését, és ami ugyanaz, az *Abafi* stílusának leírását: „Tüneményszerű volt. Egy édes olvasmány, csupa méz. Szinte tapadások lettek tőle a szempillák, mint az álomtól. Örvedetes hullámvás támadt.” Az *Abafi*, amely édes mézet csurgat az olvasó szempilláira, még egy gasztronómiai metaforát vonz: „Kétségen kívül Scott Waltert utánozta Jósika; nem volt benne eredetiség, se zamat. De ki keresi tavasszal az első szamócákban, melyeket megízlel, a zamatot?”⁶³

Hírlap névtelen beszámolója (A Gyulai Pál kalapja. 1898. február 3., 6.) például így ír a Kisfaludy Társaság 1898-as tagválasztásával kapcsolatban: „sőt a társaság restjei: Jókai, Mikszáth is előjöttek. (Mind a kettő makacs Bródysta.)”

⁶¹ Amiben Kemény még jobb Beöthynél, az a máshol is dicsért „lélektani indoklás és egységes bölcselkedés.” M. K.: Beöthy Zsolt: Bevezetés. In *Domokos* 504.

⁶² Az ilyen vállalkozások problematikájához lásd DERRIDA 34.

⁶³ M. K.: Jósika Miklós. In *Domokos* 603.

Az ízek emlegetése azonban nem feltétlenül sugall negatív értékítéletet, még ha nagyon gyakran találkozunk is az olyan dialektikus tárgyalásmóddal, mint amilyen itt az erények és hibák megszorító antitéziseiben mutatkozik: *szamóca* – *de ízetlen* vagy *korai* – *de szamóca*, illetve másfelől *méz* – *de a szemekre*.⁶⁴ Baksay Sándor „szingazdag nyelvről” például azt írja: „Keveset termel, mint a nemes fák, de ami gyümölcsöt hoz, annak a zamatja kíváncsú, sőt fölséges.”⁶⁵ A gyümölcsfahasonlat a *kevés* – *de jó* megszorítására fut ki, de az ilyen dicséret után rögtön következnie kell egy további megszorításnak: „A kompozícióban nem leleményes, tárgyaiban kissé egyoldalú. Nemhogy a külföldre nem megy témákért, mint mások, de még a parókia köréből se távozik, fantáziája kicsiny, de megfigyelése erős.” A figuratív mozgások itt kissé lefékeződnek, de nem teljesen. A *kevés* – *de jó* ellentétet kiegészítő *jó* – *de mindig egyforma* ellentétet már a szerző térbeli mozgásának metaforája fogja kifejezni, ezt viszont a fantázia rögvest megemléített fogalma mutatja kifejezetten metaforikusnak: a témáért menni a fantázia médiájában kellene. Így aztán az életrajzi értelemben vett szerző mel-

⁶⁴ Egy 20 évvel korábban írott szövegében Mikszáth Jókai olvasását jellemezte a szemre kent méz képével, mégpedig az ironia leghalványabb nyoma nélkül. Igaz, ott egy teljes bekezdés világította meg a képet. Lehetséges, hogy Jósikánál a kép lecsupaszítása miatt olyan különös a hatás, mert a szempillák itt csak lecsukódnak, vagyis elalszunk, de szó sem esik arról, amire Jókai kapcsán a gondolat kifut, hogy közben csodás álmokat látunk: „Jókait úgy kell venni, amint van. Mintha a bölcsőnk-beli népmesék folytatódna, ha őt olvassuk, szemhéjunk leragad, akár csak mézzel lenne bekenve, képzeletünk elfárad, de azért lihegve, kimerülten is, ellenállhatatlanul futunk utána a hímes szálnak, mely víz, víz csodálatos mezőkön át, balzsamos illatú erdők között, láb nem taposta tájakon, nem is tudjuk, nem is gondolkozunk már fölötte, hogy merre.” *A mi fejedelmünk és övéi*. MKÖM 69, 24. (Az MKÖM szövegében a *Magyar Salon*ban megjelent első közlést alapul véve „ellenállhatatlanul futnak” áll, amit a hibás egyeztetés miatt értelemzavaró sajtóhibának tekintek, és helyette a *Pesti Hírlap* másodközlésének szövegét idéztem, amely a hibát már javította.)

⁶⁵ M. K.: Baksay Sándor (1832–). In B. S.: *Pusztai találkozás. Patak banya*. Budapest, 1907. Franklin Társulat, Rmkk 37., VII.

lett, aki ki sem mozdul a parókiájáról, de ott *erősen* figyel, a szöveg elkezd valami másról is beszélni, amit talán csak kissé túlzás szerzőfunkciónak nevezni. De a szűk tematika leírása annyi negatívumot halmozott fel, hogy ideje a bekezdés végére két pozitív, vagy legalább annak is tekinthető metaforát illeszteni: „egyes mondatai, gondolatai gránitból látszanak lenni kivésve, stílusa az Aranyé és Mikes Kelemené közt foglal helyet – s az ő műveit is éppúgy átlengeti a magyar föld szaga, mint emezekét.” Ezek a szóképek első pillantásra dicséreteknek látszanak lenni, de ha a gránitból faragott mondat sugall is monumentalitást vagy maradandóságot, mindamellett felidéz a stílussal kapcsolatos szokványos metaforákat is a hajlékonyságról, mozgékonyaságról egyfelől, a nehézkességről másfelől. A magyar föld szaga egy 1907-es írásban, tehát egy évvel az *Új versek* és benne *A magyar ugaron* megjelenése után talán nem hat egyértelmű dicséretként,⁶⁶ de valószínű, hogy csak az organikus nemzeti jelleget fejezi ki. Joseph Lewinsky 1869-ben így magyarázta lelkesedését Petőfi költészete iránt: „annak a földnek a szagát ontja, amelyből ezek a költemények sarjadtak.”⁶⁷ Maga Mikszáth, amikor 1908-as cikkében a nyugatosok mozgalmát tárgyalta atyáskodó szeretettel, emlegetett bizonyos „nem földszagú zseniket”, akiket csak a hatástörténet ruház fel utólag nemzeti jelleggel; ott a földszag értéksemleres, leíró kategória. De még ha feltesszük is, hogy ezt a szöveget egy hazafias irodalomszemlélet felől kell olvasni, ahol is a magyar földnek jó szaga van, nem úgy mint a *külföldnek*, akkor is megidéződik a fennen szárnyaló és a földhözragadt ellentéte, ami itt úgy is azonosítható, mint a fennen szárnyaló fantázia és a földhözragadt megfigyelés ellentéte.⁶⁸ És persze van különbség a szag és az illat között is, amit hadd

⁶⁶ Ady a *Vér és arany*ban emleget – az én olvasatomban ironikusan – „földszagú gondolatokat” (*Álom egy Méhesről*).

⁶⁷ Bódy-Márkus Rozália fordítása. („sie [die neue Übersetzung] giebt mir den Erdgeruch des Bodens, auf dem diese Dichtungen gewachsen sind”), BÓDY-MÁRKUS 79, 81.

⁶⁸ Ehhez lásd M. K.: A fantázia és a mesék. In *Domokos* 816–820. A *Galamb a kalitkában* bevezető sorai szerint a Múza „szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s ahelyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.”

szemléltessenek egy kissé meghökkentő hasonlattal, amely Kemény történelmi regényeit állítja szembe a korai Jókaiival, „ki mint Aphrodite a vizekből, a magyar mezők hullámozó búzakalászaik közül emelkedik ki, a magyar föld friss illatával.”⁶⁹

A szöveg végül kettébontja Baksay szubjektumát, és elkezd a pap Baksay és az író Baksay ellentétéről, hasonlóságáról, összevegyüléséről beszélni, és amikor tényleg játékba hozza ég és föld ellentétét, a pap funkciójához köti az ég, az íróéhoz a föld szféráját: „a pap Baksay, úgy tetszik nekünk, akadályokat gördített az író Baksaynak, elvonta idejét, megfelezte ambícióját, nem engedte leszállni az emberi társadalom fürgetegeibe, az égiek felé irányította figyelmét, holott neki a földi dolgok közt kellett volna turkálnia.” Ehhez két megjegyzés kívánczik még. Az egyik, hogy a turkálás Mikszáth nyelvében egyszerre jelent valami viszolygó piszkálást, és utal hallatlan bőségre, amint azt a két alábbi idézet mutatja. *A lutri* című korai elbeszélésben az egyik szereplőről azt halljuk: „Akkor az öregebb bankókban is csak úgy turkált, mint a szemétkben”; az utolsó regényben, *A fekete városban* pedig azt halljuk a török basaként szereplő Quendelről, hogy a sok feleségében „csak úgy turkál, mint a tót a somban”.⁷⁰ A másik megjegyzés, hogy itt már a püspökké lett Baksayról van szó, aki csak az égiekre figyel, és egyáltalán nem ír, míg a földre összpontosítás azonosítható azzal az állapottal, amikor a parókia adta a témákat.

A külföldi és hazai témák vagy minták szembeállítását visszatérő motívum Mikszáth kritikai szövegeiben, és már csak ezért is érdemes egy pillantást vetni arra az előszóra, amely ezt a legrészletesebben tárgyalja. Beöthy Zsolt életrajza egy fenntartott metaforával indul, amely az 1870-es évek helyzetét írja le: „Általában rossz irányba indult az elbeszélő irodalom. Befűtta az utat a külföldről beözönlő sok divatos salak. Pedig az út világos, s mutató táblái mindenütt láthatók, még a tízparancsolatban is benne van az esztétikai recept.” E kép szerint az elbeszélő irodalom (ismét a kollektív szemlélet!) afféle eltévedt vándor, aki nem látja az utat, noha az

⁶⁹ M. K.: Bárány Kemény Zsigmond (1814–1875). In K. Zs.: *A Rajongók* I. Budapest, 1904. Franklin Társulat, Rmkk 17., VII.

⁷⁰ MKÖM 1, 76, illetve 22, 207.

útjelző táblák alapján tájékozódhatna. Az is világos, hogy itt normatív esztétikáról van szó, hiszen csak egy jó irány, egyetlen út van, és a szöveg narrátora rendelkezik azzal a pozícióval, ahonnan eldönthető, hogy egy irány rossz. Az „esztétikai recept” az első kivételével csupa tiltást tartalmaz:

„Tiszteld atyádat, hogy hosszú életű légy a földön. (Ti tiszteld Kemény Zsigmondot, Jókait, szóval a *magyar elődöket*, mert maradandó csak úgy lehetsz, ha *nemzeti* vagy.)

Ne legyenek idegen isteneid. (Ne utánozd Dickenst, se Balzacot, se semmi idegent.)

Ne paráználkodj. (Kerüld a francia regények frivolitásait.)

Ne öl. (A rémregények után, ahol tömeges gyilkolások okozzák a hatást, ne indulj.)

Ne lopj. (Ne plagizálj) stb.”

Ha a szöveg narrátorát egyszerűen Mikszáth Kálmánnal akarnánk azonosítani akár életrajzi, akár gondolkodói értelemben, némely megfogalmazás bizonytalanságot kelthet. A nemzeti jelleg mint a maradandóság biztosítója Beöthy Zsolt kedves gondolata – igaz, azé a Beöthyé, aki az 1890-es évektől vezető irodalomtörténész lett, nem azé, aki kezdő író volt mintegy húsz évvel korábban. Mikszáth tehát visszavetíti a kortárs Beöthy teoretikus elvárásait egy korábbi pályaszakaszra, hogy megállapítsa, az írói produkció megfelelt az elvárásoknak, amelyeket azonban nem későbbieknek, hanem örök és Istentől rendelt elvárásoknak próbál beállítani. A tízparancsolat esztétikai értelmezése aligha lehet mentes az iróniától, és ezt a gyanút a Mikszáth-életművön belüli intertextuális kapcsolatok (vagyis a tárgyalt részlet egyik kontextusa) messzemenően megerősíti.⁷¹

⁷¹ Dickens állítólag kedvence volt, és hadd idézzem egy 1904-es szövegét: „Én azt szoktam tenni, [...] hogy ha valami ügyem van és nem bírok boldogulni az apróbb-nagyobb szentek közt, bemegyek magához a főszenthez, a miniszterhez. [...] nem tudván regényhez jutni a szellemi miliómosoknál, benyitok magához Krözushoz – Dickenst értem.” (Turkálás az istenekben. *Az Ujság* 2, 1904. április 12., 2.). A frivolitás felidézheti *A Frivol akta* című elbeszélést (MKÖM 33, 86–92.), a rémregények ti-

Az ötletet Mikszáth már tíz évvel korábban részletesen kidolgozta, csakhogy egyértelműen satirikus formában. Az 1895-ös Almanach-előszóban Katángy Menyhért írja a szöveget Mikszáth Kálmán helyett, és ez a korlátolt, ostoba alak minden ötlet híján végül hipnózisban ráakad egy Kis kátéra, amely tartalmazza a témáját, tudniillik a tízparancsolatot, és valóban sikerül néhány parancsolatot esztétikai szabályként értelmeznie. Elsősorban az itt is szereplőt: „Ne legyenek idegen isteneid!”⁷² De ha éppen Beöthy Zsolt kapcsán veszi komolyan Mikszáth Katángy Menyhért gondolatát, annak oka lehet, hogy éppen Beöthy Zsolt ilyesféle esztétikát hirdetett, sőt talán gyakran hangoztatta is ezt a szólamot. 1895. január végén tartott egy előadást a Mária Dorottya egyesületben, amely némi sajtóvisszhangot keltett. Ambrus Zoltán azt kifogásolta, hogy Beöthy a beszéd legvégén kirohanást intézett a magyar nyelven, de nem magyar lélekkel írott szövegek ellen. Így reflektált erre:

„Bevallom fájt nekem ez az utolsó mondás, mert azoknak szól, akik velem egyformán gondolkodnak. A vád nem új, de új az, hogy ezzel a váddal olyan kitűnő ember áll elő, mint Beöthy Zsolt. Ezeket a vádlottakat ama türelmetlenség, mely úgy találja, hogy sok az eszkimó, kevés a főka, már sokszor kiátkozta a közös hazából; s ama rövidlátás, amelynek minden tanulás és tájékozottság kényelmetlen és gyűlöletes, százszor dörögte, hol egyikükre, hol másukra: »Ne legyenek idegen isteneid!«”⁷³

Ambrus tehát 1895 elején meglepődött azon, hogy Beöthy ilyen nézeteket képviselt; pár év múlva már nyilván nem lepődött volna meg, hiszen ez volt az alapgondolata Beöthy valószínűleg legna-

lalma furcsa lehet Poe fordítójától (MKÖM 28, 187–195 és 196–209.). A plágium emlegetése 1908-ban azért értelmezhető önironikusnak, mert pár évvel korábban rettenetes plágiumvitákat kellett folytatnia a *Jókai Mór élete és kora* kapcsán (ennek anyaga megtalálható a MKÖM adott kötetének jegyzetapparátusában).

⁷² MKÖM 83, 32.

⁷³ AMBRUS 2.

gyobb hatású munkájának, *A magyar irodalom kis-tükre*nek, amely 1896-ban jelent meg. Az első kiadás előszava szerint a kötet anyagát részben a Mária Dorottya egyesületben tartott előadások dolgozták ki.⁷⁴ Az a könyv a volgai lovas víziójával indult, hogy aztán az utolsó fejezetben („Irodalmunk magyarsága – Befejezés”) odáig jusson: „Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véréből”, és „A nemzeti lélek, melyet irodalmunk fenntartott és gyarapított: a nemzeti erő”.⁷⁵ Ambrus ezt a nézetrendszert Katánghy közhelyesnek nevezett kifejezésével írta le.

Ugyanazon a héten⁷⁶ Horváth Cyrill egészen más szempontból reflektált Beöthy előadására „Nemzeti irodalom” című szövegében. Az idegen minták követését gyerekes divatnak tartotta,⁷⁷ és éppen nem hitte Ambrus konklúzióját, hogy „Nincsenek magyarul írt munkák, amelyek nem magyar lélekből valók.”⁷⁸ A magyar nyelv szerinte kevés:

„Nagyrészt kiröppentünk a valóból, a mi valónkból és nevettük a maradiakat, kik ragaszkodtak ehhez a földhöz, ehhez a vízhez, ehhez a levegőhöz, mely szervezetünknek megfelel... Csak a nyelvünk legyen magyar – és az is csak csillogott, szokatlanná, újjá lett, de zamatját veszítette már.”⁷⁹

A szöveg ki is fejtja a herderi gondolatot, hogy a magyar néplélek a magyar föld hatására alakult olyanná, amilyen, és ha jól értem, az irodalom magyar nyelve ezt csak akkor tudja kifejezni, ha meg-

⁷⁴ „Évek során tartott irodalom-elméleti külön kollégiumaimban behatóan törekedtem megvilágítani e könyv fő problémáját s fontosabb mozzanatait; tartottam róluk, különösen a Kisfaludy Társaságban és a Mária Dorottya egyesületben, néhány nyilvános előadást is.” „Előszó az első kiadáshoz” in BEÖTHY 1900 [oldalszámozás nélkül].

⁷⁵ BEÖTHY 221 és 224.

⁷⁶ Ambrus szövege pénteken jelent meg egy napilapban, Horváthé vasárnap egy hetilapban.

⁷⁷ „Francia és angol alkotások új és szokatlan varázst gyakoroltak reánk. Olyanok voltunk, mint a gyermek, ki a tündérmesék világában kápráztatja szemét.”

⁷⁸ AMBRUS 5.

⁷⁹ HORVÁTH 37.

őrzi a magyar zamatot. Az idegen mintákra alakuló nyelv a maga csillogásával és szokatlanságával ezt a zamatot nem adhatja.⁸⁰ Innen természetesen már csak egy lépés az antiszemita diskurzus, és szövegünk meg is teszi ezt a lépést:

„Ti »boulevard«-históriákat írtok. Jó, a Lipótváros meg fog tapsolni benneteket, de a nemzet, az hallgatni fog, az nem fog érteni titeket. Ti azt hiszitek, hogy a fővárosi élet impressziói, egy évi párizsi mulatás magyar íróvá tesz; pedig a magyar író főtája a vidék, a tiszta, hamisítatlan magyar vidék.”

Hat évvel később *A Hét* lapjain Ignótus (minő meglepetés!) éppen Beöthy Zsoltnak a Kisfaludy Társaság elnökeként elmondott beszédét ízekre szedve mutatott rá, hogy aki a magyar lelket a magyar múlttal azonosítja, az általában az antiszemitizmus és az antimodernizmus összekapcsolásán fáradozik.⁸¹ Hangsúlyozni kell azonban, hogy Beöthynél a magyar hagyományokhoz kötődő magyar lélek koncepciója nem etnikai alapozású, hiszen például Arany Jánosnak a kortárs lírára gyakorolt (és nyilvánvalóan a legmagasabbra értékelt) hatásának első és legfontosabb példájaként Kiss Józsefet említi: „A hagyományok közül még mindig Arany és Petőfi hatása a legerősebb. Így amazé Kiss Józsefnél, kinek költészete javát egyszerű elégikus lírája s kisebb elbeszélő költeményei teszik, melyeknek tárgyát szívesen meríti a magyarországi zsidó életből.”⁸² A magyar hagyományokhoz csatlakozó és a magyar lelket kifejezésre juttató költészetnek tehát minden további nélkül része lehet olyan költészet is, amely kifejezetten zsidó tematikájú. De nem is arról van szó, hogy Ignótus Beöthyt személyesen antiszemitizmussal vádolná, hanem annak a diskurzusnak a veszélyes következményeire hívja fel a figyelmet, amelybe Beöthy magyar múlt és magyar lélek azonosításával belépett.

A Beöthy-előszóval kapcsolatban mindezek alapján nagyon nehéz eldönteni, mennyire ironikus a fogalmazás. Idegenség és nemzetiesség szembeállítás, mint látható, nem volt idegen Mikszáthtól,

⁸⁰ Vajon zamatosság akkor egyszersmind megszokott szűrkeséget jelent?

⁸¹ I–s [IGNOTUS] 110–111.

⁸² BEÖTHY 214.

de néha hajlamos volt a témát ironikusan kezelni. Megnyilatkozásait azonban a korabeli diszkurzív térben kell értelmezni, és a végeredmény ebben az esetben aligha lesz hízelgő rá nézve, noha nyilvánvaló a távolság a Horváth Cyrill-féle hangnemhez képest. Az írás idegenségének vagy magyarságának szembeállítását tekintetében érdemes szemügyre venni, mit is ír egy szintén problematikus figuráról, Herczeg Ferencről. Ha az volt mindeddig a fő állítás, hogy a narrációt megszakító diszkurzív részek a leginkább figuratívák, akkor a Jókairól szóló szöveg mellett éppen az ő pályaképe az, amely az elejétől végig szintén szóképekkel dolgozik. Legmegdöbbentőbb része a zárlat, amely iteratív módú narrációval meséli el, hogyan fekszik le aludni Herczeg minden este abban a biztos tudatban, „hogy a világ jól van teremtvé”. De a narráció figurativitásának szemléltetése helyett mégis inkább azt a proszöpopoiát idézem, amely Herczeg és a magyar nyelv viszonyát írja le.⁸³ Mikszáth először is elutasít egy metaforát, amely esetleg alkalmas lehetett volna erre a leírásra, tudniillik az *anyanyelv*, illetve az anyagyermek viszony képletét: „Ah ez a Herczeg! Ez minden teóriát agyongázol, amit fölépítettünk, hogy a nyelvet az anyatejjel kell beszívni.” Ez a teória (amely maga metaforikus természetű) megbukik tehát ebben az esetben; helyette egy proszöpopoiia következik, amely a magyar nyelvet csábító szépasszonyként lépteti fel, beszédet is ad a szájába, Herczeg és a nyelv viszonyát pedig erotikus képekkel jellemzi:

„Előtte föltárta a fátyolát, mézét, rejtett szépségeit, gyönyörűséges formáit, gyöngédebb akarván hozzá lenni más idegenekhez képest, mintha mondaná: »Amiért olyan bolond voltál, édes fiam, hogy magyar író lettél, mikor világnyelven is írhattál volna, teljesen odaadom neked magamat.« És odaadta.”

Az „édes fiam” megszólítással azonban valamelyest mégis visszalopja ebbe az erotikus jelenetbe a *nyelv mint anya* metaforáját is, amivel drasztikusan ödipális jelleget ad az egésznek. A nyelv odaadó kezdeményezésére a férfinak aktívan kell reagálnia, és a két

⁸³ M. K.: *Herczeg* VII.

együttműködő aktivitást szépen fejezi ki a jelöletlen alanyváltás: „És odaadta. Behatolt a magyar nyelv minden titkaiba.”⁸⁴

A nagy egymásra találás elbeszélése után még egy mondat tárgyalja az eredményt: Herczeg stílusát; és ez a mondat szinte katalógusát kínálja a téma metaforakincsének: „Friss és hajlékony az ő stílusa, néhol valóságos muzsika, és rajta van a magyar muskátli illata.” Az utolsó metafora a muskátli illatával visszahozza a szerelmi viszony témáját, és úgy állítja a szemünk elé Herczeget, mint aki – ellentétben a földszagú Baksayval vagy a búzamezőkből Venusként kiemelkedő, földillatú Jókaival – a muskátlis ablakoknál udvarolgat.

Ha az irodalmiságot leíró metaforák teljes tipológiáját nem is próbáltam meg felállítani, és arra sem törekedtem, hogy az e célra alkalmazott szóképek minden fajtáját felvonultassam, azt talán sikerült érzékeltetni, milyen hallatlan mértékben telítettek szóképekkel a szövegek nem narratív részei. És ahogyan az ellentétezés logikai mélystruktúrájára épülő előadás az *elocutio* szintjén a különböző aspektusokat egyszerre tekintetbe vevő elfogadás kibékítő attitűdje révén mintegy megszeli, úgy a figuratív leíró és értékelő diskurzus is alkalmas arra, hogy ellentétes minőségeket egyszerre sugalljon. Ha a folyamatábrázolás narrativitásának és az értékelő diskurzus figurativitásának ellentéte jellemző is az irodalomtörténet-írásra általában, a kiegyenlítő tudatosság olyasmi, ami leginkább Mikszáth intellektuális habitusából következett.

⁸⁴ A nyelv-anya erotikus leírása még explicitebb formában fogalmazódik meg egy évvel később, egy előszóban, melyet Mikszáth 1906-ban egy meséskönyvhöz írt: „Hiszen talán hasznos több nyelvet tudni, de ez még nincs eldöntve. Mert az anyai nyelv valóságos szeretője annak, akit megígézt, s attól tartok, hogy csak az előtt veti le ruháit, annak mutatja meg titkos bájait, édes szépségét, aki csak ölelte térdepel, és nem húz másokhoz.” *Előszó [vagy miért gondolom ezt a mesegyűjteményt hasznosnak?]*. In *Domokos* 385.

A TÖRTÉNELEM A NOVELLÁKBAN

Mikszáth történelmi tárgyú szövegeivel, vagy történelem mikszáthi ábrázolásának kérdésével eddig is foglalkozott a recepció, de szinte kizárólag azzal, ahogyan a regényekben jelenik meg a történelem. Ezen tulajdonképpen nincs is miért csodálkozni; egyrészt a Mikszáth-szakirodalom eleve és mindig is a regényekre koncentrált (a kivételt képező két korai novelláskötetben nincsenek történelmi tárgyú elbeszélések); másrészt a történelmi tárgyú irodalom problematikáját az irodalomelmélet kizárólag a történelmi regény (és még, ami Mikszáthnál nem játszik szerepet, a történelmi dráma¹) műfaján át közelítette meg és tárgyalta; harmadrészt a novellaelmélet, a nemzetközi (bár elsősorban angolszász érdeklődésű) novellaelemző diskurzus sem foglalkozott – szinte még alkalmilag sem – a történelem kérdésével. Novellákkal kapcsolatban talán nem is lehetne olyasmit tárgyalni, ami a történelmi regénnyel kapcsolatban hagyományosan kérdés volt: a történelmi korszakháttér hitelessége, a történelmi folyamatok dinamikájának bemutatása, a történelem mint a jelenhez vezető, a jelent meghatározó múlt bemutatása.² Mindezekre, vagyis mondhatnánk, hogy a történelemre egy novel-

¹ Mindazonáltal jellemző, hogy LUKÁCS könyvének is *A történelmi regény* a címe, és ezen belül jut egy hosszú fejezet a „Történelmi regény és történelmi dráma” összevetésének (67–125).

² Erős elméleti reflektáltság nélkül manapság a történelmi regényről sem lehet beszélni. A továbbiakban, amikor novellákról lesz szó, nem adódik alkalom, hogy a történelmi regénnyel kapcsolatos újabb irodalomtudományos fejleményekre hivatkozzam, de több könyv is mintegy a háttérét képezi vizsgálódásaimnak; HITES 2004 és 2007; BÉNYEI 2007.

lában túlságosan kevés hely jut ahhoz, hogy igazán súlyos következtetéseket vonhassunk le. Másfelől a novellaelméleti és novellaelemző szakirodalom közkeletű megállapításai szerint a műfaj annyira az egyes emberre, az egyénre koncentrált, a novella időtápasztalata annyira pontszerű, a tipikus novellacselekmény pedig annyira egyszerű, bár revelatív esemény,³ hogy a történelemmel, nagy embercsoportok hosszú időn át kibomló, azaz csak hosszabb időszakokban érzékelhető és előadható narratíváival nem is tudhat mit kezdeni.

A novellaelméletnek ez az érdektelensége a történeti tárgyú elbeszélések iránt azért feltűnő, mert a történelemmel kapcsolatos gondolkodás néhány évtizeddel ezelőtt éppen akkor változott meg alapvetően, amikor a novella felé fokozódó érdeklődés kezdett fordulni az irodalomtudományon belül, amikor a novellákkal való foglalatosskodás némi rangra tett szert, mondhatnánk, emancipálódott egy „novellatudomány”. A történelem fogalmának megváltozását a történettudományban Hayden White *Metahistory*-jától, vagyis 1973-tól szokás keltezni. Bár nyilvánvaló, hogy a – nevezzük így – pozitívista történettudomány történelemfelfogásával szemben már sokkal korábban is elég sokan foglaltak meg hasonló fenntartásokat, sőt, a fenntartások egy része a modern történettudománnyal annak diskurzusán belül is egyidős, mégis talán ekkortól vált kínossá olyan – a legtöbbször a rankei megfogalmazással jellemzett – nézeteket hangoztatni, hogy a történelem valahogyan, egy bizonyos módon volt (rendelkezik objektív létmóddal), és pontosan úgy elő

³ Ha az ember egy könyvtárnyi irodalomról tesz összefoglaló, általánosító kijelentéseket, annak az igazságtartalma természetesen mindig megkérdőjelezhető, ráadásul nagyon nehéz lenne itt pontos és kimerítő bibliográfiát adnom egy lábjegyzetben arról a diskurzusról, amelyet fent jellemeztem. Ezért mindössze egy klasszikus, úttörő munkára és egy a novellával kapcsolatos nézeteket összefoglaló és kommentáló tanulmányra hivatkozom: O’CONNOR 1953 és PRATT 1981. Ha az ember az olyan folyóiratok számait lapozgatja, mint a *Studies in Short Fiction* vagy a *The Short Story in English*, úgy látja, a fenti általánosságok nagyjából evidenciának számítanak. További kérdés persze, hogy egy rövidebb történelmi tárgyú elbeszélést angolul „short story”-nak neveznénk-e, vagy éppen azért, mert a fenti általánosságok nem illenek rá, inkább „tale”-nek.

is lehet adni (objektíve megismerhető). A történelemelméleti, illetve a történettudományos diskurzusban végbement fordulattal egy időben a posztmodern irodalom is aláásta a múlt megismerés-lehetőségeire vonatkozó közfelfogást. Ez az irodalom „a történelmi kontextust újra fontosnak, sőt meghatározó jelentőségűnek tekintti, de ugyanakkor problematizálja a történelmi tudás egész fogalmát.”⁴ Van tehát egy alapvető paradoxon: bár a múlt nagyon fontos, talán egyenesen meghatározó jelentőségű számunkra, de csak a róla szóló, jelenbeli elbeszélésekben létezik, ezért nem megismerhető oly módon, hogy általa megértsük, mi és hogyan határoz meg minket; ez a paradoxon élteti a posztmodern metafikciót (ahogy Linda Hutcheon elnevezte), amely az ilyen olvasatokban éppen a történelem problematizálásáról szól.

Ilyesmi viszont egy novella keretei között is megvalósítható, amire talán vannak is példák. Michael Orlovsky a múltbeli személyek és események posztmodern irodalmi tárgyalásának megnevezésére a *historiografiction* kifejezést javasolta, és abban látta különbségét a történelmi tárgyú irodalomhoz (*historical fiction*) képest, hogy elsősorban a szereplőkre, esetleg egy motívumra koncentrálnak, míg a korábbi tárgyalásmódot a cselekmény, vagy a környezet, a részletek, a régi életmód ábrázolása éltette.⁵ Ez az ellentét tulajdonképpen úgy is érthető, mint ami a modern novellával kapcsolatos szakirodalmi elvárások és a történelmi téma ellentmondását fogalmazza át. Mivel a novella személyes vagy motivikus szinten kellene, hogy működjön, a történelmi tárgyú elbeszélés viszont egyrészt cselekményelvű, másrészt a múltbeli világ átfogóbb megjelenítésére törekszik, egy a múltban játszódó „igazi” novella olyan keverék műfajnak látszik, hogy külön szóhibridet kell alkotni a megnevezésére. Orlovsky azonban három elemzett példája közül az egyiknek fő témáját és a szereplőkről megfogalmazott mondanivalóját a következőképpen foglalja össze: „végső soron minden személy túl van a megértésen, akár híres, akár történelmileg jelentéktelen.”⁶ Vagyis

⁴ HUTCHEON 89.

⁵ ORLOVSKY 47.

⁶ ORLOVSKY 53. A tárgyalt novella: Donald Barthelme: *Robert Kennedy Saved from Drowning*.

a történelmi novellának is lehet olyan változata, amely éppen a múlt megismeréslehetőségeire kérdez rá: a *historiografiction* is lehet *historical metafiction*.

Ilyen keretek között érdemes Mikszáth történelmi kisprójáját újra-olvasni. Nem mintha azt akarnám állítani, hogy valójában posztmodern szerző volt, aki már akkor kitalálta a történelmi metafikciót. De van írásművészetének két olyan aspektusa, amelyre a történelemmel kapcsolatos újabb érzékenységünk különösen figyelmesé tehet. Az egyik az ismeretelméleti keretek már megfigyelt, állandó tudatosítása, amely a múlttal kapcsolatban történetfilozófiai távlatot nyerhet. A másik a századforduló Magyarországnak problematikus viszonya a saját történelmi folytonosságához, amely Mikszáthot különösen foglalkoztatta. Ha pedig akadnak olyan novellák, amelyekben ezek a témák uralkodnak, akkor azok a történettudományos diskurzus megváltozásának és a posztmodern irodalom történelemfelfogásának tapasztalata alapján különösen frisseknek látszanak.

Mikszáth ráadásul írt egy teoretikus szöveget is a történetírásról, amely számos, az újabb diskurzus felől nézve ismerős és fontos szempontot felvetett. Ami nem azért fontos, mintha egy karcolata alapján úgy tekinthetnénk Mikszáthra, mint a hetven évvel későbbi történettudományos fordulat előfutárára:⁷ bármennyire okos ember volt is, és bármennyire elmélyült gondolkodásra következtethetünk is egynémely könnyed hangvételű szövegéből, nem sok értelme volna egy tízoldalas karcolatát több száz oldalas történetfilozófiai munkákkal összevetni. Abban a szellemi közegben azonban, ahogyan manapság szoktunk történelemről beszélni, az ő szemlélete hasonlóknak, ismerősnek, ezért szinte közvetlenül érthetőnek látszik. Csak szinte, mert tulajdonképpen az általa kifejtett történelem- vagy történetírás-koncepció elemeiben nem volt áttörően újszerű. De lehet, hogy ugyanezt Hayden White-ről is elmondhatnánk; ő valóban nagyszerű és átütő hatású könyvet írt, de a koncepció egyes elemeinek akár évszázados előtörténete volt. Mikszáth szövege attól hat olyan frissnek, hogy a 19. századi történelemelmé-

⁷ White és Mikszáth történetfilozófiai gondolkodásának hasonlóságához lásd BARANYAI 224–226.

leti diskurzuson belül megfogalmazottakból majdnem mindig (mondhatnánk: majdnemhogyan következtesen) azt az álláspontot választja, amelyik a mi jelenünkből visszatekintve a vállalhatóbbnak látszik.

1. Mikszáth elméleti megjegyzései

A szöveg, amelyre utaltam, Marczali Henrik 1907-ben megjelent kétkötetes munkája, *Az 1790–91. országgyűlés* kapcsán fejti ki nézeteit. Címe *Olvasás közben*, alcíme *Laikus megjegyzések a történetírásról*. A karcolat első fele egy személyes vitatkozást mesél el Marczalival, amelyet az a kijelentés zár: „Folytatom majd a vitát, írásban.”⁸ A második, kicsivel hosszabb rész ezt az írásbeli folytatást adja (így is kezdődik: „Hát folytatom.”), mintegy levélformában, tegeződve, magához a történészhez intézve a szavakat. Az adott könyv kapcsán tett néhány megjegyzésből, az alapvető dicséret mellett némi hiányérzet megfogalmazásából általános vita kerekedik a történetírói diskurzusról. Több olyan gondolat is megfogalmazódik, amelyet a történetírás újabb elméleti kritikájából érezhetünk ismerősnek. Az első talán a fantázia szerepének hangsúlyozása, különös tekintettel a történeti események összekapcsolására, a történeti narráció kialakítására: „...kell is [a fantázia] a tények szerves összefüggésbe hozatalához...”⁹ A második a történetírás mint elbeszélés meghatározása és így azonos kategóriába rendelése a fikciós elbeszéléssel: „Hiszen két rokon dolog. Ő [Macaulay, a történetíró] is elbeszél, a regényírók is elbeszélnek.”¹⁰ Igaz, az idézet a különbség megfogalmazásával folytatódik, és itt utalás történik a való-

⁸ *Az Újság* 6. évf., 1908. május 27., 2. (A szöveg könnyebben hozzáférhető, de textológiaiilag sajnos megbízhatatlan változata megtalálható *Domokos* 426–435.)

⁹ Uo. 1. A képzelőerő ilyesfajta funkciójára a történetírásban gyakorta történt utalás, és legfontosabb forrása Humboldt értekezése *A történetíró feladatáról* (HUMBOLDT 121–122).

¹⁰ Uo. 2.

ságra és a tényekre: „...a különbség csak az, hogy ő való tényeket mond el oly művészettel, mint a szépírók, míg ellenben ezek komponált eseteket és helyzeteket írnak le olyan allűrökkel, mintha valóságot mondanának.” Az igazi különbség tehát az ábrázolt események létmódjában van, és éppen ezzel kapcsolatban a 20. században felmerültek kételyek. Mint Roland Barthes leszögezte: „Ez a diskurzus kétségkívül az egyetlen, ahol annak referensét a diskurzuson kívülinek tekintik, anélkül, hogy az valóban tetten érhető volna a diskurzuson kívül.”¹¹ Mikszáth nem fogalmazott meg itt kételyt abban a tekintetben, hogy a történetírói diskurzus referense létezik a diskurzuson kívül. Csakhogy a fikcionalitás mint a kétféle elbeszélés lényegi különbsége éppen a diskurzuson kívülre kerül, és az olvasás szempontjából nem könnyen megközelíthető. Márpedig Mikszáth végig az olvasás, a diskurzus kérdéseivel foglalkozik.¹² Másként feltéve a kérdést: garantálja-e az elbeszélte tények valódisága, hogy hihetően, valóságként jelenjenek meg az elbeszélésben? A szépirodalom felől nézve a válasz egyszerű. Egyfelől már Arisztotelész leszögezte, hogy a költő nem attól lesz költő, hogy a valóságot mondja, de akár mondhatja is a valóságot.¹³ Nem a fikcionalitás teszi az elbeszélést művészetté, hanem a valóságként mondás, már akár tényszerűen megtörténtek az események, akár nem. Ha viszont a szépíró művészete éppen azokat a bizonyos allűröket jelenti az összehasonlítás második tagjában, akkor a két definíciót összevonva a példa értékű történetíróról megállapítható, hogy a való tényeket úgy mondja el, mintha a valóságot mondaná. Vagyis a tények valódisága, még ha elvileg léteznek is a diskurzuson kívül, az olvasás szempontjából nézve mégiscsak a történetírói diskurzus

¹¹ BARTHES 96.

¹² „A történelmet tudni, hegyiről-töviről átérteni, ez, megengedem, tudomány, de ezt a tudást mintegy átönteni másokba, minél kellemesebb, vonzóbb módon emlékezetbe mászó alakban, az már művészet.” (Uo.) A művészi tetszetősségről mint a történeti tudás közvetítésének hatékony eszközéről természetesen sok szó esett a 19. században. Itt csak az az érdekes, hogy Mikszáth milyen határozottan állítja, hogy ő nem magáról a történeti tudásról, a történelemről mint tudományról beszél.

¹³ *Poétika* 1451b.

retorikai teljesítménye lesz. Harmadik elemként azt a belátást emelhetjük ki, hogy a történetírás nem egyetlen objektív igazságot fogalmaz meg a múltból, hanem egymással versengő, esetleg egyaránt elfogadható magyarázatokat, amelyek a történeti emlékek, adatok (ahogyan ebben a diskurzusban magyarul mondani szokták: az evidenciák) eltérő válogatásán és értelmezésén alapulnak.¹⁴ Mikszáth ennek példázására három különböző történeti magyarázatot ad az 1905-ös választójogi reformra, amelyeket egy-egy száz évvel későbbi történetíró kitalálhatna, és megállapítja, hogy mindegyiknek igaza lenne, sőt „ezt így lehetne folytatni akár egy kötetten keresztül.”¹⁵ Negyedik, a mikszáthi novellisztika szempontjából különösen fontos, ugyanakkor a mi jelenünk számára nagyon ismerős gondolatként azt lehetne kiemelni, hogy a politikatörténet vagy az elit története mellett, annak részben háttér- és magyarázataként azt is szükséges feltárni, ami a perifériákon, az alávétetek között, a nép körében történt.¹⁶ És itt a gondolkodás- és mentalitástörténet igénye is megfogalmazódik:

„De a fantáziáhiányánál is nagyobb baja a magyar Kliónak, hogy csak a királyi kastélyok és az országgyűlési termek körül ögyeleg, a népet nem látja. Hogy a királyok mit csinálnak, tudjuk, de mért csinálják ezt, amazt, csak akkor tudnánk, ha az is elénk tárulna, hogy ugyanakkor a nép mit csinál és mit érez. Egyiket a másik nélkül megérteni és megítélni lehetetlen. De Klió a Herkópáternek se mozdul ki a királyi ereszek alól, és csak úgy a fal mellől historizál. Pedig milyen gyönyörű mező van odakünn, ha egy kicsit odább is elkalandoznék. Milyen érdekes bepillantás kínálkoznék, hogy éppen a Ferdinánd és a Zápolya koráról beszélünk, a perifériákon.”¹⁷

¹⁴ Ezekhez a nézetekhez lásd MINK 125–126, valamint ANKERSMIT 1983.

¹⁵ I. m. 3.

¹⁶ Már a *Fanni hagyományai* bevezetésében ezzel az igénnyel állítja szembe Kármán a történetírást, de a megoldás akkor még a történetíráson kívül, a fikcióban valósulhatott csak meg.

¹⁷ I. m. 4.

Mikszáth a módszerre is utal, amellyel szerinte a marginális történetek, a népi érzéstörténet feltárható. A naplók, levelezések, memoárok túl (amelyekből szerinte Magyarországon túl kevés készült, illetve maradt fenn) alapvetően régi jogesetek, periratok tanulmányozását javasolja. Vagyis körülbelül azt, amit hasonló célokra a mikrotörténet-írás alkalmaz.¹⁸ Le Roy Ladurie is azt írja, „először memoárszerzőknél kereste” a parasztság „áttételek nélküli vallomását”, de ennél még tovább akart menni, és így akadt rá a kathar eretnokséget nyomozó 98 per anyagára, amelyekben az inkvizitor „szóra bírta a falvak lakóit.”¹⁹ Mikszáth a maga esszéjében – összhangban a fantázia szerepének hangsúlyozásával – csak elképzel egy pert, amely szövevényesen végtelenné válik azáltal, hogy egy felvidéki megyében két közigazgatás is van (egy Ferdinánd- és egy Zápolya-párti), és a peresztes mindig megváltoztathatja pártállását, és újakezdheti perét a rivális hatalomnál, mégpedig megnövekedett esélyekkel. Feltűnő azonban, hogy a nép életét két nemesember pere, a vármegyei igazságszolgáltatás adott korszakbeli működése volna hivatott megmutatni. De maga a történelem ilyesfajta megközelítése több szempontból is figyelemre méltó.

Egyrészt eléggé meggyőző az az elképzelés, hogy a jogrend előfeltétele minden történelmi érzéknek,²⁰ hogy a törvényes rend, a jog kategóriái teszik lehetővé, hogy a társadalmi küzdelmeket a diakróniában, vagyis történelemként értelmezni tudjuk.²¹ A jog kontinuitása a múltat talán közvetlenebbül mutathatja meg a jelen előtörténeteként, különösen akkor, ha a jelen részben a múltból itt felejtett, a jelen társadalmi igényeivel nehezen összeegyeztethető intézmények határozzák meg. A változatlanul továbbélő, mélyen

¹⁸ Lásd a mikrotörténet-írás három leginkább emlegetett alapművét, amelyek mind peranyagok alapján tárják fel egy-egy korszak, közösség vagy legalább egy személy gondolkodásának jellegzetességeit, és magyarul is hozzáférhetők: LE ROY LADURIE 1997 [1975]; GINZBURG 1991 [1976]; DAVIS 1999 [1983].

¹⁹ LE ROY LADURIE 9.

²⁰ HEGEL 124.

²¹ WHITE 1997, 124.

anakronisztikus törvény váratlan aktiválódása indítja el *A fekete város* cselekményét is.

Másrészt a történelem olyan előadása, amely peranyagokra, tehát magánjogi kérdésekre alapozódna, mint azt Mikszáth hangsúlyozza is, eltávolodna a politika-, diplomácia- és eseménytörténet nagy elbeszéléseitől, és hétköznapi szinten, az egyének személyes életsorsának meghatározottságaiban mutathatná meg a múltat. Nem egy hadjárat vagy egy nagypolitikai döntés kerülhet az érdeklődés középpontjába, hanem az, hogy a kialakult történelmi helyzet milyen életlehetőségeket kínál a történelem névtelen vagy akár említetlen mellékszereplőinek békés (vagy kevésbé békés) mindennapjaiban. Ez egyfelől keretet teremthet a történelem deheroizáló elbeszélésehez (egy hős nem pereskedik); másfelől a jogi szemlélet mintát adhat ahhoz, hogy a múlt alternatív, egymással versengő elbeszélések, különböző perspektívákból előadott történetek halmazaként jelenjen meg. A tárgyalás, a per eleve elbeszélések versenyének drámája,²² és mint ilyen válhat az irodalom gyakori témájává. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Mikszáthnál még ahhoz képest is sok a jogi téma,²³ hogy állítólag általános a jelenlétük az irodalomban.²⁴ Hiszen nála mind az igazság megismerhetőségének kérdése, mind a szövegek értelmezhetőségének problémája középpontba szokott kerülni, márpedig a peres eljárások mindkettőt kész, dramatikus formában tematizálják. A történelmet magát természetesen nem lehet egy per keretei között színre vinni, jogi megközelítése azonban megkérdőjelezi az egyértelmű értéktulajdonításokat: a történelmi konfliktusok elbeszélésében mindkét fél szempontjai, érdekei, igazságai megszólalhatnak.

²² ABBOTT 138–152.

²³ „Mikszáth jogászi módon látja meg és jogászi érzékkel tapintja ki az írói feldolgozásra alkalmas tárgyakat, élethelyzeteket és érdekellentéteket, egyszóval választja meg a témát [...]. Jogi jellegű, jogi nyelven meghatározható bonyodalmakban szerepelteti hőseit és maga a bonyodalom megszerkesztése is gyakran jogi formák, például peres formák segítségével történik.” KRÁHL 30.

²⁴ POSNER 1998.

2. A nemzeti történelem peremén

A jogi témák mindenesetre Mikszáth történeti tárgyú novelláiban is gyakoriak,²⁵ és mint Kráhl Vilmos könyve állítja, a szövegek jogtörténeti háttere hiteles szokott lenni. Az 1908-as esszében megfogalmazott elvárás a történelem ábrázolásával szemben nem annyira elvi alapvetés, amelyre történeti tárgyú irodalom épülhet, hanem inkább egy több évtizedes írói gyakorlat addig kimondatlan vezérelveinek – és egyben a történetírás mibenlétéről folyó évszázados diskurzus bizonyos vonulatainak – utólagos összefoglalása. Maga a példa, hogy milyen anyagokkal kellene a történetírásnak foglalkoznia, felbukkant már egy 1884-es elbeszélésben, *A Kürthyné uborkáiban*,²⁶ amely egyben annak is jó példája, hogyan próbálja Mikszáth a nemzeti történeti hagyomány mellékszereplőit szóhoz engedni,²⁷ hogyan juttatja a fantázia révén saját történethez őket, illetve hogyan írja át egy alsóbb perspektíva alkalmazásával a hagyományozott elbeszéléseket.

A Ráhón lakó Kürti Ferencné éppen csak megemlíti Gyöngyösi a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* II. rész, 95. strófájában. Más szerepe nincs is, mint hogy a harcok miatt Murányba költözve tart egy intézőt, Nagy Jánost, aki a murányi lakhely és a ráhói birtok között közlekedik: őt vesztegeti meg Wesselényi, hogy juttassa el levelét Széchy Máriához, a hírvivő és az úrnő személyes találkozásának ürügyül pedig gondoskodik „egy iszák uborkáról”, ami Murányban még újdonság lehet. Maga Kürtiné tehát semmilyen cselekedetet nem hajt végre a költeményben, és nem is tudunk meg róla semmit, sem külsejéről, sem sorsáról.

²⁵ Sőt, KRÁHL szerint „Történeti tárgyú írásainak majdnem mindegyike tartalmaz vagy érint jogtörténeti anyagot” (60).

²⁶ MKÖM 35, 46–55. Az esszé megírása idején minden bizonnyal már tervezetett utolsó regényben (amelynek folytatásai 1908 októberétől kezdtek megjelenni), *A fekete városban* is találkozni hasonló motívummal, hiszen Lőcse mindkét rivális hatalomnál megpróbálja feljelenteni Görgeyt.

²⁷ Ami részben azért értelmezhető úgy mint a Walter Scott-féle történelmi regényhagyomány egyenes folytatása.

Mikszáth tehát a kanonikus elbeszélés²⁸ egyik apró epizódját választja ki az átíráshoz, de éppen mert a mozzanat annyira marginális, sikerülhet olyan retorikát kialakítania, amely azt sugallja, valójában csak apró kiegészítéseket tesz, amelyek a Gyöngyösi-féle történet egészét nem is érintik. „Hanem azt a »többit«, azt elnekelte előlünk Gyöngyösi István uram” – írja nem sokkal a novella vége előtt.²⁹ Mintha, amit Gyöngyösi megírt, abba ő egyáltalán nem avatkozna, annak érvényét nem kérdőjelezné meg, és a két történet csak érintkezne egymással, minden átfedés nélkül. Pedig a novella valójában radikális átírást hajtott végre, és vendégszövegének teljes értékstruktúráját felforgatja.

A novella narrátora közelebbről nem definiált forrásokra „annálékra” (46), „a krónikára” (54) hivatkozik, ezek a hivatkozások azonban csak az elhitető apparátus részeként működnek, hasonlóan ahhoz az állításhoz, hogy Kürthyné szépségét a kor mindhárom nagy költője (Zrínyi, Gyöngyösi, Koháry) megénekelte. Kürthyné a szépségén kívül – állítja – arról volt nevezetes, „hogy két élő férje volt egyszerre”, ez pedig azért volt lehetséges, mert a pereskedés a megyében a kettős adminisztráció miatt ellehetetlenült:

„És a nemes vármegyékbe az egyik [király] is nevez ki főispánt, a másik is. A két főispán, mindenik a maga módja szerint, megalakítja a tisztkart: a viceispánokat és nemesi bírákat. Nem is rossz az így! Mindenki ott keresheti az igazsá-

²⁸ Gyöngyösi kanonikus pozíciójának hullámmozgásához lásd JANKOVICS 2007. A költő megítélése akkoriban épp magasán állt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy mint Solt Andor írja, „A »murányi kaland« irodalmunk leggyakrabban feldolgozott epikai-drámai témája” (Jókai Mór: *Drámák* I. S. a. r. SOLT Andor, Budapest, 1971. Akadémiai, 946.) Írtak a témáról elbeszélő költeményeket 1847-ben (Arany János: *Murány ostroma*; Petőfi Sándor: *Szécsi Mária*; Tompa Mihály: *Szécsi Mária*), de Kisfaludy Károly (*Szécsi Mária*, vagy: *Murány ostromlása*. 1820) és Jókai Mór (*A murányi hölgy*. 1860) is fontos lehet. A viszonyítási alap azonban a novellában egyértelműen Gyöngyösi, már csak azért is, mert az említett 19. századi feldolgozásokban Kürthyné nem szerepel.

²⁹ MKÖM 35, 54.

got, ahol neki tetszik. S meg is találja mindenki, olyannak, aminőnek képzelet – mert ha az egyik tisztikar elveri rajta a port, beállíthat a másik tisztikarhoz: az merő kötekedésből is biztosan pártját fogja.

Az pedig egészen az embertől függ, melyiket tartsa a kettő közül törvényesnek és igaznak.

Pörölhetette hát Kürthy Ferencet a felesége miatt Detrik Péter uram, az első férj, nem ért az semmit: ha III. Ferdinándtól eszközölt ki valami rendeletet, fogta magát Kürthy, s átpártolt I. Rákóczi Györgyhöz, minélfogva nem lehetett a rendeletet végrehajtani rajta. Mikor meg aztán Detrik is átment Rákóczi hűségére, hogy a feleségét annak a révén keríthesse meg, akkorra Kürthy Ferenc uram meg visszapártolt újra Ferdinándhoz, s megint nem lehetett végrehajtani a Rákóczi rendeletét.” (46–47.)

Kürthyné szépségének híre azonban féltékenységet kelt a Murányba érkező Széchy Máriában, aki el akarja pusztítani a rivális szépséget (mintha csak Hófehérke gonosz mostohája lenne).³⁰ Először sógora, Illésházy révén elfogattja, és visszaküldeti első férjéhez Erdélybe, de akkor kiderül, hogy Kürthyék becsapták Széchy Máriát, és csak a szépasszony cifra ruhába öltöztetett szolgáját mutatták be neki, és vetették oda áldozatul. Mária ezután nem elégszik meg azzal, hogy a környékről távolítsa el a vetélytársat, hanem halálos ítéletet eszközöl ki ellene az erdélyi fejedelemtől. Végrehajtani azonban egyelőre nem sikerül, mert Wesselényi megindul Fülekről Murány ellen. Az ostrom egyik napján egy parasztleány állít be a várba egy cigánylánnyal, és azt állítja, elhozta Kürthynét a Mária által kitűzött vérdíj fejében. A nő tagadja az azonosságot, és azt állítja, csak a várban még újdonságnak számító, mert a völgyben előbb termő uborkát hozott eladni, és különös hangsúllyal kéri, hogy a már túlérrett, csak magnak hozott, nagy sárga uborkát akkor bontsa fel, ha egyedül van. Mária ezt nyomban megteszi, az uborkában megtalálja

³⁰ Amikor Kürthyné szobalánya úgy nyilatkozik úrnőjéről Mária előtt: „A legszebb azok között, akiket valaha láttam”, Mária így válaszol: „Ezért a szavadért meghaltok mindketten” (51).

Wesselényi szerelmes levelét, cserébe a kendővel letakart uborkáskosárban odaadja Kürthynének a halálos ítéletet. Ezután már csak Széchy Mária és Wesselényi első találkáját meséli el a novella, amelyen a férfi elmondja, hogy ő volt a parasztleány, aki Kürthy-nét a várba vitte.

Ha Kürthyné esetében a nemzeti elbeszélés mellékszereplőjének szóhoz juttatását látjuk, az igazolható az adott kanonikus elbeszélés tekintetében, szociális szempontból azonban hamisnak látszhat. Gyöngyösi hangsúlyozza, hogy Kürtiné „nem paraszt özvegység, hanem főrend”. Elvileg nem kizárt, hogy Mikszáthnál a szociális státusa megváltozzon (ahogyan a neve is megváltozik, hiszen Gyöngyösinél Kata, Mikszáthnál Bozók Klára), de hát mégiscsak a ráhói vár úrnőjéről van szó, akit Illésházyék mint „szomszéd a szomszédot” látogatnak meg. De narratológiai szempontból Mária az egyetlen főszereplő, az elbeszélés mindvégig őt, az ő cselekvéseit követi. Kürthyné megismerhetetlen alakja csak a háttérben kísért. Kürthyné maga csak egyetlenegyszer jelenik meg, akkor is cigánylánynak öltözve és annak megfelelően, tehát nem saját nevében, saját helyzete szerint szólalva meg. Ő szinte csak annyiban szereplője a novellának, amennyiben Mária cselekedetei rá irányulnak. Másfelől azonban a novella eseményei mégis a két, egymással szembeállított nőalak közti erőterben bontakoznak ki. A két nőalak így egy mitikus struktúra két pólusa lesz, és mint látni fogjuk, nem véletlen, hogy a történet egyik főszereplője alig tud megjelenni a narrációban. És hiába tartozik a két nőalak egyaránt a saját történelemmel bíró legfelsőbb elit tagjai közé, a történet poétikai formálásában ez az egyenrangúság elenyészik, és Kürthyné kiszolgáltatott, sokkal kevesebb érdekérvényesítő eszközzel rendelkező, alacsonyabb státusú figuraként jelenik meg. Az elbeszélés során ő csak álruhában szerepel (egyszer „a virágokat öntözte az udvaron parasztruhában” [51], egyszer pedig „inkább cigányasszonynak nézett ki”, akiről a „ruha cafatokban lógott le” [53]), de ezek az álruhák, különösen a második esetben megfelelnek az ő tényleges kiszolgáltatottságának. És a cselekedetei is azt sugallják, hogy ő olyan életformát képvisel, amely alatta marad a nagy történelmi narratívákban elbeszélhetőnek. Széchy Mária is megunja a férjét, de ő megszökik tőle, és amikor a férje utána megy, ágyúkkal kergeti el saját várának fala

alól (erre a történetre, jellemző módon, volt is forrása Mikszáthnak³¹). Kedvtelése, hogy messze kilovagol, és hogy a háború idején páncélban és nehéz csizmákban jár a bástyákon. Kürthyné ezzel a történelemformáló főszereplővel szemben szinte csak paraszti cselekvéseket hajt végre: virágot locsol és uborkát szed. Amikor ő ráun a férjére, nem a hatalommal bírók nagy konfrontációját választja, hanem inkább olyasmit, ami az alávetettek kisszerű taktikázására emlékeztet. Széchy Máriától kénytelen elválni a férje, miután ágyúszóval kergették el, Kürthyné viszont egyszerűen vallást vált, elválk, majd újra férjhez megy. És ahogyan a házasságból kibújjik a vallás megváltoztatásával, ugyanúgy bújjik ki a jogi felelősségvállalás alól a rivális felsőségek közti ide-oda meneküléssel.

A kiindulásul választott jogeset azt mutatja, hogy a két hatalom közti rivalizálás folytán a jogbiztonság teljesen elvész: egyikük sem a stabil, kiszámítható jogszolgáltatásban érdekelt, hanem saját hatalmának kiterjesztésében a másik rovására, következképpen mindig elfogult, saját híveiknek kedvező ítéletet fognak hozni. És ez a fajta, személyre, hatalmi érdekre tekintő bíraskodás nemcsak a helyi szinten működik, hanem a legmagasabb struktúrákban is. Az erdélyi fejedelem is virághagymákkal és Kürthyné halálos ítéletével kedveskedik Széchy Máriának: saját, sértődött hívének ajándéku adja a rivális asszony életét, elsősorban nyilván azért, mert Kürthyék „ez idő szerint Ferdinánd hűségén” éltek (52). Ebben a kiszámíthatatlan helyzetben azoknak, akik nem tudják az eseményeket maguk formálni, egyetlen lehetőségük marad: a taktikázás, a hatalom kijátszása. Ez pedig mégiscsak a nemzeti nagy elbeszélések átírását jelenti egy alsóbb társadalmi perspektívából. A nagy társadalmi ügyekkel, a nagy politikai vállalkozásokkal ebben a világban valójában senki sem azonosul, sőt nem is nagyon törődik. Az egyéni, hétköznapi túlélés, a mindennapi életlehetőségek megteremtése érdekében lavíroznak a különböző hatalmi centrumok és

³¹ Ti. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*, lásd a MKÖM jegyzeteit (35, 289). Annak a ténynek a jelentőségét, hogy Mária is megszabadult a férjétől, akárcsak Kürthyné, növelheti az összevetés a 25. jegyzetben említett 19. századi feldolgozásokkal: másoknál Szécsi Mária özvegy.

hatalmi igények között.³² És ez még Wesselényire, a füleki kapitányra is igaz; ő „valami Wesselényi Ferenc”, aki „kelletlenül”, „ímmel-ámmal” fog hadi vállalkozásba a maga „rongyos dandáraival”; a parancs, „a felvidéki hadjárat sorsa”, ami Murány bevételeitől függ, láthatólag egyáltalán nem érdekli, inkább azon aggódik, hogy érdekes-e „a Széchy-famíliával kikötni, melynek háta mögött a hatalmas Homonnai Drugethek és az Illésházy-atyafiak voltak.” A Gyöngyösi-eposz Mársának ez a deheroizálása egyben közel viszi a hadvezért az alávetett, a mindennapi túlélésért küzdő ügyeskedőkhöz. A korszak nagy ideológiai, hatalmi küzdelmei ebből a perspektívából teljesen üreseknek bizonyulnak. Az adott személy pártállásából szinte semmi nem következik cselekedeteire és személyes kapcsolataira nézve.

Széchy Mária a saját válási ügyében betartotta a törvények betűjét, bár a szellemükkel ugyanúgy ellentétbe került, mint Kürthyné. De ennek a formális igazságnak a magabiztosságával igyekszik ellenséget a törvény betűjével megöletni, bár az ítélet kicsikarásához, úgy látszik, nem jogi eszközöket, hanem személyes kapcsolatokat, vagy pusztán szépségének hírét használja fel. Ezzel a formális, ri-

³² A jogi szemlélet általánosságát részben azzal magyarázta KRÁHL, hogy Mikszáth alakjai – és nem csak történeti tárgyú szövegeiben – középszerű átlagemberek: „Ebből ered, hogy ellentétek és küzdelmek nem eszmék körül forognak, és nem a közhatalomért vívott titáni erőfeszítések, hanem közelfekvő, többnyire anyagi jellegű, mindig magánérdekű ellentétek és ütközések. Hogy továbbá nem tragikus erejű szenvedélyek még kevésbé végzetszerű történelmi erők mozgatják hőseit.” (32.) Ez a magánéleti szemlélet pedig könnyen válhatott egy akkoriban szokatlan, de a mi jelenünk számára ismerős történelemszemléletté. Egy helyen még a török, illetve Habsburg uralom között sem látszik lényegi különbség ebből az alsó perspektívából: „...ahol nagyokat lehetett inni akkoriban, egy nap a török urakkal, findzsákból és ibrikekből, másnap pedig az osztrák urak ökegyelmeikkel, vödörökből és billikomokból, azon mód szerint, amint vagy az egyik, vagy a másik rész uralkodék aznap a környéken.” (*História egy házasságról*. MKÖM 34, 51–52.) Különbség tehát csak abban mutatkozik, milyen típusú edényből issza a bort az ember.

deg, harcias és gyilkos indulatú hatalommal szemben (Széchy Máriára jellemző, hogy mindig „vérig vágta” sarkantyújával a lovát) Kürthyné az élet, a vegetatív megújulás békés értékeit képviseli, és ennek megfelelően nem is hajlandó konfrontálni a másikkal. Először csak elkerüli az összecsapást, és helyette becsapja a másikat, de amikor kiderül, hogy ezzel csak elodázta a probléma megoldását, egy kompromisszumos ajánlattal keresi meg a másikat, vagy pontosabban több szempontból is a saját oldalára invitálja. Előszörban a békés, újrateremtődő élet oldalára. Széchy Mária maga is unja már a háború steril életét, amit fokoz, hogy Murányban „Illés-házy és neje, Széchy Éva, vallásos, rideg életet éltek” (49). Pontosan meg is fogalmazza, mi hiányzik neki: „Ha egy akkora ember jönne kérőbe, mint a kisujjam, már ahhoz is elmennék” (52). Kürthyné pedig éppen egy férfit kínál neki, mégpedig sokkal nagyobb, mint a kisujja.

Széchy Mária elfogadja ezt az ajánlatot, és a maga részéről azonnal meg is köti a békét az ajánlattevő Kürthynével: átadja neki a halálos ítéletet. Kürthyné személyes békeajánlatának azonban van egy implicit, alig hangsúlyozott politikai vetülete is: a Ferdinánd-pártiak hívják Máriát a maguk oldalára. Ennek az ajánlatnak az elfogadása kissé paradox módon visszhangzik a zárójelenetben, amikor Wesselényi előtt így dicséri korábbi ellenlábását: „Mégis kuruc asszony, hogy oda merte hozni a szép fehér nyakát.” (54) Vagyis a konfliktuskerülő nőt a bátorságáért, egy háborús erényért dicséri – mellesleg egy nőt egy férfiértéért, és pedig az a nő, aki eddig meglehetősen férfiasan viselkedett, és éppen most készül egy női szerepet elfogadni. A dicséret nyelve pedig politikai: dicséretképpen nevezi kurucnak a pillanatnyilag éppen labanc asszonyt, egy labanc katona előtt, amikor maga is éppen készül labanccá válni. Az a gyakran kimondatlan, de rendkívül erős nemzeti nagy elbeszélés, amely történelmünkben a pozitív értékeket a kurucokhoz rendeli (mint akik a nemzeti függetlenség eszméjét képviselték) itt pusztá retorikává válik.³³

³³ Bár van ennek ellenhagyománya is, szó sincs róla, hogy Mikszáth azzal azonosulna. Nála az egész kuruc–labanc dichotómia válik bizonytalanná, veszít döntő jelentőségéből. Az a narratíva, amely a kurucot derék ha-

Akadnak Mikszáthnak olyan elbeszélései is, amelyek kritikátlanul újramondanak történeti narratívákat, és kissé viszolyogtató módon ünneplik azt az énképet, amellyel a nemzet önmagának hízeleg (főleg a *Más udvar, más levegő* című, 1900. évi elbeszélést³⁴ kell itt megemlíteni). Éppenséggel van olyan novellája is, amely a kurucok és labancok ábrázolásában alkalmazkodik az egyre erőteljesebben kibontakozó Rákóczi-kultuszban is kifejeződő történelmi ideológiához. A *Ne nyitogassuk a történelmet*³⁵ két ikertestvérről szól, akik eleinte kuruc oldalon harcolnak, majd egyikük átáll labancnak. A szöveg nagyon világos és szélsőséges értékelést ad a kétféle stratégiáról: egyikük szabadsághős volt, a másik „elárulta [...] a hazát”. De az ilyen, a bevett történeti elbeszélésmódokat egyszerűen reprodukáló novellák mellett olyanok is vannak, amelyek az egyszerű, dichotomikus értékeléseket aláássák, és sokkal bonyolultabb, kiegyenlítettbb szemléletet sugallnak. Az 1909-es *Csász. kir. bor* hősei labanc katonák, akiknek az a feladata, hogy egy szállítmány bort juttassanak el a Hegyaljáról Bécsbe. Elhivatott, bátor, derekasan harcoló katonák, akikkel az olvasó szívesen azonosul, vagy akiknek szívesen szurkol. Ugyanakkor fiatal, életvidám, esendő emberek, akiknek azért nem sikerül a küldetést teljesíteni, mert útközben megisszák a bort, és szorult helyzetükből csak úgy szabadulhatnak, hogy addig kóborolnak a Felvidéken, amíg kurucot nem találnak, hogy megadhassák magukat.³⁶ Az árulást az ugyanebben az évben íródott *Gróznika kegyelmet kér* meglehetősen elítélő kifejezésekkel illeti ugyan („Lipovniczky bizony áthullott a némethez, a többi férges magyarok módjára”³⁷), de a történet tétje az lesz, jogos-e,

zafinak, a labancot gerinctelen árulónak, a németnél is rosszabbnak látja, pregnánsan van jelen például Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros* című drámájában. „Némettel olyakor kezdet fogok, labanccal soha” – mondja Ocskay a 2. felvonás 7. jelenetében.

³⁴ Pontosabban 1900-ban, amikor a *Hazánk* december 25-i számában megjelent, még *Mátyás, a hős* volt a címe. *MKm* 13, 362–373.

³⁵ *MKÖM* 36, 59–62.

³⁶ *MKm* 13, 362–373.

³⁷ *MKm* 13, 728.

szabad-e az átállásért lerombolni az áruló kastélyát, családját földönfutóvá tenni, gyerekein bosszút állni. Maga a fejedelem parancsolja, hogy „az árulók ellen keményebben kell föllépni”, és Bercsényi értelmezésében ez azt jelenti, hogy „nem kell kímélni a javaikat”. Lipovniczky kastélyát azonban mégsem lehet lerombolni. A hajlíthatatlan kuruc tiszt, Berthóty István ugyan minden érvre süketnek bizonyul, és a nagymama kegyelemkérő levelére sem hajlik, de végül mégis Lipovniczky fia, egy magabiztos, rettenthetetlen kisfiú kerekedik felül, és a gyermek novellahős (az áruló fia) pozitív jellemzése annál is fontosabb, mert a szöveg Mikszáth életében egyedül egy gyereklapban jelent meg.³⁸ A gyerek Istenhez appellál a kegyelmi kérvény elutasítása után, és amikor az ágyúzás megkezdésekor kiderül, hogy méhraj telepedett az ágyúra, azt a novella minden szereplője isteni jeladásnak értelmezi, amely tiltja a büntetés végrehajtását. A transzcendens beavatkozás természetesen nem menti fel az árulót, de világossá teszi, hogy az áruló felett hozott erkölcsi ítélet nem terjeszthető ki a rokonaira. A szabadságharc ügyéhez hű, saját becsületére különösen kényes, de az ügy érdekében mindenre képes Berthóty a kíméletlen, gonosz, legyőzendő ellenség szerepébe kerül, és sokkal vonzóbb figura lesz Farádi Veres Sándor kapitány, aki megpróbál együttműködni a labanccá lett családdal, és mindenféle furfangokkal próbálkozik megmentésük érdekében.

3. Néhány régi per

A *Kürthné uborkáiban* a történetmondás a jogi, jogszolgáltatási helyzet leírásából indult ki, de maga a leírt helyzet alapvető eltéréseket mutat attól, amilyen szerepet a jog általában szokott az irodalomban betölteni. Posner szerint az általános szabály és az egyedi alkalmazás mindig problematikus a társadalomban, és a laikusok számára a jog működése a maga rögzített szabályaival, általános

³⁸ *Jó Pajtás* 1. évf., 2–5. sz., 1909. okt. 10., 26–8; okt. 17., 46–7; okt. 24., 66–8; okt. 31., 86–8.

kategóriáival mindig esetlegesnek látszik. Éppen ezért lehet a jog az emberi állapot esetleges, elnyomó, igazságtalan természetének kézenfekvő metaforája.³⁹ A *flexibilis*, az adott eset egyszeri sajátosságait, az emberek egyedi jellegét tekintetbe vevő jog vágya gyakran fogalmazódik meg a bíraskodás merev, életidegen, absztrakt rendszerével szemben – már amilyennek a jog az ilyen szembeállításban látszik.⁴⁰ A Mikszáth-novellában viszont éppen azért nincs megelégedve senki a jogrend működésével, mert az ítélkezés mindig személyre szabott, mert nem működnek benne a kiszámítható, általános normák. Mert ha a hatalom az egyéni szempontokat kezdi tekintetbe venni, könnyen eltávolodhat az igazságosságtól, és olyan szempontokra figyelhet, amelyeknek már semmi közük az adott jogesethez, például a saját hatalmi ambícióira. És ennek megfelelően mindenki kiszolgáltatottnak érzi magát az ítélő többségnek. A *velencei kalmár* kapcsán Posnernél azt olvassuk, Shylock azért ragaszkodik a törvény betűjéhez, mert népszerűtlen idegenként nem bízhat az olyan igazságszolgáltatásban, amely a törvény szigorát finom megkülönböztetések alapján mérsékli, hiszen nem várhat mást, mint hogy minden megkülönböztetés ellene fog szólni. A páriákat, a társadalom peremén élőket csak a törvény betűje védi.⁴¹ A fent említett novellákban egyfelől mintha mindenki páriahelyzetben lenne, mintha mindenki ki lenne szolgáltatva a hatalom önkényes ítéleteinek; másfelől azonban senki sem bízik a törvény betűjében, hanem inkább megpróbálja a jog szféráján teljesen kívül eső eszközökkel megszerezni a hatalom kedvezését. Grózikában fel sem vetődik, hogy jogi vitába bonyolódhatna (pedig lehetne azon vitatkozni, az árulók elleni keményebb fellépés fejedelmi parancsa tényleg jelenti-e a javaik elleni kíméletlenség Bercsényi-féle értelmezését, és hogy abba beletartozik-e a ház lerombolása, különösen ha benne tartózkodik a család), hanem első mentőgon-

³⁹ POSNER 21–22.

⁴⁰ POSNER (120–121) harminc antinómiával írja le a kétféle jogfelfogást, de hangsúlyozza, hogy teljes formalizmust soha semmilyen társadalom nem valósított meg.

⁴¹ POSNER 110.

dolata az lesz, hogy a parancsot kiadó Berthóty István neki rokona. Csakhogy Veres kapitány szerint Berthóty szeret úgy tenni, „mintha benne semmi érzés sem lakoznék” (732). Vagyis a jogi formalizmus talaján áll, nem engedi, hogy egyéni, rokoni vagy egyéb érzései befolyásolják döntéseit. Gróziká azonban ezt is csak személyes, egyedi alapon tudja értelmezni, mert a hatalommal kapcsolatban csak ilyen tapasztalatai vannak: „Igaza lehet. [...] Különben is szegény megboldogult férjem megsértette őt egy alkalommal, s most módja nyílik az unokáin bosszút állni.” (732) De éppen ez ad Veres kapitánynak egy mentőötletet: hátha Berthóty letesz a tervről, ha az azt a látszatot kelti, hogy érzésből, tudniillik bosszúvágyból cselekedett. Ha semmiképp sem tarthatja fenn a rideg jogi formalizmus látszatát, talán inkább a kegyelemre hajlik, amitől mégis jobb lesz a híre. Berthóty azonban kivédi ezt a manővert, haditanácsot hív össze, és egy kollektív döntés birtokában akar cselekedni, amely elhárítja az ő személyes elfogultságának vádját. Ez azonban már mellékes abból a szempontból, hogy Berthóty eljárását mindenki a személyes kapcsolatok, érzelmek, egyedi megfontolások alapján próbálja értelmezni, és Veres kapitány is ilyen alapon akarja befolyásolni.

Mikszáthnál a legkritikább esetben fordul elő, hogy valaki azért nyeri meg a perét, mert igaza van. A bíraskodó hatalom ezzel általában nem is igen foglalkozik. Az eljárás nem az igazság kiderítésének folyamata, de még csak nem is az ellentétes meggyőződések vagy meggyőzési kísérletek, értelmezések versenye, hanem a különböző hatalmi játszmák terepe. Kézenfekvő példa az 1885-ös *A tanácsúr fufangja*,⁴² amelyben egy büntetőjogi és egy magánjogi, örökösödési per kapcsolódik össze. Szél Pál elszökött a lippai csata előtt az erdélyi seregből, és a dezertálásért le kéne fejeztetni. Ugyanakkor előállnak igényükkel a gyulafehérvári barátok, mert Szél Pál azzal a két feltétellel örökölt jelentős összeget nagybátyjától, hogy „kerülje a sokadalmakat”, és „óvakodjék az erős italoktól”, különben a pénz a barátokra száll (111). Szél Pál azonban különösen korhely életet élt, most ráadásul főbenjáró bünt követett

⁴² MKÖM 36, 110–117.

el. Megmenekülését éppen a szerzetesek követelésének köszönheti, mert a protestáns közegben sem Teleki Mihály, a nagyhatalmú tanácsúr, sem Apafi fejedelem, sem az ítélkező tanácsurak nem látnák szívesen, hogy a barátok nagyobb örökséghez jussanak. Apafi nem nagyon hiszi, hogy ki lehetne őket forgatni az örökségből (bár örülne neki), és egy sokatmondó párbeszédet folytat Telekivel:

„– Végre de van [...], s az írás írás.

– Az írást magyarázni lehet.

– De törvény is van, s a törvény törvény, Teleki Mihály uram.

– A törvény írásból ítél. Majd meglátja nagyságod, milyen szépen nem kapnak a barátok semmit.” (114)

A fejedelem azt hiszi, hogy az írás rögzíti a jelentést, és hogy a törvények meghatározzák, mit tehet a hatalom, hogyan ítélhetnek a bírák. Teleki azonban úgy tudja, az írott szöveg jelentése az értelmezőn múlik, a törvény alkalmazása pedig a szövegértelmezéseken. És a novella végére kiderül, hogy neki van igaza. A tanácsban kifejti, hogy Szél Pál dezertálását nem szabad szigorúan venni, mert csak a végrendelet utasítását, az örökhagyó iránti kötelességét teljesítette, amikor a sokadalmat, tudniillik a két csatára készülő hadsereget kerülte, és hogy a legerősebb ital a víz, „mert a víz olyan erős, hogy malmokat hajt, és gátakat tör” (116), következésképpen az ifjú teljesítette nagybátyja végakarátát, amikor a vízivástól őrizkedett. Az ötletes szövegértelmezés lehetőséget nyújt, vagy talán inkább csak ürügyet szolgáltat a bírának, hogy a szerzetesek ellen ítéljenek, de a szöveg hangsúlyozza, hogy ez az ő személyes vallásos elfogultságukból következik:

„A kálvinista tanácsurak ez egyszer hálásan pislantottak a gonosz praktikájú nagyúr felé, s megítélték Szél Pálnak a hetvenötezer aranyat is, meg az aranyszabadságot is.” (117)

Inkább jutalmaznak egy korhely katonaszökevényt, csak a rivális vallás képviselőit hátrány érje. Az ítélet önkényes és igazságtalan voltát az is világossá teszi, hogy az örökhagyó intenciójáról az olvasónak nem lehet kétsége. Tulajdonképpen Teleki szövegértelmezése is láthatólag önkényes; a végrendelet szövege, amelyet a novella

eleje idéz, tartalmaz ugyanis egy indoklást, amely a két feltétel értelmezéséhez is útmutatással szolgál: „...parancsaimat, melyeket Mihály fiam szerencsétlen halálából okulva, eléje szabok.” Márpedig tudható (az olvasó tudja, mert a narrátor elmondta, és a bírák is rákérdezhetnének), hogy Mihály kocsmai verekedésben halt meg. Teleki szövegértelmező eljárása tehát egyfelől azon alapul, hogy nem akarja az egész végrendeletet értelmezni (egy fontos, megvilágító erejű elemet kizár belőle), másfelől hogy nem a szerző intencióját próbálja kideríteni (ami jogilag, gondolom, a feladata lenne), hanem saját politikai céljainak megfelelő jelentést akar mindenáron létrehozni. Hogy Telekit a referencialitás általában nem érdekli, azt már egy korábbi kijelentése jelezhetette: „Hetvenötezer aranyat a beste embereinek? Inkább gyomlálom ki enkezemmel minden hajam szálát!” (113) Márpedig Teleki a hagyomány és a fennmaradt ábrázolások szerint kopasz volt. (Alakját a legtöbben talán Jókai regényeiből ismerték akkoriban. A *Törökvilág Magyarországon* utolsó oldalán Thököly azt mondja Teleki holtteste fölött: „Hej, kopasz, kopasz! Ha te nem lettél volna Erdélyben, nem folyt volna annyi vér itten.”) Ezt a kijelentését tehát leginkább öniróniának, viccnek lehet érteni. És a végrendelet értelmezése is furfangos, vicces; mindenki tudja, hogy kijelentéseinek, értelmezéseinek semmi köze a tényleges helyzethez (hiszen nem fogja kitépni a hajszálait, ahogyan Szél Pál viselkedése sem a végrendelet iránti tiszteletből következett), de performatívumként elfogadhatók. Valóban nem engedi a barátokat pénzhez jutni, a bírakkal összekacsintó kommunikációja pedig annyit jelent: ne engedjük nekik a pénzt.

A gyulafehérvári barátok, akik itt a pária szerepében vannak, hiába is ragaszkodnának a törvény betűjéhez: a törvénynek van ugyan betűje, de az önmagában jelentéstelen, értelmezésre szorul, az értelmezés privilégiumát pedig a velük szemben ellenséges hatalom kisajátította. Az ítélet itt nem is a jogeset megítélésén múlik, hanem a bíraskodó hatalom és az egyes felek viszonyán. Különösebb részvétet mindazonáltal nem lehet felfedezni a novellában a vesztes fél iránt. (Már csak azért sem, mert álsruhas barátok igyekeztek a fiatal Szél Pált kocsmázásra kaptatni.)

A jogeset maga azonban nem mindig ennyire világos. A *História egy házasságról* című, Thököly idejében játszódó novellában nem

lehet tudni, megkötötték-e azt a házasságot, amelynek elismertetéséről a per folyik. A narrátor legalábbis csak kételyeket fogalmaz meg. A férfi, Franke gróf meghalt, a két tanú közül az egyik szintén meghalt, a másik Törökországba bujdosott, az eskető pap pedig eleinte nem emlékszik az egészre. A narrátor ugyan vitathatatlan és megbízható tanúságnak tartja a fiúgyermek születését, de kénytelen elismerni, hogy „bizony még ennek a becsületes »kis embernek« sem hitték el a házasságot.”⁴³ De még ha megtörtént is a házasságkötés, akkor is per tárgya lehet az érvényessége.⁴⁴ Brizló Borbála leányasszony kap ugyan egy esketési bizonyítványt Anzelmus atyától, de csak mert megvesztegeti. És Anzelmus arról is kiad írást, hogy nem történt meg a házasság, amikor az ellenérdekelt fél, Franke Johanna grófnő is megvesztegeti. A novella tehát nem árulja el, mi is történt ténylegesen, vagyis olyan helyzetbe hozza az olvasót, amilyenbe a jogesetek megítélésénél általában kerülni szoktunk. Csak valószínűségekre vagy szimpátiákra hagyatkozhatunk. Viszont arról sem tájékoztat, hogyan zajlik az örökösödési per az elhunyt gróf nővére és fia érdekeit képviselő anya között. Inkább csak jelöli, hogy a per hosszadalmas és bonyolult volt. Egyetlen, végső momentumot tárgyal részletesen: hogy amikor a per már eldőlt, és a Szentszék Brizló Borbála javára ítelt, jóváhagyja-e a pápai döntést a császár. És ezt a döntést egyáltalán nem befolyásolja a tényállás megítélése, a jogi helyzet értelmezése. Franke Johanna főúri kapcsolatrendszerére és politikai érvekre alapozza igényét. („A kurucnak pedig rövid az igazsága Bécsben.” [61])

A császári döntés talán ezen az alapon áll, de úgy látszik, a végső fórum mellékesen, ötletszerűen dönt. „A savoyai herceg tréfásan” kérdezi: „No, hát placet? [...] Tetszik-e?” És mivel Franke Johanna csúnya, a pápai döntésre I. József azt írja: „Non placet”, vagyis nem

⁴³ MKÖM 34, 54.

⁴⁴ A jogi helyzetet Mikszáth elég világosan vázolja fel ahhoz, hogy Kráhl Vilmos hat oldalon fejtegethesse a titokban kötött házasság és a hódolt-sági területek kánonjogi helyzetének kérdéseit az eset kapcsán – nem számolva azonban azzal a lehetőséggel, hogy a házasság meg sem történt. (KRÁHL 86–91.)

hagyja jóvá az ítéletet. Mivel a herceg nyilván tisztában van a háttérben zajló politikai játszmával, kérdését úgy lehet érteni, mint felszólítást, hogy hozza már meg a kézenfekvő döntést, csak ezt a felszólítást összekapcsolja egy nagyvilági utalással a grófnő külsejére. A császári döntés tragikus következményekkel jár a narrátor szimpátiáját bíró szereplőkre nézve, de a narrátor hangsúlyozza, hogy nem feltétlenül igazságtalanul, hiszen a tényállás kideríthetetlen:

„Kegyesen intett a grófnőnek, hogy távozhatik, s ezzel el volt ütve a nagy port felvert ügy, földönfutóvá téve három ember, köztük becstelenné egy asszony, névtelenné egy gyermek. De hát meg lehet, így volt igaz.” (63.)

A végére marad még egy fordulat, Brizlő Borbála is bejut a császárhoz, és mivel ő nagyon tetszik neki, a döntés „Placet”-re változik. Még ha boldog is a befejezés, a döntés mindenképpen önkényes, a császár pillanatnyi szeszélyén múlik, és olyan motívumoktól függ (a pereskedők politikai kapcsolatrendszere és/vagy női vonzereje), amelyeknek az ügy érdekéhez semmi közük.

Előfordulhat azonban, hogy a bíraskodó hatalomnak nem fűződik érdeke egyik fél győzelméhez sem. Nos, ettől még nem fog körültekintően és igazságosan dönteni. *Az ötödik próféta* című novella⁴⁵ a török uralom alatt álló Szegeden játszódik, és a vita tárgya, hogy az alsóvárosi templom a katolikusokat vagy a protestánsokat illeti. A keresztény felekezetek patvarkodása természetesen nem érdekli a muzulmán helytartókat. Mindkét fél rendszeresen megvesztegeti őket („megkenék annak méltóságos kezeit tiszteletreméltó baksissal” [51]), de ettől nem rendeződik a helyzet. Végül Ibrahim basát zavarni kezdi, hogy annyi baj van a templommal, és végső döntésre szánja el magát. Hitvitát rendez, hogy megtudja, melyik félnek van igaza. Csak persze hiú ábránd, hogy muzulmán létére dönteni tudjon rivális keresztény tanok között, vagy hogy a vitatkozó hitszónokok egymással dülőre jussanak néhány óra alatt. A végeérhetetlen vita halálra untatja a török méltóságokat, de egyenesen kétségbe ejti a klostrombeli szakácsot, mert a szerzetesek úgy belemerültek

⁴⁵ MKÖM 39, 50–53.

a vitatkozásba, hogy nem jönnek megenni az ebédet, amely lassan tönkremegy. Végül ő oldja meg a patthelyzetet. Felszólítja a vásárhelyi prédikátort, mondja meg „hányan voltak a nagy próféták?” (52.) Az felsorolja mind a négyet, de a szakács barát „féloldalt a basára pislant[va]” kifogásolja, hogy „az ötödik próféta, az isten legnagyobb prófétája, *Mohammed*” kimaradt a felsorolásból. A basa erre a szerzeteseknek ítéli a templomot, az indoklás viszont figyelemre méltó: „A basa elnevette magát. Tetszett neki az ötlet, meg hogy haza lehet menni ebédelni.” (53.)

Az „ötlet” megnevezés és a basa nevetése világossá teszi, senki nem gondolja itt komolyan, hogy a hitvita ezzel eldőlt, hogy a prédikátor tényleg alulmaradt. Jó viccként értékeli mindössze, amely azonban alkalmat ad, ürügyet szolgáltat az eldönthetetlen eldöntésére, a helyzet kimozdítására a holtpontról. A féloldalas összepilantás a basával jelezheti a szakács ötletének lényegét: ő nagyobb készséget mutat az együttműködésre a hatalommal, hajlandó tekintetbe venni annak sajátos, ezúttal vallási szempontjait is. Kétségtelen, hogy álláspontja rugalmasabb, mint a prédikátoré, amennyiben tekintetbe veszi a hitvita kontextusát, a felek nézőpontján amúgy kívül eső iszlámot is, ez azonban kétségtelenül udvarlást is jelent a magyar irodalmi tradícióban általában igen ellenszenves,⁴⁶ idegen hatalomnak. Ennél azonban talán lényegesebb az ebéd emlegetése a basa indítékai között, amely a legszorosabb közösséget teremti meg a szakács és öközötte. A szakács ugyanis a legkevésbé sem foglalkozik a vallási vita tartalmi kérdéseivel, és még saját szerzetesközössége céljával, a templom megszerzésével sem azonosul. Őt kizárólag az ebéd érdekli. Az alsó perspektíva, amely a történelmi elbeszélések egy jelentős részére jellemző, azt is magával hozza, hogy a vonzóbb szereplők szemében fontos értékek alapvetően biológiai természetűek. A nagy közösségi ideológiákkal azonosulni, úgy látszik, nem sok értelme van, ezek nem nagyon érvényesülhetnek ezekben a világokban, tartalmuk, lényegük érthetetlen is marad. Ahogyan olyan nem materiális értékek sem érvényesülhet-

⁴⁶ Általában, de azért vannak fokozatok. A törökellenesség szélső pólusán Gárdonyi található. Vö. HAJDU 2009.

nek a majdnem mindig önkényes hatalmakkal szemben, mint például az igazságosság. Ha sok Mikszáth-elbeszélés jól végződik is (sok meg rosszul, és olyan is sok van, amelyeknél ez a szempont inadekvát volna), az még nem jelenti azt, hogy a viszonyulás az ábrázolt világhoz affirmatív lenne. Elég gyakori struktúra, hogy a novella a szellemibb értékek, a hosszabb távú közösségi élethelyzet szempontjából vigasztalan képet nyújt, ugyanakkor, ennek ellenére mutatja megvalósíthatónak az egyéni élet pillanatnyi, materiális, biológiai értékeit.

Imre László a *Szent Péter esernyője* kapcsán „emocionális-vitalisztikus világértelmezés[ről]”, „az érzelmi élet természetességéből és egészségességéből, az élet-érzékelés dinamizmusából származó életbizalom[ról] és kedélygazdagság[ról]” beszél.⁴⁷ A novellák itt tárgyalt vitalisztikus értékcentrumai annyiban térnek el az általa leírtaktól, hogy az érzelmi hangoltságnak csekély szerep jut bennük, szinte kizárólag a biológikum játszik szerepet. Brizló Borbála mindvégig rosszkedvű, gyászol és szenved, és ami a végén mégis diadalmaskodik, az nem valamiféle kedélyes életbizalom, hanem pusztán a szexuális vonzerő.

Találunk azonban arra is példát *A jus gladii* című elbeszélésben, hogy az újrateremtődő élet értékei alulmaradnak a nemzeti ideológia vagy a szigorú patriarchális rend értékeivel szemben – csak hogy a fallogocentrikus rend győzelme egyáltalán nem örömteli, inkább tragikus. Ráadásul a jogi processzusban nyerhető tudás itt is elbizonytalanodik, hiszen nem lehet tudni, hogy a végén jogos igazságszolgáltatás vagy a legnagyobb igazságtalanság történik. Tarczaly Endre megígéri haldokló atyjának, hogy gyermektelenül fog meghalni, elkerülendő a jóslat beteljesedését, miszerint „az utolsó Tarczaly fogja elárulni Magyarországot.”⁴⁸ Nemi udvari praktikák következtében azonban kénytelen lesz megnősülni, és amikor azt látja, hogy felesége gyermeket vár, házasságtörés vádjával perbe fogja és kivégezteti. A novella szövege talán erősebben sugallja azt az értelmezést, hogy Tarczaly az apjának tett eskü és a haza ked-

⁴⁷ IMRE 310–313.

⁴⁸ MKÖM 36, 31.

véért hamis váddal megöleti szeretett feleségét. A közvélemény úgy tudta, szeretik egymást: „mindenki azt hitte, a legboldogabbak” (34), Tarczaly a végrendeletében azt írja, hogy az akkori jegyző-könyvekben csak „a forma végett lett beiktatva” valami hamis vád, és az elbeszélés a narrátor sugalmazásos kérdéseivel zárul: „Ki tudja, bűnös volt-e? S miben volt bűnös? Vagy csak azért kellett meghalnia, hogy az utolsó Tarczaly meg ne születhessen?” (35.) De a szöveg éppúgy megengedi azt az értelmezést is, amelyet a narrátor így foglal össze: „Beszéltek azután utólagosan mindenféle dolgot, hogy az asszonynak viszonya volt Bécsben, hogy Tarczaly sohasem tekintette feleségének, és ha mégis... no, de kár feszegetni” (35). És erre a lehetséges történetre már előreutalt a leány bemutatása is, amikor felvetődött a kérdés, miért hívták az udvarban „kis körte”-nek: „Talán hogy édes volt, mint a körte? Azaz dehogy, dehogy... hiszen, csak nem kóstolta meg tán senki?” (32.) Sőt a két nagy szépség, a „kis körte” és a „kis alma” összehasonlítása is sugallhat efféle: „a kis körte már a piacon volt, a kis almát pedig nehéz volt az ágról leszakasztani” (33). A két történet a jogi szempont, az igazságosság szempontjából ellentétes egymással, de az olvasó nem kerül olyan pozícióba, hogy eldönthetné, melyik állja meg a helyét. Nem lehet tudni, melyik az igazi. Tarczaly cselekedetét azonban mindenképpen igazolja valamilyen ideologikus-hazafias értékrend. Ha igaz, hogy egy megesett német udvarhölgyet varrtak a gazdag magyar nemes nyakába, ami ellen ő férfiúi és nemzeti önérzetből fellázadt, akkor tette jogilag igazságos, a patriarchális és a hazafias értékrend szempontjából egyaránt elfogadható. Ettől a történet még kellőképpen kiábrándító marad: a hatalommal szembeni ellenállás egyetlen módja, úgy látszik, az önpusztítás, a család továbbélésének megakadályozása, a biológiai értelemben vett élet követelményeinek elutasítása. Ha viszont a világszép feleségével boldogan élő férj a hazafiság, egy majdani esetleges árulás megelőzése érdekében öleti meg feleségét és születendő gyermekét, még az igazságosság követelményén is felülemelkedve, akkor valamiféle tragikus pátosz tán megvalósul a novella végén, de éppen azáltal, hogy a nemzeti ideológia steril és pusztító értékként nyilvánul meg.

4. A történelmi forrás

Elég gyakran előfordul, hogy a novella valamilyen írott forrásra is hivatkozik az előadott eseményeket illetően. Ezek a források az esetek döntő többségében fiktívek, illetve ha az esetleg pontosan megadott forrás létezik is, gyakran épp azt a történetet, épp azokat az adatokat nem tartalmazza, amelyet Mikszáth állítólag onnan átvesz.⁴⁹ És még ha egészen pontos és megbízható is a hivatkozás, akkor is csak kiindulópontul szolgál a múlt világát narratív valósággá teremtő fantázia működéséhez. A *Szontágh Pálné* című elbeszélés így kezdődik: „E kis elbeszéléshez az adatokat Mikulik József a »Magyar kisvárosi élet« című könyvéből vettem.”⁵⁰ A következő mondat még azt is elárulja, hogy „a szép Grünblath Erzsébet dolgát” a 131. oldalon említi a könyv. Aki a kritikai kiadást forgatja, vagy egy könyvtárban felleli a hivatkozott forrásmunkát, megállapíthatja, hogy ez a forrásmegjelölés megbízható, valóban szó van ott a nevezett hölgyről, aki felbontotta eljegyzését a főbíró fiával, és ezért súlyos büntetésben részesült. Viszont nincs szó Szontágh Pálról, sem senki másról, akinek a szerelme miatt a leány felbontsa a jegyességet, és nincs szó a „világhírű” rozsnói toronyóráról sem. Szóval mindarról, ami a bonyodalmat előidézi, és a megoldást elősegíti. De ha az olvasó pusztán a szövegre hagyatkozik, akkor is nagyon hamar megtapasztalja, mit jelent forrás és elbeszélés viszonya. A harmadik bekezdés (két egymondatos bekezdés után) így hangzik:

„Képzелhetni, mekkora gyorsasággal szivárgott szét Rozsnón ez az eset, és milyen port verhetett fel! Hogyne! Mikor még most, kétszázötven év múlva is a nagy események közé írta be egy tudós ember.” (uo.)

A „képzелhetni” szó jelzi, hogy azonnal elszakadunk a forrástól, és a képzeletre hagyatkozva kell megalkotni azt a világot, amelyben az elbeszélés játszódik. Lehet, hogy Grünblath Erzsébet dolgát meg-

⁴⁹ A forrásokat a művek keletkezésének szempontjából tárgyalja KRIZSÁN 1997.

⁵⁰ MKÖM 37, 31.

írta egy történészi munka, lehet, hogy arra még levéltári forrás is van, de hogy milyen körülmények között zajlott az a történet, pontosan milyen emberi szándékok, érzelmek alakították, milyen apróságokon múltott a végkifejlete, azt csak elképzelni lehet. És hogy ez az azonnali, rugalmas elszakadás a forrástól, a gyors átmenet a fikció közegébe nem reflektálatlan, azt jelzi a játékos *circulus vitiosus*, amelyet az idézett bekezdés a maga *a fortiori* érvével létrehoz. Az érv explicite azt állítja, ha egy tudós ember kétszázötven év elteltével nagy eseménynek tartja, mennyivel nagyobb szenzáció lehetett akkor frissiben a kevésbé elvonatkoztató gondolkodású és közvetlenül érintett lakosság körében. Ugyanakkor a szöveg sejtet valamit a történetírásról is. Az akkori történetírók valószínűleg azt gondolták, azért írnak meg egy eseményt történeti munkájukban, mert az az esemény jelentős. De honnan tudjuk mi, hogy egy esemény tényleg jelentős? Onnan, hogy a történetírók megírják. Innen nézve a történész nem megtalálja, hanem megalkotja tárgyát, nem konstatálja egy esemény jelentőségét, hanem ő maga a forrása számunkra minden jelentőségnek. A múlt közvetlenül nem elérhető, és a történetírás csak a fantázia gerjesztőjének szerepét töltheti be.

Ezután a játékos reflexió után a narráció végképp elszakad a forrástól, és a következő mondat már a kétszázötven évvel korábbi rozsnóíak hangján, az ő nézőpontjukból és az ő jelen idejűben folytatja az előadást: „Mert hát olyan perszóna-e ifjú Gothard János, akivel packázni lehessen?”

A *tizennégy éves szenátor* kassai városi jegyzőkönyveket idéz, és a város krónikáira hivatkozik.⁵¹ Nem csoda, hogy a novella sajtó alá rendezője a kritikai kiadásban, Rejtő István Kassa történetében kereste a novella forrását – hiába.⁵² A múlt utólagos kialakításának játékát akkor élvezhetjük igazán, ha felidézzük a Praetextatus családnév eredetének Aulus Gelliusnál és Macrobiusnál megőrzött

⁵¹ MKÖM 38, 69.

⁵² „...az elbeszélés esetleges történeti forrását kutatásaink során nem lel-tük meg, így a MK által idézőjelben közölt szöveg történelmi hiteles-ségéről sincs biztos adatunk.” MKÖM 69, 262.

történetét,⁵³ amely az iskolai latin olvasókönyveknek mindmáig kedvelt darabja, és a századvégen bízást lehetett rá számítani, hogy a legtöbb gimnáziumot végzett olvasó emlékszik rá. Mikszáth az iskolából jól ismert,⁵⁴ római köztársaságkori történetet a 18. századi Kassára helyezte át. Ezúttal is egy történelmi forrásra alapozta az elbeszélést, csak egészen másféle forráscsoportra hivatkozott explicit módon. A történelem olyan elbeszéléskészletként jelenik meg, amelynek elemei szabadon csoportosíthatók, korok és helyek szabadon változtatható kellékei csupán a narratív sémát megtartó átírásnak. A történetnek ezúttal van forrása, amelyet az olvasó ismerhet, de arra a novella nem hivatkozik; amilyen történelmi forrásokra viszont hivatkozik (a krónikák), azok fiktívek. A novella ezáltal lényegében maga leplezi le a történet kassai változatának kitaláltságát.

A *Szontágh Pálné* példája azt mutatta, hogy a pontos és autentikus források megnevezése sem zárja ki, hogy a novella aláássa a történelmi tudással kapcsolatos vélekedéseket. Egy másik novellában egy fiktív forrás segítségével parodizálja a történetírást, amikor a mindentudó narrátort a történettudományos tudás forrásaként szerepelteti. A *Frivól akta* című novellát Mikszáth mint székfoglaló előadást olvasta fel, amikor tagjává választotta a Petőfi Társaság. Az eseményre az Akadémia épületében került sor. A szóbeli előadásra vonatkozó utalások azonban benne maradtak a novella minden nyomtatott változatában is. Ilyen utalás a címhez fűzött lábjegyzet, amely úgy kontextualizálja a szöveget, hogy az első, szóbeli előadásra utal, és ilyen a narrátori kiszólás, amely egy közvetlenül, fizikailag jelenlévő hallgatóságot szólít meg („ha ugyan szívesek lesznek végighallgatni”⁵⁵). A tulajdonképpeni történetet úgy is elő lehetett volna adni, hogy megfeleljen az írásbeli kommunikáció követelményeinek; és tudjuk, hogy Mikszáth – különösen a nyolcvan-

⁵³ Aulus Gellius: *Noctes Atticae* I. 23; Macrobius: *Saturnalia* I. 6,18–25.

⁵⁴ A novella a *Tavaszi rügyek* című novelláskötetben jelent meg, melynek egyik főtémája éppen az iskola, a gyermekkor volt. *A tizenéves szénátor* nemcsak azért került oda, mert a főhőse egy gyerek, hanem azért is, mert az egész történetnek egy iskolai emlék az alapja.

⁵⁵ MKÖM 33, 87.

nas években – hajlamos volt novelláit alaposan átírni a könyvpublikáció alkalmával. Csakhogy akkor a romantikus szerelmi történetről le kellett volna választani azt a keretet, amely a tudományos diskurzus és a történelmi tudás problémáihoz kapcsolja. Hiszen a kapcsolatot éppen a szóbeli előadás kontextusa, az Akadémia épülete teremtette meg.

A cím egy titokzatos papírdarabra utal, amely egy vármegyei levéltár selejtezése során került elő: nyugta „egy hajadon leányzó-rul”, akit a megyei jegyző a várnagytól átvett, és köteles másnap „hiánytalanul visszaszolgáltatni” (86). Minthogy a megyei hivatalnokok nem tudják kitalálni, sőt még elképzelni sem, milyen eset állhat az irat háttérében, úgy döntenek, felküldik az Akadémiának. Ezen a ponton azonban az eddigi harmadik személyű előadást a narrátor személyessé változtatja:

„Nem tudom, elküldték-e, – de annyi bizonyos, hogy a vármegyének (istenem, mégis csak bölcs az!) helyes fiduciája volt, mert ha nem is az Akadémia süti ki a dolgot, de mégis itt az Akadémia épületében történik meg ezen nevezetes esemény földerítése – ha ugyan szívesek lesznek végighallgatni.” (87.)

Van tehát egy történeti forrásunk („evidenciánk”), csakhogy ez mégsem nyújt semmiféle történeti tudást; értelmezésre szorul. A narrátor pedig explicit módon leszögezi, hogy nincs senki, aki értelmezni tudná. De éppen abban a fizikai környezetben, amely eminens módon a történeti tudományokhoz kapcsolódik, egy szépíró fog narratív és imaginatív magyarázattal előállni. E kijelentés után a narráció – néhány egyes szám első személyű reflexiót is tartalmazó, átmeneti bekezdés után – átvált egy olyan személytelen módba, amely megkérdőjelezhetetlen tekintélyű mindentudást implikál. Négyszemközt elhangzott párbeszédet idéz, a szereplők gondolatait is felfedi. Az elbeszélői tekintély egy narrációs technika következtében lesz megkérdőjelezhetetlen, de a történettudomány nézőpontjából – márpedig az Akadémia épületében ez a nézőpont aligha tekinthető inadekvátnak – feltűnően megalapozatlan. Ráadásul az elbeszélés színre is viszi a (hiányzó) történeti evidencia problémáját, mert az előadott események egy részénél utal a – történeti – tudás

hiányára, míg másoknál a fikciós elbeszélő mindentudásával emelkedik felül a lehetséges kérdéseken:

„...Hát úgy volt az, hogy nemzeti és vitézlő Bezerédj Gábor uram, nemes Esztergom városa kapitányának nagyon szép hajadon leánya volt.

Nem hivatkozhatom ugyan e tekintetben sem eleven tanúkra, sem báli referádákra, mert hiszen olyan rég volt, hogy az öreganyám is tán csak rövid ruhát viselt még akkor, hanem hogy szép lehetett, abból gyanítom, mert nagyon szerelmes volt bele a losonci városbírónak a fia, Dézsy István.” (87.)

A narrátor tehát egyfelől állítja, hogy a lány szépségére nézve nincs történeti bizonyíték; csak következtetni lehet rá egy fiatalember érzelmeiből. De vajon van-e történeti bizonyíték azokra az érzelmekre? Nyilvánvalóan nincs. A lehetséges történeti bizonyítékok világából (írott források, szemtanúk) a narráció a romantikus fikció világába lép át. A fiatal szerelmesek említésével már nincs többé szükség bizonyítékokra, mert az irodalmi műfaj önmagában hordozza saját epiztemológiai megalapozását. A narráció azonban játékosan összezavarja a két kognitív keretet: ha történeti elbeszélést akarunk, el kell szakadnunk az evidenciáktól, és a képzeletre hagyatkoznunk. A történet végén a narrátor megjósolja, hogy elő fog kerülni még egy irat a megyei levéltárból, amely igazolja az előadott történetet, illetve az elbeszélő által vizionált következményeket. De ő nem a dokumentum, a történeti forrás alapján adta elő történetét, hanem elképzelte: „Dézsy, úgy rémlik előttem, tisztí kereset alá vonták, sőt fel is függesztették sikkasztás miatt” – mondja. Ha tehát erről a homályos látomásról meg kell lenni valahol a levéltárban a jegyzőkönyvnek, az szinte már azt sugallja, hogy a képzelet fogja megteremteni a múlt fizikailag is létező emlékeit.

5. Modernizálás és a jelen anakronizmusa

Még ha a történelmi tárgyú irodalom a múlt révén gyakran a jelen helyzetet próbálja is megérteni, a múltat valamiképpen mégis más, a miénktől alapvetően elkülönített világnak ábrázolja. Mikszáth-

nak vannak olyan szövegei, amelyek ezt az elkülönítést felszámolják, és a történelmet közvetlenül szembesítik a jelennel. Kézenfekvő példa az *Új Zrínyiász*, amely feltámasztja és a kortárs Budapestre helyezi a szigetvári hősokeket.⁵⁶ A két világ (két viselkedési kultúra, két erkölcsi kód, két nyelv) közvetlen dialógusba bonyolításának mindkettő értékelésére nézve meglesznek a maga következményei. A múlt fenséges, heroikus ábrázolását a regény nem érvényteleníti (Mikszáth óvakodik attól, hogy egy nemzeti mítoszt egyszerűen szétromboljon), de más aspektusokkal egészíti ki, árnyalja és elbizonytalanítja. Szó sincs Zrínyi deheroizálásáról, viszont a hős idealizálását ez a narráció lehetetlenné teszi. A hősiesség olyan tulajdonságokkal is összefügg, amelyeket egy 19. század végi társadalmi értékrend elfogadhatatlannak tart. Ugyanakkor erőteljes kritikában részesül a korabeli elit identitásképzésében központi szerepet játszó ideologikus diskurzus, amely kontinuitást hirdet a hősi múlttal. Elég itt a lovagiasság és a hősiesség a diakroniában eltérő fogalmainak összevillantására utalni.⁵⁷ De hasonlóan szubverzív játékot játszik a történelemmel *A megkonfundált kísértetek* című novella is, amelyben egy váltóügyvéd Zsigmond korában, Zsigmond íródeákja viszont 1900-ban támad fel, hogy számukra megfejtethetlen politikai működésmóddal és racionalitással szembesüljenek.⁵⁸

⁵⁶ A művet éppen a történelmi, történettudományi diskurzus lebontásaként értelmezi igen mélyre látóan T. SZABÓ 32–44.

⁵⁷ A folyamatosságot a múlttal mint a (fő)nemesség privilegizált helyzetének jogalapját leginkább a *Ne nyitogassuk a történelmet* című elbeszélés kezdi ki, amely két testvér történetét mondja el a Rákóczi szabadságharc idejéből. Az egyik áruló lett, a másikat, a legendás szabadsághőst Bécsből fizetett hamis tanúk vallomásai alapján a fejedelem végeztette ki. A novella zárata így szól: „De a magyar főrendiházban csak az egyik testvér maradékai ülnek. | Nem a nagy szabadsághőse, akit a golyó nem fogott, csak önfeleinek igaztalan pallosa, akinek holttestét visszakérték katonái a földtől, aki ott pihen a sárospataki vártemplomban kettészelt nyakkal. | Hanem annak a másíknak a maradékai, kinek a neve ott van a nyugta alatt... azok ülnek ma a főrendiházban, és hivatkoznak a történelemre.” (MKÖM 36, 62.)

⁵⁸ In *Az én kortársaim*. Budapest, 1904. Athenaeum, 161–167.

Múlt és jelen közvetlen összekapcsolásának két további útja figyelhető meg a kisprózában. Az egyik a jelen anakronizmusának középpontba állítása: annak megvilágítása, hogy a korabeli Magyarország társadalmában inadekvát és szervesen módon él tovább a történelem, és torzítja a gondolkodást, a társadalmi viselkedést.⁵⁹ A másik a történelmi események zsurnalisztikus előadása, amikor viszont az derülhet ki, hogy a múlt alapvető különbségét a jelenkori elbeszélés hangneme teremti meg. A jelen sajtójában a jelen politikai történéseire kialakított előadásmód a történelmi eseményekre alkalmazva komikus és disszonáns lesz, de éppen ez a disszonancia mutatja meg, hogy a történelem radikális idegenségét a jelen dignitásos beszédmódja hivatott megteremteni.

Egyik 1885-ös írásában Mikszáth különösen erőteljesen mutatja be annak a hamis történetiségnek a működését, amely a századvégi Magyarország nyilvános beszédmódját jelentős mértékben meghatározta. Az árvíz utáni Szeged új színházának megnyitóját írja itt le, a király jelenlétében megtartott díszelőadást. A közönség minden tagja díszmagyarban jelent meg, és a színház egy történelmi színművet mutatott be.

„Mikor a szép színház minden páholya megtelt ragyogó, kardos vitézekkel, a legnagyobbikban, a középén maga a király ült a két Tisza között: drágakövek csillogtak a kardmarkolatokról, a menteláncokról és a kalpagokról. Még lent a földszinten is csupa zászlósurak látszottak ülni. (Az ember voltaképpen tudta róluk, hogy ez Nagy Gábor uram őkegyelme a szappankereskedő, a mellette való meg Tuzok András uram, a városi iktató, de könnyen beleringathatta magát, hogy nem tudja.)

Szerettem volna látni azon az estén valami Dumas-féle darabot, milyen valószínűtlen lett volna az!

Hanem a Dóczi Lajos »Utolsó szerelmé«-t játszották, s ott éppen olyan emberek jöttek ki a színpadra, aminők mi voltunk a nézőtérén. Középkori magyar vitézek és leventék. Az ember nézte és hallgatta, de nem volt vele tisztában; ez-e a játék

⁵⁹ Az *Új Zrínyiász* ilyen értelmezéséhez lásd RÓNAY 177–182.

itt künn, vagy az ott bent a deszkákon. Valóságos polgári darabnak látszott.”⁶⁰

Színházi kritikusként Mikszáth mindig legalább annyi figyelmet szentelt a közönségnek, mint az előadásnak,⁶¹ de itt többről van szó, mint arról, hogy számára a közönség viselkedése is előadás. Ha a műalkotás, a színdarab bemutatása játék,⁶² akkor a közönség nem egyszerűen bevonódik itt a játékba, hanem ugyanazt a játékot játssza maga is. Megszűnik a különbség néző és játsszó között: a nézőtér is játszanak. Mégpedig azt játsszák, hogy a történelem közvetlenül folytatódik a jelenben. A színház megnyitóünnepségére nem valamilyen színház- vagy drámatörténeti szempontból fontos darabot választottak ki, hanem kortárs darabot, de olyat, amely történelmi témát dolgoz fel.⁶³ A történelemre tekintés pozíciója tehát azonos, és a színpadon zajló előadásnak szinte nincs is más funkciója, mint ezt a történelemre tekintést bemutatni. A nézőtér egy öregúrral beszédbe elegyedő narrátor el is csodálkozik, hogy a másikat érdekli a darab: „De hisz nem való azt itt meghallgatni, mert a hatás romlik, miután csak az első felvonást fogják eljátszani” (66). A darab, az előadás érdektelen, csak egy ceremóniális esemény kelléke, mintha csak a kosztümök felvonultatása lenne. De az öregúrnak sajátos okai vannak a figyelemre, és ezek sem esztétikai természetűek: „az ember mégiscsak tartozik némi figyelemmel, mikor az ősapja beszél a színpadon.” Tárgy és reprezentáció összemosása gyakori humorforrás Mikszáthnál,⁶⁴ de itt megint csak többről van szó. Apor Károly nemcsak a színpadon szóló színészt, illetve a Dóczi Lajos által megformált drámai karaktert azonosítja közvetlenül saját ősapjával, hanem saját pozícióját is ennek a leszármazásnak az alapján határozza meg. Nem színházlátogatóként akar az előadásra figyelni, hanem leszármazottként őséne beszédére. Nem egy szín-

⁶⁰ *Egy kis emlékezés Aporra*. MKÖM 71, 65.

⁶¹ KERÉNYI Ferenc 105.

⁶² Vö. GADAMER 88–93.

⁶³ A karcolat 1885-ös, de az elején felidézett esemény 1883. október 14-én történt, Dóczi Lajos darabja pedig 1880-ban jelent meg nyomtatásban.

⁶⁴ Vö. pl. TÖRÖK 197–198.

házi vagy művészeti, hanem egy történelmi térben helyezi el magát: a történelmet közvetlenül hallhatónak, magát a történelem közvetlen folytatásának tekinti.

De a jelen történelmi pillanatának ezt a felfüggesztését talán kapcsolatra hozhatjuk az „ünnep idejével”, hisz végtére is éppen egy ünnepség keretei között helyezi át magát Szeged polgársága és az ország elitje az örök középkor idejébe. Az ünnep szakrális idejéről azt szokás mondani, hogy az alapvetően különbözik a profán időtől: a periodikusan visszatérő ünnep nem pusztán emlékezés, felidézés, megjelenítés, hanem a hajdani cselekmények újbóli és reális megtörténe, amikor át lehet lépni ugyanabba a régi, tiszta időbe.

„Valami isteninek kell hozzájárulnia, ami az egyébként lehetetlent lehetségessé teszi: arra a szintre emel fel, ahol minden olyan, »mint az első napon«, sugárzó, új és »előszőri«; ahol az ember az istenekkel van együtt, sőt maga is istenivé válik; ahol a teremtő lehelet fuvallata érzik, s a résztvevők is a teremtés részeseivé válnak. [...] A]z ember mindig újra képessé válik rá, hogy egy nem szokványos lét és teremtés részesévé legyen.”⁶⁵

Kétségtelenül van itt valami hasonlóság, hiszen az ünneptől (az ünnep lényegétől) megfosztott szekularizált, modern társadalomban ünnep-pótlékok vannak, olyan ceremoniális események, amelyek valamennyit megadnak a résztvevőknek az ünnep élményéből.⁶⁶ De a különbségek nem lényegtelenek. Az ünnep ideje elvileg nem történelmi idő; a történelem profán idejével ellentétes idő-tapasztalat.⁶⁷ A szegedi színházban viszont a jelen történelmi pillanatát akarják a múlttal folytonosként megélni mint ünnepet. Nem egy tiszta, őseredet, történelmen kívüli időbe próbálnak átemelkedni, hanem a középkori történelem idejébe: saját maguk azáltal válnak „istenivé”, vagy inkább történelmivé az ünnep pillanatában, mert folytonos-

⁶⁵ KERÉNYI Károly: 346.

⁶⁶ Ahogyan a nacionalizmus is felfogható a vallás pótlékaként.

⁶⁷ „A vallásos ember számára [...] a szent, a nem történelmi idő közbelépése a profán időtartamot időszakonként »feltartóztatja«.” ELIADE 64.

nak tekintik magukat a történelem nagy idejével. A másik jelentős különbség az ünnepek ciklikus természetéből adódik: az ünnep valami őseredeti történés újra-megjelenítése, örök jelenként „megtartása”.⁶⁸ Szegeden viszont egy vadonatúj színház megnyitását ünneplik úgy, hogy megpróbálják önmagukat a múltba helyezni. Az ünneplésnek lehetnének elvileg egészen más módjai ebben a helyzetben, hiszen Szeged *rekonstrukciója* egyáltalán nem jelentette azt, hogy az árvíz előtti várost abban a formában akarták volna feltámasztani. Inkább olyan értelemben volt *újraépítés*, hogy a helyén új, az akkor legmodernebb városépítészeti elgondolásokat megvalósító település jött létre. A királylátogatás, amelynek a színház megnyitása részét képezte, a rekonstrukció befejezésének ünneplése volt. És a város mégsem a modernizálódást ünnepelte, hanem folytonosságát a múlttal. Ez az esemény nem ciklikus természetű, nem egy régi alapítás megismétlése, hanem inkább maga az új teremtetés, amelyre majd a jövőben lehetne visszaemlékezni, az ünneplés formái mégis egy ciklikus idő szférájába helyezik. Nem a modernizációt, hanem a történelmet akarják megünnepelni.

A jelen történelemmé tételét Mikszáth szinte mindig a leírás központi problémájává teszi, ha ceremonális alkalmakról esik szó publicisztikájában, de ez a problémának csak az egyik vetülete. Hiszen a középkor valamilyen módon valódi hatóerőként volt jelen még az akkori magyar közjogban is. Az 1896-os országgyűlés királyi megnyitásáról beszámoló karcolat egyes szám második személyben megszólított hőse⁶⁹ nemcsak azon morfondírozik el, hogy a díszmagyaros képviselők középkori főuraknak látszanak – ami a millennium évének karcolataiban Mikszáth visszatérő témája volt –,⁷⁰

⁶⁸ GADAMER 104.

⁶⁹ Ennek az egyes szám második személyű elbeszélésnek narratológiai szempontból különleges építkezését akkor is érdemes hangsúlyozni, ha egy mindössze négy oldalas szövegről van szó. Michel Butor *La modification* című munkáját úgy szokás emlegetni, mint „kivételes kísérletezést” a második személyű narrátorral (BAL 1997, 21).

⁷⁰ *A t. Ház a szabad ég alatt* egyenesen „papagájkiállításához” hasonlítja a díszruhában felvonuló képviselőket (MKÖM 85, 28), Vö. KOVÁCS 74–80. Fontos, hogy Mikszáth, ellentétben például Jókaival, sohasem hordott díszmagyart. (BARANYAI 221.)

hanem azzal is kénytelen szembesülni, hogy a jelen pillanat a múlt ábrázolásaihoz (és nem a múlthoz) azért hasonlít, mert eleve múlt-ábrázolásként koreografálja magát. Számára a díszruhás tömeg a templomban megkülönböztethetetlen egy történelmi festmény iskolai emlékéttől: „Hát nem valóságos az a templom?”⁷¹ A későbbiekben azonban felbukkan Benczúr Gyula is, aki nem képviselő, hanem csak egy festményhez akar tanulmányokat tenni. Annak az 1896. június 8-ai parlamenti díszülésnek a megfestésével van megbízva, amely a millenniumi ünnepek részét képezte. A múltba való emlékezés nyári eseménye november végén már maga is a történelmi emlékezés tárgya lehet. A történelmi festészet elismert alkotóját bízzák meg azzal, hogy az emlékezés pillanatáról fessen képet. És ő ehhez egy másik ceremóniális alkalommal tesz tanulmányokat. Pedig közben a választások révén az országgyűlés megváltozott: a személyek (arcok) tekintetében a két parlament (a nyáron ünneplő és a novemberben alakuló) nem azonos,⁷² de a reprezentáció nézőpontjából a különbség, úgy látszik, elhanyagolható; a díszruhák maradtak, az összhatás nem változik. Merthogy a ceremóniális emlékezés mindig úgy ünnepel, hogy a múltba helyezkedik vissza, eleve történelmi festményként (vagy mint láttuk, színdarabként) formálja meg magát.

A történelmi emlékezésnek azonban még egy médiuma megidéződik itt, a múzeum. A trónteremben a trón nem nyújt teljesen új látványt: „Már előbb is láttad a kiállításon, de csak üveg alatt” (131). A trónszéket ugyan nem klasszikus múzeumban, hanem a millenniumi országos kiállításon láthatta a képviselő, de az „üveg

⁷¹ *A királynál*. MKÖM 85, 130. A kötet sajtó alá rendezői (Sz. Garai Judit és Rejtő István) Székely Bertalan V. László és Cillei Ulrik című festményére gondoltak (262)..

⁷² Benczúr beszélgetőpartnere, Apponyi Albert azt hangsúlyozza, hogy a különbség alapvető: „az még az utolsó alkotmányos országgyűlésen történt” (132). A választási visszaélések hangoztatása az 1896-tal kezdődő ciklusban az ellenzék állandó (Mikszáth szerint kizárólagos) témája volt; Apponyi szerint tehát Benczúr egy illegitim parlament látványának elemeivel fogja ábrázolni az utolsó legitim parlament ünnepi ülését.

alatt” elég világosan utal arra a fajta látványra, amit a történelmi rekvizitumok szokás szerint nyújtanak: a szemlélőtől elválasztva, csak nézni, nem használni valók. Itt viszont ráül a király – mégpedig azért, hogy megnyissa a választott képviselők országgyűlését. A Mikszáth-szövegek ugyan mindig nagyon lojálisak az uralkodóhoz, de a közvetett demokrácia és a királyi udvar összeférhetetlensége itt-ott mégis megfogalmazódik: „A parlament fogalmát nem ismeri az udvari ceremónia.”⁷³ A királynál gyakoribb karcolatszeplő a főrendiház, amely a Nemzeti Múzeumban tartotta üléseit. A főrendiház mint múzeum olyan motívum, amivel Mikszáth 1883-ban még könnyedén játszadozott: mivel a múzeumból nem szabad tárgyakat kivinni, a karcolathoz sem hozhat tárgyat a felsőházból.⁷⁴ Pár évvel később, az egyházjogi küzdelmek és a felsőházi reform idején majd kiderül, hogy a felsőház, bármennyire múzeumi relikviának tűnik is, nagyon is eleven hatóerő tud lenni a magyar politikában.

A múzeuminak tűnő, de nem muzealizálható múlt elevenségének bemutatása azonban csak az egyike a jelent a múlttal össze-mosó stratégiáknak. Főleg az 1900-as években írt Mikszáth olyan szövegeket, amelyekben történelmi eseményeket olyan hangon és olyan típusú elemző kommentárokkal adott elő, ahogyan kortárs politikai eseményeket szokás. Az első kísérlet ebben a típusban, *A ninivei kormánybiztos* ugyan még 1891-ből datálódik, amikor is a Jónás történetét úgy írta át, hogy a bibliai történetet is idézte. A keretfikció szerint a szabadelvű klubban olvasgatja a Bibliát, csakhogy ebben a politikától átítatott közegben „(mert hiszen harmadfél száz mameluk lehelete kóvályog e termekben)”⁷⁵ Jónás prófétából kormánybiztos lesz az olvasás révén. Az előadásnak a szokottól elütő hangneme komikus hatású, és kétségtelen, hogy amikor a kormánybiztosok szokásos viselkedési stratégiáit sorra olyan kifejezések írják le, mint opposíció, opportunizmus, demagógia vagy tarthatatlan állás, akkor a gúny a jelen ellen is irányul. De legalább ennyire fon-

⁷³ Panaszkod. *Országos Hírlap* 1898. szeptember 23., 1.

⁷⁴ *A „méltóság” Házból.* MKÖM 65, 65.

⁷⁵ MKÖM 40, 130.

tos, hogy a kétféle előadásmód egymás mellé helyezése azt sugallja: a múltat csak a narráció teszi másnyenné. Nem a múlt önmagában (ami, mint más novellákból is kiderül, eleve nem létezik), nem a múltbeli események fenségesek, hanem az előadásmód teheti őket olyanná; egy másféle hang pedig megfoszthatja őket fenségüktől.

Ez az elképzelés szervezi a *Szétbontott krónikák* című szöveget is. A keretfikció bevezetésében itt azon tűnődik az író-elbeszélő, hogy az idő illúzió, és „a cselekedetek belső tartalma nem változhat – változhat pusztán a *megjelenési toaletjük*. Az a mindenkori divathoz igazodik.”⁷⁶ A változhatatlan emberi lényegbe vetett ahistorikus hitnél talán érdekesebb, hogy az emberi cselekedetek megjelenését, illetve ábrázolhatóságát, akár kortársi értelmezhetőségét a mindenkori társadalmi diskurzustól függőnek tekinti. A keretfikcióban megjelenő kísértetek, a középkori krónikások szellemei éppen azért keserednek el, amikor az ország későbbi történetéről értesülnek, mert munkáikat utólag rossznak találják. A későbbi események ugyanis megváltoztatják a korábbiakat: „elváltoznak a régi események az új világtársnál.”⁷⁷ Amikor az elbeszélő arra vállalkozik, hogy átírja a krónikákat, mintha az egész magyar történelem ismeretében készültek volna, nem új események felől értelmezi át a történelmet, hanem egy aktuális, politikai elemző nyelv, egy zsurnalisztikai diskurzus segítségével írja újra a krónikák narratíváit. A legjellegzetesebben politikus elbeszélés a harmadik, „A kard és a korona vagy intrikák az udvarnál”, amelynek végső kérdése az országgyűlési karcolatokból is ismerős:⁷⁸ hogyan lehet egy politikai közegben értelmezni a cselekedeteket? A „sehogy” és a „sokféleleképpen” ugyanannak a válasznak lenne két aspektusa: a cselekedetek nem értelmezik önmagukat, hanem csak egy diszkurzív kontextualizálás révén nyernek jelentést, és semmi garancia nincs arra, hogy a cselekedeteket értelmező diskurzusok nem rosszindulatúak. Ha Székely István krónikája „silány” volt, akkor azért, mert a politikai diskurzusnak ez a tapasztalata hiányzott belőle.

⁷⁶ In *Az én kortársaim*. Budapest, 1904. Athenaeum, 168.

⁷⁷ Uo. 169.

⁷⁸ Lásd a vonatkozó fejezet 4. alfejezetét.

A jelen politikai-újságírói elemzései alapján Mikszáth a történetírói elbeszélés radikális kritikáját tudja végrehajtani, ami ugyanakkor a jelenben is képes megmutatni anakronisztikus működéseket, helytelenített hagyományok kártékony továbbélését. A *Gertrúdis hátulról* úgy adja elő Bánk bán összeesküvésének történetét, hogy abban minden szereplő elsősorban a politikai felelősség megosztására törekszik. És amikor a hercegprímás azt a feladatot adja kancellistáinak, hogy kétféleképpen értelmezhető üzenetet fogalmazzanak, ezzel történelmi alapító gesztust hajt végre: „meg volt adva immár a nemzeti irálynak ez az első lökése, mely mai napig is kísért, hogy így is, úgy is lehessen valamit értelmezni. Azóta minden törvényeink így készülnek.”⁷⁹

A jelen és a múlt ilyesfajta összekapcsolásai tehát egy circulus vitiosus tudatosítanak. A történelem a jelenbeli elbeszélésekben létezik, és másságát, fenségét, méltóságát ezeknek az elbeszéléseknek a hangnemisége, tárgyalási módja hozza létre. Csakhogy az ilyen módon felmagasztalt nemzeti történelem tényleges hatóerőként működhet a jelenben, és akár kártékony társadalmi működéseket is legitimálhat.

⁷⁹ Jk 21, 219.

ÖSSZEGZÉS

Mikszáth Kálmán kisprózájának négy problémájával igyekeztem szembenézni: a megismerés lehetőségeinek kérdésével, a politikai kozmosz megalkotásával az országgyűlési karcolatokban, Mikszáth irodalomtörténeti jellegű szövegeinek előadásmódjával, és a novellában lehetséges történelmi ábrázolás kérdésével. Ez a négy aspektus természetesen semmilyen értelemben nem adja ki együtt a mikszáthi kispróza teljes leírását; ilyesmire törekedni egy ekkora terjedelmű, műfajilag és tematikailag rendkívül heterogén, művészi és gondolati szempontból különösen gazdag szövegkorpusz esetében hiábavaló is lenne. Ugyanakkor azonban csupa olyan szempontról van szó, amelyek éppen a mi jelenünk számára fontosak, következésképpen a Mikszáth-kispróza termékeny újraolvasását, jelenünk számára izgalmas jelentések megszólaltatását teszik lehetővé.

Az első rész a megismerés témáját vizsgálta Mikszáth novellisztikájában, és a témának ezt a kitüntetett szerepét igazolja, hogy valamiféle ismeretelméleti keret felvázolása a szerző legtöbb novellájában megfigyelhető. Ismeretelméleti szkepszis egyrészt diszkurzív módon is megfogalmazódik egyes novellákban, másrészt gyakran befolyásolja a szövegek poétikai megformálását. A megismerés folyamatának ábrázolásához a megismerő szubjektum ontológiai pozíciójáról is mondani kell valamit, márpedig ez a kezdődő modernség egyik kulcsproblémája. Kiindulópontként *A szép Bulykainé* című novella szolgált, amely egy fiktív szereplő-narrátorral beszélgeti el, hogyan lett Bulykainé szépségének magasztalójává: a változáshoz, Bulykainé szépségének belátásához a saját identitásának megváltozása vezetett, de éppen ezt a változást, a tudás és az új

identitás megszerzésének történetét a novella egy ellipszisbe utalja, mintegy azt sugallva, hogy a megismerés folyamata megismerhetetlen, az identitás megváltozása nem megfigyelhető. *A szép Bulykainé* párdarabjában, *A paraszt konteszb*en nem a megismerő alany, hanem a megismerés tárgyául szolgáló személy identitása a kérdés, a hamis és valódi én elkülöníthetősége, és ebből a szempontból Mikszáth írása a világirodalom kortárs novellisztikájának igen fontos darabjaival tart kapcsolatot.

A Mikszáth-szövegek gyakorta felkínálják az értekezésként olvasás lehetőségét is, amelynek fontos aspektusa az exemplum-szerkezet: előrebocsátanak egy általános tételt, majd az elmondott történet ezt illusztrálja. De sok novella önmagában is, még gyakrabban több novella egymással szembesítve azt sugallja, hogy az exemplum paradigmatisz alkalmazhatósága kérdéses, hasonló szituációknak egészen eltérő kimenetele lehet, az emberi viselkedés nem könnyen értelmezhető elvont sémák alapján. Az ismeretelméleti szkepszis sok novellában megfogalmazódik, néhol diszkurzív kijelentések szintjén is.

A megismerési folyamatok megfigyelése szervezi elsősorban a gyermektörténeteket, amelyekben fellép egy jóindulatú apafigura, aki részben azért figyel oda a gyerekek tanulási, megértési kísérleteire, hogy segíthessen nekik, részben azonban a megismerési folyamatok megfigyelése révén általános tudásra akar szert tenni. Tekintettel a gyerekek gyakori tévedéseire azt mondhatjuk, a gyerekek bizonytalanok és tétovák; az elégtelen tudásból adódóan téves, de helyes logikai lépésekkel elért következtetések a megismerés korlátaira irányítják a figyelmet, mert az apafigura gyakran csak egy apóriáig vagy saját tudáskorlátainak belátásáig jut el megfigyelései révén. Az egyetlen gyermekalak, aki kételytelen magabiztossággal cselekszik, a pusztító őserőként leírt, ösztönösen cselekvő Ponci is alulmarad a szinte mitikus összecsapásban a széleskörű tapasztalatok alapján tervező ágenssel szemben (*A Ponci bűnhődése*). Ennek ellenére a gyereknovellák többségének nem az a tanulsága, hogy a magabiztos felnőtt rendelkezik megbízható tudással a világról, és ezt előbb-utóbb a gyermek is megszerzi, hanem hogy a gyermeki bizonytalanságok megfigyelése a felnőttet is kibillentí

magabiztosságából, és rádöbbenti megismerési lehetőségeinek bizonytalanságára.

A másik megértése a magunk megértését is jelenti a másikhoz képest, a világ megismerése, a magunk megismerése a világban. Bár ezeket a belátásokat a korábban elemzett novellák is sugallják, fontos *A tertium comparationis* című elbeszélés, amely meglehetősen didaktikusan fejtegeti ezt a kérdést: a magunk értékeléséhez feltétlenül szükséges, hogy idegen, külső kontextushoz is hozzámérjük magunkat.

Népszerűségét Mikszáth *A tót atyafiak* és *A jó palócok* sikerén túl elsősorban politikai publicisztikájának, az országgyűlési karcolatoknak köszönhetette. A sajtótörténeti vizsgálódás eredményeképpen megállapíthatóvá vált, hogy ennek műfaját – a politikai szatíra bizonyos előzményeire alapozva – lényegében ő alakította ki. Ilyen típusú, a törvényhozás napi működéséről általános, hangulati szinten beszámoló írás az 1880-as évek elején a napilapokban nem volt, de néhány év elteltével már a legtöbb lapban lett, sőt később már a *Pesti Hírlap*ban sem egyedül ő irt ilyeneket. Amikor pedig hosszabb-rövidebb időre elhagyta a lapot más vállalkozások (a *Magyar Hírlap* vagy az *Országos Hírlap*) kedvéért, a régi helyen „A t. Házból” című karcolatok továbbra is megjelentek. A karcolatok beszédmódjának legfontosabb jellegzetessége, hogy (az első hetek bizonytalanságai után) elszakadnak a politikai szatírától, amely a fennálló hivatalos értékrendet elfogadva az efemer gyakorlatot kritizálja, és egy alapvetőbben szubverzív stratégiát alakítanak ki, amely a politikum dignitásának általános tagadásán munkálkodik. A politikus tevékenységét nem abban a küldetéses, kvázi-szagrális szférában helyezi el, mint a hivatalos diskurzus, hanem hétköznapi mesterségként ábrázolja. Ennek egyik fontos eszköze, hogy nemcsak a parlamenti munka nyilvánosságnak szóló részéről, az üléstermi vitáról számol be, hanem arról is, amit a képviselő az ülésteremben akkor csinál, amikor nem ő beszél, és mindarról, amit üléstermen kívül csinál: a folyosón, a büfében, a karzaton vagy akár az utcán. Ha a képviselők ebben az ábrázolásmódban unatkozó, hozzá nem értő, szórakozást kereső, esetleg komikus alakoknak bizonyulnak, azt a karcolatok nem mint hibás társadalmi gyakorlatot kritizálják (aho-

gyan a szatíra felháborodása követelné), hanem mint a normális gyakorlatot kinevetve elfogadják.

A degradálásnak vannak stílári eszközzei, gyakori a stíluspárodia is, de magukat a szónokokat nem parodizálja, legfeljebb kissé tömörített, jellegzetes részleteket idézve hagyja, hogy magukat tegyék nevetségessé. A szövegek egy része megalkotott, esetleg fiktív narrátort léptet fel, de a narrátor mindenképpen érzékelhető. Olyan elbeszélői nézőpont a jellemző, amely egy korlátlan szelekciós hatalom birtokában irányítja hol erre, hol arra az olvasói figyelmet, váltogatja a helyszíneket a fő cél, a szórakoztatás érdekében. Bár a politikai karcolat hangsúlyozottan nem fikciós műfaj, az események tényleges tartalmával kapcsolatban itt-ott megfogalmazódnak ismeretelméleti kételyek. És Mikszáth tudatosan reflektál a politikum diszkurzív természetére is, hogy tudniillik minden politikai cselekvés és minden megnyilvánulás értelmezésre szorul, és a különböző, akár egymást kizáró értelmezések is lehetnek egyaránt igazak, egyrészt mert a nézőpont, a saját helyzet is meghatározza, mi lehet egy személy számára igaz, másrészt egy hibátlan logikai lépésekkel nyert következtetést igaznak lehet elfogadni akkor is, ha ellentétes egy másik, szintén hibátlan logikai lépésekkel elért következtetéssel.

A harmadik fejezet Mikszáth irodalomtörténeti előadási stratégiáit vizsgálta. A vizsgálódást az irodalomtörténet-írás lehetőségeiről folyó kurrens nemzetközi diskurzus teszi aktuálissá. Mikszáth a kortárs irodalomtörténet-írással szembeállítva hallatlan tudatossággal reflektál az irodalom mint rendszer működésére. Irodalomtörténeti fejtegetéseiben nagyon nagy fontosságot tulajdonít a közönség, a befogadás témájának, az irodalmi produkció és a közönség viszonyát dinamikusán fogja fel: a közönség nem eleve adott, hanem fejleszthető, létszámában növelhető, de a közönség (változó) igényei is vizsgálhatnak az irodalmi termelésre. Minthogy az életrajzi érdekű műfajon belül a magyar írói karrierlehetőségeket akarja elsősorban leírni (jelenünkből visszatekintve különösen érdekes, amit a nőírók lehetőségeiről mond), központi jelentőségű lesz az irodalmi intézményrendszer kialakulásának, fejlődésének szempontja. Mivel magát az irodalmat, például a műfaji keretek alakulását is egy rendszer

kibontakozásaként ábrázolja, jelentőséget tulajdoníthat nem kano-nizált műveknek is. A rendszerszerű szemlélet a mikszáthi megkö-zelítés az adott korszakban jelentős elméleti teljesítményének te-kinthető.

A kifejtés során Mikszáth főleg az ellentétezés logikai stratégiá-jával dolgozik, de az ellentéteket általában megengedő, megszorító modalitással adja elő. Ez a nem szintézisteremtő dialektika egy-szerre mutat érvényesnek ellentétes minőségeket, kerülve a végérvé-nyes, egyszerű minősítéseket, ami összefüggésbe hozható az életműre általában is jellemzőnek tartott relativizmussal. Feltűnő a narratív és a leíró-értékelő részek különmeműsége a szövegekben. Az utóbbiak fokozott figurativitásukkal válnak el az életrajzmeséléstől. Ezt az irodalomtörténetre általában is jellemző tendenciát Mikszáth mint irodalomtörténetet író szépíró végletesebben mutatja meg. A reto-rikai hagyomány is egyszerűségeket követelt a *narratiótól* és teljes retorikai felvértezettséget a meggyőzésre hivatott részekről, és az időben kifejlő életrajz előadására a narráció, míg az irodalmi pro-dukum mint statikus entitás leírására a metaforikus azonosítás al-kalmasabb. Az irodalmi mű leírására Mikszáth előszeretettel al-kalmazza az íz, zamat, szag metaforáit, és ezek a metaforák arra is alkalmasak, hogy a kedvcsináló bevezető műfaján belül kötelező pozitív értékelés látszólagos hangoztatása mögött kételyeket keltsen az irodalmi értékelés tartalmát illetően. Kemény Zsigmond mint páncélos vitéz és a Kemény-regény mint túl sok téglából épült amorf kolosszus képei hiába sugallnak nagyságot és erőt, abban a speciális formában, ahogyan ténylegesen elhangzanak, végül mégis negatív értékítéletet mondanak. A magyar föld szagának visszatérő meta-forája egyrészt összekapcsolódik egy nemzeti-konzervatív ideoló-giával, az irodalom nemzeti szellemének követelésével, de éppen a metafora ellentmondásos jelentésképző potenciálja miatt el is bi-zonytalanítja ezeket az ideológiai tartalmakat. Mikszáth intellektuá-lis habitusának megfelelően az ellentétek logikája a különböző as-pektusokat egyszerre tekintetbe vevő elfogadásban oldódik fel, míg a figuratív értékelés ellentétes minőségeket egyszerre implikál.

Az utolsó fejezet arra vállalkozik, hogy történelmi tárgyú no-vellákat elemezzen, noha ettől mindeddig mind a novellákra, mind

a történelmi tárgyú művekre koncentrálnó irodalomtudomány elzárkózott. A múlt posztmodern irodalmi megközelítései azonban, amelyek éppen a múlt megismerés-lehetőségeire kérdeznak rá, a történettudomány elméleti kereteinek újabb átrendeződésével együtt új olvashatóságot teremtenek a Mikszáth-novellák számára. Egy a témát elvi szempontból tárgyaló publicisztikai szövegében Mikszáth elvileg is megfogalmazta, mit tart a történetírásról. A novellisztika elemzése érdekében négy szempontot emeltem ki, ahol Mikszáth – noha alapvetően a 19. századi történelemelméleti vitákban megfogalmazott (csak többnyire nem domináns) nézeteket foglal össze – a jelen szemléletével rokon álláspontot fogalmaz meg. Ezek: a fantázia szerepe a múlt megismerésében; a történetírás mint elbeszélés; hogy a múlt egymással versengő alternatív magyarázatok, értelmezések, narrációk formájában létezik; hogy a múlt megismerése nem szorítkozhat az elit életére.

A múlt ilyesfajta tárgyalására Mikszáth ebben a cikkében is a jogi megközelítést ajánlotta, és történeti tárgyú novellái feltűnő gyakorisággal foglalkoznak régi perekkel, jogesetekkel. A per egyrészt alkalmat ad arra, hogy eltérő értelmezések versengjenek egymással – a Mikszáthnál szokásos ismeretelméleti szempont itt is megjelenik – de a perek általában nem ezen az alapon dőlnek el, hanem a mindig önkényes hatalom saját politikai, ideológiai játszmáinak, vagy akár pillanatnyi szeszélyeinek megfelelően. Éppen az alsóbb perspektíva érvényesülését jelzi, hogy a novellaszereplőket ezek a nagy történelmi mozgások, nemzeti kérdések általában nem érdeklik, a novellák értékhierarchiájának csúcsán a hétköznapi túlélés biológiai értékei helyezkednek el.

Nagyon gyakori a hivatkozás történeti forrásokra. Ezek gyakran fiktívek, és pusztán az elhithető apparátus részét képezik. Előfordul azonban, hogy maga a szöveg is elárulja, hogy a forrás csak a fantázia gerjesztőjeként szolgál a történelmi elbeszélés kiindulópontjaként. Az olyan novellák, mint a *Szontágh Pálné* vagy a *Frivol akta*, játékosan elárulják, hogy a forrásban épp az nincs meg, amiről a novella szól, és hogy az az írói képzelet szüleménye: a forrás önmagában nem elég a múlt megismeréséhez, hanem narratív értelmezésre szorul.

A mikszáthi kispróza kísérletezett múlt és jelen közvetlen szembeállításával is, akár fantasztikus keretfikciók segítségével (*A megkonfundált kísértetek*), akár a jelent a múlt közvetlen folytatásaként felfogni igyekvő ceremoniális emlékezet kritikus bemutatásával, akár a múlt olyan elbeszélésével, amely stiláris stratégiáit és kommentáló diskurzusát a jelen politikai zszurnalisztikájából veszi. Ez részben jelenti az olyan társadalmi működések kritikáját, amelyek a múlt folytonosságára alapozva legitimálnak káros gyakorlatokat, részben tudatosítja, hogy emelkedett státusát a múlt elsősorban történelmi előadás stiláris teljesítményének köszönheti.

BIBLIOGRÁFIA

1. Szövegkiadások

A Mikszáth kritikai kiadást (Mikszáth Kálmán *Összes művei*) mindvégig MKÖM rövidítés jelzi. A kispróza kötetek bibliográfiai adatai a következők:

27. Elbeszélések 1. 1861–1873. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Budapest, 1961. Akadémiai.
28. Elbeszélések 2. 1874–1877. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1963. Akadémiai.
29. Elbeszélések 3. 1877. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1964. Akadémiai.
30. Elbeszélések 4. 1878–1880. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1965. Akadémiai.
31. Elbeszélések 5. 1880–1881. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1966. Akadémiai.
32. Elbeszélések 6. 1881–1882. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1968. Akadémiai.
33. Elbeszélések 7. 1881–1882. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1969. Akadémiai.
34. Elbeszélések 8. 1882–1883. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1965. Akadémiai.
35. Elbeszélések 9. 1884. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1965. Akadémiai.
36. Elbeszélések 10. 1884–1885. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1966. Akadémiai.
37. Elbeszélések 11. 1885–1886. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1980. Akadémiai.
38. Elbeszélések 12. 1886–1887. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1985. Akadémiai.

39. Elbeszélések 13. 1888. S. a. r. Hajdu Péter, Budapest, 2001. Argumentum.
40. Elbeszélések 14. 1889–1891. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1975. Akadémiai.
41. Elbeszélések 15. 1891–1893. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1978. Akadémiai.
42. Elbeszélések 16. 1893–97. S. a. r. Hajdu Péter, Budapest, 2007. Argumentum.
51. Cikkek és karcolatok 1. 1869–1874. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1964. Akadémiai.
52. Cikkek és karcolatok 2. 1874–1875. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1964. Akadémiai.
53. Cikkek és karcolatok 3. 1877. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1968. Akadémiai.
54. Cikkek és karcolatok 4. 1878–1879. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1968. Akadémiai.
55. Cikkek és karcolatok 5. 1878. S. a. r. Nacsády József, Budapest, 1966. Akadémiai.
56. Cikkek és karcolatok 6. 1879. január–június. S. a. r. Nacsády József, Budapest, 1967. Akadémiai.
57. Cikkek és karcolatok 7. 1879. július–december. S. a. r. Nacsády József, Budapest, 1968. Akadémiai.
58. Cikkek és karcolatok 8. 1880. január–május. S. a. r. Nacsády József, Budapest, 1969. Akadémiai.
59. Cikkek és karcolatok 9. 1880. június–december. S. a. r. Nacsády József, Budapest, 1969. Akadémiai.
60. Cikkek és karcolatok 10. 1880–1881. S. a. r. Nacsády József–Bisztray Gyula, Budapest, 1970. Akadémiai.
61. Cikkek és karcolatok 11. 1881. január–július. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1970. Akadémiai.
62. Cikkek és karcolatok 12. 1881. augusztus–december. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1971. Akadémiai.
63. Cikkek és karcolatok 13. 1882. január–május. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1973. Akadémiai.
64. Cikkek és karcolatok 14. 1882. június–november. S. a. r. Bisztray Gyula, Budapest, 1974. Akadémiai.
65. Cikkek és karcolatok 15. 1882–1883. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1969. Akadémiai.
66. Cikkek és karcolatok 16. 1883. április–augusztus. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1972. Akadémiai.

67. Cikkek és karcolatok 17. 1882–1883. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1969. Akadémiai.
68. Cikkek és karcolatok 18. 1884. január–július. S. a. r. R. Hutás Magdolna–Rejtő István, Budapest, 1973. Akadémiai.
69. Cikkek és karcolatok 19. 1884. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1974. Akadémiai.
70. Cikkek és karcolatok 20. 1885. január–június. S. a. r. R. Hutás Magdolna–Rejtő István, Budapest, 1977. Akadémiai.
71. Cikkek és karcolatok 21. 1885. július–december. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1977. Akadémiai.
72. Cikkek és karcolatok 22. 1886. január–június. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1978. Akadémiai.
73. Cikkek és karcolatok 23. 1886. július–december. S. a. r. S. Fürth Éva–Rejtő István, Budapest, 1979. Akadémiai.
74. Cikkek és karcolatok 24. 1887. január–június. S. a. r. Sz. Garai Judit–Rejtő István, Budapest, 1979. Akadémiai.
75. Cikkek és karcolatok 25. 1887. július–december. S. a. r. Rejtő István, Budapest, 1981. Akadémiai.
76. Cikkek és karcolatok 26. 1888. január–június. S. a. r. Sz. Garai Judit–Rejtő István, Budapest, 1982. Akadémiai.
77. Cikkek és karcolatok 27. 1888. július–1889. január. S. a. r. S. Fürth Éva–Rejtő István, Budapest, 1983. Akadémiai.
78. Cikkek és karcolatok 28. 1889. február–december. S. a. r. Rejtő István–Suhai Pál, Budapest, 1984. Akadémiai.
79. Cikkek és karcolatok 29. 1890. S. a. r. Kroó András–Rejtő István, Budapest, 1987. Akadémiai.
80. Cikkek és karcolatok 30. 1891. S. a. r. Rejtő István–Suhai Pál, Budapest, 1987. Akadémiai.
81. Cikkek és karcolatok 31. 1892. S. a. r. Péterváriné Erdey-Grúz Helga–Rejtő István, Budapest, 1988. Akadémiai.
82. Cikkek és karcolatok 32. 1893. S. a. r. Sz. Garai Judit–Rejtő István, Budapest, 1988. Akadémiai.
83. Cikkek és karcolatok 33. 1894. S. a. r. S. Fürth Éva–Rejtő István, Budapest, 1988. Akadémiai.
84. Cikkek és karcolatok 34. 1895. S. a. r. Péterváriné Erdey-Grúz Helga–Rejtő István, Budapest, 1992. Akadémiai.
85. Cikkek és karcolatok 35. 1896. S. a. r. Sz. Garai Judit–Rejtő István, Budapest, 1992. Akadémiai.
86. Cikkek és karcolatok 36. 1897. S. a. r. S. Fürth Éva–Rejtő István, Budapest, 1992. Akadémiai.

A kései publicisztika hálózati kiadása:

Cikkek, tárcák. 1898. január–június. Összegy. és „s. a.” r. Hajdu Péter.

[vmek.oszk.hu/06400/06494/06494.rtf](http://mek.oszk.hu/06400/06494/06494.rtf)

Cikkek, tárcák. 1898. július–december. Összegy. és „s. a.” r. Hajdu Péter.

[vmek.oszk.hu/07100/07121/07121.htm](http://mek.oszk.hu/07100/07121/07121.htm)

Cikkek, tárcák. 1899. Összegy. és „s. a.” r. Hajdu Péter.

<http://mek.oszk.hu/07400/07469/07469.htm>

Gyűjteményes kötetek, sorozatok:

Jk = Jubileumi kiadás. Mikszáth Kálmán Munkái. 1–32. köt. Budapest, 1910. Révai Testvérek.

Hi = Hátrahagyott Iratok. (A *Jk* folytatása.) 1–19. köt. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes.

MKm = *Mikszáth Kálmán művei*. Budapest, Magyar Helikon

9. Kisebb elbeszélések (1870–1879). 1967.

10. Kisebb elbeszélések (1880–1882). 1968.

11. Kisebb elbeszélések (1883–1885). 1968.

12. Kisebb elbeszélések (1886–1892). 1969.

13. Kisebb elbeszélések (1893–1910). 1969.

14. Politikai karcolatok (1881–1908). 1969.

Domokos [Külön rövidítve a válogató és sajtó alá rendező nevére] = *MKm*

15. Tárcák, karcolatok (1869–1910). 1970.

Mikszáth Kálmán: *Írói arcképek*. Vál. Bisztray Gyula, Budapest, 1953. Művelt Nép.

Mikszáth Kálmán: *Emlékezések és tanulmányok*. [Vál. Rubinyi Mózes] Budapest, 1957. Szépirodalmi.

Mikszáth Kálmán: *A tisztelt Házból: Politikai karcolatok*. [Vál. Király István] Budapest, 1957. Szépirodalmi.

2. Szekundér irodalom

Abbott, H. Porter: *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge, 2002. Cambridge UP.

Aczel, Richard: Hearing Voices in Narrative Texts. *New Literary History* 29 (1998) 467–500.

Ambrus Zoltán: A magyar lélek. *Magyar Hírlap* 5. évf., 25. sz., 1895. január 25., 1–5.

- Ankersmit, Frank R.: *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague–Boston–London, 1983. Martinus Nijhoff.
- Arisztotelész: *Poétika és más költészeti írások*. Ford., Ritoók Zsigmond, Budapest, 1997. Pannoklett.
- Barthes, Roland: A történelem diskurzusa. Ford., Szabó Piroska, in Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest, 2003. L'Harmattan, 87–98.
- Backus, Joseph, M.: „He Came into Her Line of Vision Walking Backwards”: Non-sequential Sequence-Signals in Short Story Openings. *Language Learning* 15 (1965/1–2), 67–83
- Badics Ferenc: Kisfaludy Károly iskolája. In Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, 1900. Athenaeum, 2. köt., 69–85.
- Bahtyin, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Ford. Könczöl Csaba, Budapest, 1982. Európa.
- Bal, Mieke: *Double Exposures. The Subject of Cultural Analysis*. New York, 1996. Routledge.
- Bal, Mieke: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. 2nd ed., Toronto, 1997. Toronto UP.
- Baranyai Zsolt: „...A látszat mögött még egész világok elférnek”. Mikszáth valóságfogalmáról. In Füzi László–Lengyel András (szerk.): *Ilia '70. Írások 70. születésnapjára*. Szeged, 2004. Bába, 219–231.
- Barta János: Mikszáth-problémák. *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961) 140–161, 299–321. = in B. J.: *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1966. Akadémiai, 166–245.
- Bényei Péter: *A történelem és a tragikus vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*. Debrecen, 2007. Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*. 2. kiad. Budapest: Athenaeum, 1900.
- Bernstein, Basil: *Class, Codes and Control*. Vol 1., London, 1971. Routledge & Kegan Paul.
- Beveczky Gábor: Gyula Krúdy's Early Short Stories. *Hungarian Studies* 13 (1998/99) 179–198.
- Beveczky Gábor: *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Budapest, 2002. Akadémiai.
- Beveczky Gábor: Az irodalomtörténet mint mesemondás. In Uő: *Véres aranykor, hosszú zsákutca*. Budapest, 2005. Balassi, 92–127
- Bisztray Gyula: Mikszáth Kálmán „irodalomtörténete”. In M. K.: *Írói arcképek*. Budapest, 1953. Művelt Nép, 5–34.

- Black, Max: *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*. Ithaca, 1962. Cornell University Press.
- Bódy-Márkus Rozália: Adalék a német nyelvű Petőfi-befogadás történetéhez: Joseph Lewinsky: Viszonyom Petőfihez. *Filológiai Közlöny* 55, 2009, 78–88.
- Bonheim, Helmut: *The Narrative Modes: Techniques of the Short Story*. Cambridge, 1982. D.S. Brewer.
- Brassai Zoltán: „...eltűnt évtizedek színes kavicsai...” In Fábri Anna (szerk.): *Mikszáth emlékkönyv*. Horpács, 1997. Mikszáth Kiadó, 121–130.
- Bremond, Claude: Le message narratif. *Communications* 4 (1964) 4–32.
- Brown, Julie (szerk.): *Ethnicity and the American Short Story*. New York–London, 1997. Garland.
- Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Ford. Adamik Tamás, Budapest, 1987. Akadémiai.
- Cowley, Malcolm: Introduction. In Sherwood Anderson: *Winesburg, Ohio*. Ed. M. Cowley, New York, 1958. Viking, 1–17.
- Csúri Károly: Mikszáth Kálmán: A néhai bárány. Az elbeszélés-világ konstrukciós alapelveiről. In Szajbely Mihály (szerk.): *Mesterek tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Budapest, 1999. Magvető, 541–554.
- Danto, Arthur C.: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge, 1968, Cambridge University Press.
- Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre hazatérése*. Ford. Lafferton Emese, Sebők Marcell, Budapest, 1999. Osiris.
- Derrida, Jacques: A fehér mitológia. Ford. Boros J. et al., in Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei* V. Pécs, 1997. Jelenkor, 5–102.
- Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet: Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*. Debrecen, 1995. Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Domahidy András Bálint: Mikszáth és a parlament. In Fábri Anna (szerk.): *Mikszáth-emlékkönyv*. Horpács, 1997. Mikszáth Kiadó, 101–110.
- Eisemann György: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, 1999. Korona.
- Ėjxenbaum, Boris M.: *O. Henry and the Theory of the Short Story*. Ford. I. R. Titunik, Ann Arbor, 1968. Department of Slavic Languages and Literatures, The University of Michigan.

Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Ford. Berényi Gábor, Budapest, 1987. Európa.

Fábri Anna: Mikszáth nőalakjai. In Kovács Anna (szerk.): *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón*. Balassagyarmat, 1997. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 67–73.

Fábri Anna: Választások a régi Magyarországon: Gezetlen és Körtvélyes. Politikai humor Jókai és Mikszáth műveiben. *Bárka* 11 (2003/5) 63–75.

Forster, E. M.: *A regény aspektusai*. Ford. Szili József, Budapest, 1999. Helikon.

Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest, 1984. Gondolat.

Genette, Gérard: *Narrative Discours*. Transl. Jane E. Lewin, Ithaca, 1980. Cornell UP.

Genette, Gérard: Az elbeszélő diszkurzus. Ford. Sepeghy Boldizsár. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* I. Pécs, 1996. Jelenkor–JPTE, 61–98.

Genette, Gérard: *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Ford. Channa Newman–Claude Doubinsky, Lincoln–London, 1997. University of Nebraska Press.

Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Ford. Galamb György János, Budapest, 1991. Európa.

Goodman, Nelson: *„Of Mind and Other Matters*. Cambridge, MA–London, 1984. Harvard University Press.

Greimas, Algirdas Julien: Elements of Narrative Grammar. *Diacritics* 7 (1977) 23–40.

Hajdu Péter: Az anekdota fogalmáról. In Szegedy-Maszák Mihály–Hajdu Péter [szerk.]: *Romantika: világkép, művészet, irodalom*. Budapest, 2001. Osiris, 66–81.

Hajdu Péter: Törökképeink. In Uő: *Irodalom, történet, titok, idegenség*. Budapest, 2009. Balassi 231–245.

Hanák Péter: A magyar polgárosodás és Mikszáth. In Kovács Anna (szerk.): *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón*. Balassagyarmat, 1997. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 6–11.

Hász-Fehér Katalin: Az anekdota anekdotikus működése Mikszáth prózájában. *Híd* (2005/1) 67–80.

Hankiss Elemér (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*. Budapest, 1970. Akadémiai.

- Hegel, G. W. F.: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. Szemere Samu, Budapest, 1979. Akadémiai.
- Herczeg Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Budapest, 1979. Tankönyvkiadó.
- Hesse, Douglas: A Boundary Zone. First-Person Short Stories and Narrative Essays. In Susan Lohafer–Jo Elley Clarey (szerk.): *Short Story Theory at a Crossroads*. Baton Rouge–London, 1989. Louisiana State University Press, 85–105.
- Hildick, Wallace: *Thirteen Types of Narrative*. London–Melbourne–Toronto, 1968. Macmillan.
- Hites Sándor: *A múltnak kútja*. Budapest, 2004. JAK–Ulpius Ház.
- Hites Sándor: *Jósika Miklós és a történelmi regény*. Budapest, 2007. Universitas.
- Horváth Cyrill: Nemzeti irodalom. *Magyar Szemle* 7. évf., 4. sz., 1895. január 27., 37.
- Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai*. Ford. Rajnai László, Budapest, 1985. Európa.
- Hutcheon, Linda: *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York–London, 1988. Routledge.
- Ignotus: Hadi készülődések. *Nyugat* 1, 1908, II, 449–454.
- Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996. Kossuth Egyetemi Kiadó
- I–s [Ignotus]: Irodalmi agrárizmus. *A Hét* 22, 1901/7, 110–111.
- Jancsó Benedek: Két fiatal elbeszélő. *Fővárosi Lapok* 20, 1883, 1510.
- Jankovics József: A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő. In Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, 2007. Gondolat, 1. köt., 522–538.
- Jauss, Hans Robert: *Zeit und Erinnerung in Marcel Prousts « A la recherche du temps perdu »*. Heidelberg, 1955. Carl Winter Universitätsverlag.
- Kálmán C. György: Szempontok az irodalomtörténet-írás tanulmányozásához. In Uő: *Te rongyos (elm)élet*. Budapest, 1998. Balassi
- Karácsony Sándor: *A cinikus Mikszáth*. Budapest, 1944. Exodus, 2. kiad.: Budapest, 1997. Hét Krajcár. = *Filozófiai Szemle* 34 (1990/3–4) 212–318.
- Kerényi Ferenc: Mikszáth Kálmán – és korának színházi élete. In Kovács Anna (szerk.) *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón*. Balassagyarmat, 1997. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 100–114.

- Kerényi Károly: Az ünnep lényege. In Uő: *Halhatatlanság és Apollón-valás*. Budapest, 1984. Magvető, 333–351.
- Kermode, Frank: *Mi a modern?* Ford. Takács Ferenc, Budapest, 1980. Európa.
- Király István: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, 1952. Művelt Nép.
- [Király István]: Utószó. In Mikszáth Kálmán: *A tisztelt Házból: Politikai karcolatok*. Budapest, 1958. Szépirodalmi, 579–585.
- Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, 2001. Sajtóház.
- Kovács Anna: „Magyar ruha a millenniumon” – A polgári viselet Mikszáthnál. In Kovács Anna (szerk.): *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón*. Balassagyarmat, 1997. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 74–88.
- Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003. Napvilág.
- Kráhl Vilmos: *Mikszáth a jogász*. Budapest, 1941. Dr. Vajna és Bokor.
- Krizsán László: Történeti források szerepe és megjelenítése Mikszáth Kálmán egyes műveiben. In Kovács Anna (szerk.) *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón*. Balassagyarmat, 1997. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 34–46.
- Lackó Mihály: *Halál Párizsban: Grünwald Béla történész művei és betegségei*. Budapest, 1986. Magvető.
- Lanser, Susan Sniader: *The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction*. Princeton 1981. Princeton UP.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Ford. Jászay Gabriella, Budapest, 1997. Osiris.
- Leitch, Thomas M.: The Debunking Rythm of the American Short Story. In Lohafer–Clarey (szerk.): *Coming to Terms with the Short Story*. Baton Rouge–London, 1983. Louisiana State University Press, 130–147.
- Lohafer, Susan: *Coming to Terms with the Short Story*. Baton Rouge–London, 1983. Louisiana State University Press.
- Lukács György: *A történelmi regény*. Budapest, é. n., Hungária.
- Luhmann, Niklas: Az identitás – mi az, avagy miképpen működik? Ford. Kiss Lajos András, in Uő: *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, 1999. Osiris–Gond, 32–59.
- Liotard, Jean-François: A posztmodern állapot. Ford. Bujalos István–Orosz László, in Jürgen Habermas–Jean-François Lyotard–Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. Szerk. Bujalos István, Budapest, 1993. Századvég–Gond, 7–145.

- May, Charles E.: Chekhov and the Modern Short Story. In Charles E. May (szerk.): *The New Short Story Theories*. Athens, 1994. Ohio University Press, 199–217.
- Miller, J. Hillis: *Reading Narrative*. Norman, 1998. University of Oklahoma Press.
- Mink, Louis O.: A történelem diskurzusa. Ford., Szabó Piroska, in Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest, 2003. L'Harmattan, 113–132.
- Monfort, Bruno: La nouvelle et son mode de publication. Le cas américain. *Poétique* 90 (1992/avril) 153–171.
- Mortimer, Armine Kotin: Second Stories: The Example of Mr. Know-All. *Studies in Short Fiction* 25 (1988) 307–314.
- Mortimer, Armine Kotin: Second Stories. In Susan Lohafer–Jo Ellyn Clarey (szerk.): *Short Story Theory at a Crossroads*. Baton Rouge–London, 1989. Louisiana State UP, 276–298.
- Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Budapest, 1971. Szépirodalmi.
- Németh G. Béla: Az eszmélkedő, kései Mikszáth: Novellaművészetének korszakilletékességéről. *Új Írás* 1 (1981) 84–96. = Az eszmélkedő, kései Mikszáth. In N. G. B.: *Századutóról – századelőről: Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1985. Magvető, 101–128. = Az eszmélkedő, kései Mikszáth: Novellaművészetének korszakilletékessége. In Uő: *Hosszművek és keresztművek*. Budapest, 1987. Szépirodalmi, 127–142.
- Németh G. Béla: A lektűr magyar mestere: Herczeg Ferenc. In Uő: *Századutóról – századelőről*. Budapest, 1985. Magvető, 181–202.
- O'Connor, Frank: *The Lonely Voice: A Study of the Short Story*. Cleveland, 1953. The World Publishing Company.
- O'Neill, Patrick: *Fictions of Discourse: Reading Narrative Theory*. Toronto–Buffalo–London, 1994. University of Toronto Press.
- Orlovsky, Michael: Historiografiction: The Fictionalization of History in the Short Story. In Farhat Iftekharudin, Joseph Boyden, Mary Rohrbacher, Jaie Claudet (szerk.): *The Postmodern Short Story: Forms and Issues*. Westport, CO–London, 2003. Praeger.
- Orosz Magdolna: „Az elbeszélés fonala”: Narráció, intertextualitás, intermedialitás. Budapest, 2003. Gondolat.

- Posner, Richard A.: *Law and Literature*. 2. kiad., Cambridge MA–London, 1998. Harvard UP.
- Pratt, Mary Louise: The Short Story: The Long and the Short of It. *Poetics* 10 (1981) 175–194.
- Propp, Vlagyimir Jakovlevics: *A mese morfológiája*. Ford. Soproni András, Budapest, 1975. Gondolat. (2. kiad. 1994, Osiris.)
- Proust, Marcel: A propos du « style » de Flaubert. In Uő: *Chroniques*. Paris, 1927. NRF, 193–211.
- Rimmon-Kennan, Shlomith: *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London–New York, 1989. Routledge.
- Ritoók Zsigmond: Gorgias és a retorika. In Németh György–Ritoók Zsigmond–Sarkady János–Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*. Budapest, 2006. Osiris, 423–425.
- Rónay György: *A regény és az élet*. Budapest, 1947. Káldor.
- Rubinyi Mózes: *Mikszáth Kálmán élete és művei*. Hí 19. Budapest, 1917. Révai.
- Saussure, Ferdinand de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford.: B. Lőrinczy Éva, Budapest 1967. Gondolat.
- Schöppflin Aladár: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, 1941. Franklin-Társulat.
- Sötér István: Mikszáth Kálmán és a Beszterce ostroma. In Uő: *Romantika és realizmus*. Budapest 1956. Szépirodalmi, 551–572.
- Stierle, Karl-Heinz: Story as Exemplum – Exemplum as Story: On the Pragmatics and Poetics of Narrative Texts. Ford. David Wilson, in Charles E. May (szerk.): *The New Short Story Theories*. Athens, Ohio, 1994. Ohio University Press, 15–43.
- Szajbély Mihály: Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]. In Uő: *Álmok álmodói. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 1997. Magvető, 122–140.
- Szávai János: Bevezetés: Változatok a novellára. In Uő (szerk.): *Boccacciótól Salingerig: Novellaértelmezések*. Budapest, 1983. Tankönyvkiadó, 7–30.
- Szegedy-Maszácz Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989. Szépirodalmi.
- Szegedy-Maszácz Mihály: Az irodalmi mű alaktani hatáselemzéséről. In Uő: „Minta a szényegen”: *A műértelmezés esélyei*. Budapest, 1995. Balassi, 24–66.
- Szilasi László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. Budapest, 2000. Osiris–Pompeji.

Szili József: *Irodalomtudat-hasadás. Az irodalom interkulturális elmélete.* Budapest, 2005. Balassi.

T. Szabó Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában.* Budapest, 2007. L'Harmattan.

Tahin Szabolcs: „Élőbeszédszerűség” Mikszáth prózájában. *Tisztaír* 57 (2003/11) 53–71.

Takács József: *Ifj. Ábrányi Kornél élete és szépirodalmi munkássága.* Budapest, 1937. kiadó feltüntetése nélkül.

Takács József: Mikszáth-szövegek relativizmusa. *Holmi* 9 (1997) 1581–1590.

Tarjányi Eszter: A dzsenti exhumálása. In Alexa Károly (szerk.): *Polgárosodás és irodalom.* Budapest, é. n. [2003], Kölcsey Intézet, 140–186.

Thomka Beáta: *A pillanat formái: A rövidtörténet szerkezete és műfaja.* Újvidék, 1986. Forum

Tóbiás Áron: Mikszáth, a parlamenti tudósító. In Kovács Anna (szerk.) *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón.* Balassagyarmat, 1997. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 119–129.

Toolan, Michael J.: *Narrative: A Critical Linguistic Introduction.* London–New York, 1988. Routledge.

Török Lajos: Hozzászólás Hajdu Péter *Az anekdota és Mikszáth* című dolgozatához. *Protestáns Szemle* 61, 1999, 196–199.

Uspenszkij, Borisz: *A kompozíció poétikája.* Ford. Molnár István, Budapest, 1984. Európa.

Vadnai Károly: *Az első magyar társadalmi regény.* Pest, 1873. Eggenberger.

Veres András (szerk.): *Az irodalomtörténet esélye.* Budapest, 2004. Gondolat

Wéber Antal: Fáy András. In Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története.* Budapest, 1965. Akadémiai, 3. köt., 500–503.

White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore–London, 1973. The Johns Hopkins University Press.

White, Hayden: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. Ford. Braun Róbert, in Uő: *A történelem terhe.* Budapest, 1997. Osiris, 103–142.

Žižek, Slavoj: Berlusconi in Tehran. *London Review of Books* 31: 14, 23 July 2009, 3–7.

dc_170_11

NÉVMUTATÓ

TARTALOM

BEVEZETÉS	5
A NOVELLÁK EPISZTEMOLÓGIÁJA	11
1. „A szép Bulykainé rút volt”	12
2. Értekező jelleg és exemplumszerűség	24
3. „Egy parfümbe mártott kajszinbarack”	40
4. A gyerek magához való esze	46
5. A magunk megismerése	57
A POLITIKAI KARCOLATOK VILÁGÁNAK MEGALKOTÁSA	62
1. Az országgyűlési karcolat mint műfaj kialakítása	62
2. A mikszáthi karcolat szubverzív beszédmódja	73
3. Narratív stratégiák	92
4. „Igazat talán nem is lehet írni”	116
MIKSZÁTH REGÉNYTÖRTÉNETE	128
1. Narráció és retorika az irodalomtörténetben	128
2. Mikszáth életrajzi esszéi	129
3. Szempontok az előszavak értékeléséhez	134
3.1. A befogadás szempontja	135
3.2. Nők és férfiak	137
3.3. Az intézmények	145
4. A kifejtés stratégiái: ellenpontozás	148
5. Az előadás stratégiái: az értékelő-elemző diskurzus figurativitása	153

5.1. Kemény Zsigmond, a páncélos vitéz	157
5.2. A magyar föld szaga	161
A TÖRTÉNELEM A NOVELLÁKBAN	171
1. Mikszáth elméleti megjegyzései	175
2. A nemzeti történelem peremén	180
3. Néhány régi per	188
4. A történelmi forrás	198
5. Modernizálás és a jelen anakronizmusa	202
ÖSSZEGZÉS	212
BIBLIOGRÁFIA	219
1. Szövegkiadások	219
2. Szekundér irodalom	222
NÉVMUTATÓ	231

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

(Kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete)

A SOROZATBAN MEGJELENT

1. PÉTER László: Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez. 1955.
2. VARGA Imre: Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése. 1955.
3. FORGÁCS László: Bajza és Belinszkij. 1955.
4. FENYŐ István: Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza. 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A drámaíró Csokonai. 1956.
6. HEGEDÜS Nándor: Ady Endre Nagyváradon. 1956.
7. KOMLÓS Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. 1956.
8. FEJŐS Imre: Vörösmarty arca. 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez. 1957.
10. ECKHARDT Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. 1957.
11. GERGELY Pál: Arany János és az Akadémia. 1957.
12. BARÁNSZKY JÓB László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. 1957.
13. BUSA Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei. 1958.
14. WALDAPFEL József: Gorkij és Madách. 1958.
15. VAJDA János levelei Milkó Izidorhoz. 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: Tudós Wespriemi István. 1958.
17. VÖRÖS Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. 1958.
18. GÁLDI László: Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. 1958.
19. MEZEI Márta: Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. 1958.
20. FEKETE Sándor: Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival. 1958.
21. REJTŐ István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. 1958.
22. NAGY Péter: Szabó Dezső indulása. 1958.
23. FÓNAGY Iván: A költői nyelv hangtanából. 1959.

24. POGÁNY Péter: Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). Vásári ponyvairatok. 1959.
25. BALASSI Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jóbkódex magyar és szlovák versei. 1959.
26. HEGEDÜS Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. 1959.
27. REJTŐ István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. 1959.
28. FENYŐ István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. 1959.
29. RADÓ György: Majakovszkijról. 1960.
30. ZIMÁNDI István: Péterfy Jenő és baráti köre. 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. 1960.
32. CSANDA Sándor: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai. 1961.
33. MEZŐSI Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi életük. 1961.
34. GERÉB László: A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok. 1961.
35. CSUKÁS István: Ady Endre a szlovák irodalomban. 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey dokumentumok. 1961.
37. KISS Ferenc: A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága. 1962.
38. ZRINSZKY László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben 1919–1945. 1962.
39. CSAPLÁROS István: Kraszewski és Magyarország. 1963.
40. VARGA József: Ady útja az „Új versek” felé. 1963.
41. LENGYEL Géza: Magyar újságmágnások. 1963.
42. BARANYI Imre: A fiatal Madách gondolatvilága. 1963.
43. TAMÁS Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. 1964.
44. GREZSA Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906. 1964.
45. MARKOVITS Györgyi: Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbefogott kötetek, versek a Horthy-korszakban. 1964.
46. KOMLÓS Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. 1965.
47. KUNSZERY Gyula: A magyar szonett kezdetei. 1965.

48. T. ERDÉLYI Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. 1965.
49. PÉCZELY László: Tartalom és versforma. 1965.
50. SZIKLAY László: Az ifjú Hviezdoslav. 1965.
51. POSZLER György: Szerb Antal pályakezdése. 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. 1967.
53. KÁNTOR Lajos: Százéves harc „Az ember tragédiájá”-ért. 1966.
54. SZIGETI József: A Balassi-comoedia és szerzője. 1967.
55. EÖTVÖS József levelei Szalay Lászlóhoz. Közzéteszi Nizsalovszky Endre. (A leveleket sajtó alá rendezte Lukácsy Sándor.) 1967.
56. CSATÁRI Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: A verselemzés kérdéseire. 1968.
58. RÓNAY László: Az Ezüstkör nemzedéke. 1967.
59. VARGA Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. 1967.
60. VARANNAI Aurél: John Bowring és a magyar irodalom. 1967.
61. POMOGÁTS Béla: Kuncz Aladár. 1968.
62. SCHWEITZER Pál: Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai. 1969.
63. HORVÁTH János: Vörösmarty drámái. 1969.
64. FEKETE Sándor: Petőfi, a vándorszínész. 1969.
65. BALOGH László: Asztalos István. 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: Elek Artúr pályája. 1969.
67. BARLA Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. 1970.
68. TAMÁS Anna: Az Életképek. 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap. 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: Szellemtörténet és irodalomtudomány. 1971.
71. NÉMETH G. Béla: Tragikum és történetfelfogás. 1971.
72. BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. 1971.
73. PÓR Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége. 1971.
74. KÖHÁTI Zsolt: Sárközi György. 1971.
75. Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. 1971.

76. Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. 1972.
77. Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. 1972.
78. Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum. 1972.
79. Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. 1973.
80. Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. 1973.
81. Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója. 1973.
82. Martinkó András: Költő, mű és környezet. 1973.
83. Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas panasz keletkezéstörténete. 1973.
84. Sivirsky Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. 1973.
85. Török Gábor: Lírai igeüggyvények stilisztikája. 1974.
86. Pór Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka. 1974.
87. Szalai Imre: A Vajda János Társaság. 1975.
88. Bán Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. 1976.
89. Czigány Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914. 1976.
90. S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. 1976.
91. Sipos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. 1976.
92. Kollin Ferenc: A Prager Könyvkiadó története. 1977.
93. Szuromi Lajos: József Attila: Eszmélet. 1977.
94. Nemes István: Radnóti Miklós költői nyelve. 1979.
95. Di Francesco, Amedeo: A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében. 1979.
96. Szilágyi János: A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között. 1979.
97. Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei. 1980.
98. Bécsy Tamás: A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében. 1980.
99. Lichtmann Tamás: Pap Károly. 1979.
100. Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: Petőfi és a színház. 1980.
102. NAGY SZ. Péter: Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe. 1981.

103. KELEMEN Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. 1981.
104. BÓNIS György: Révay Péter. 1981.
105. RUBIN Péter: Francia barátunk, Auguste de Gerando. 1982.
106. KULIN Ferenc: Hódíthatatlan szellem. 1982.
107. POMOGÁTS Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. 1983.
108. HOPP Lajos: A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840. 1983.
109. LACZKÓ András: Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom. 1983.
110. PÉTERFFY Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt. 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen. 1985.
112. MAY István: A magyar heroikus regény története. 1985.
113. DEME Zoltán: Verseghy könyvtára. 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: A lélek lehetőségei. 1986.
115. BARTA János: A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről. 1985.
116. KOROMPAY H. János: Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél évszázad magyar Baudelaire-értelmezései. 1988.
117. MARTINKÓ András: Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükrében. 1988.
118. GÖMÖRI György: Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: Cholnoky László. 1989.
120. KEMÉNY Katalin: Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélsőjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához. 1990.
121. SANTARCANGELI, Paolo: Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások. 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: Újságpálmák. 1991.
123. NÉMETH G. Béla: Péterfy Jenő. 1991.
124. GYENIS Vilmos: Hermányi Dienes József (1699–1763). 1991.
125. HIMA Gabriella: Kosztolányi és az orosz regény. 1992.
126. SZÉLES Klára: Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata. 1992.

127. DERÉKY Pál: A vasbetontorony költői. 1992.
128. KABDEBÓ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél.« 1992.
129. KILIÁN István: A minorita színjáték a XVIII. században. 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991. 1993.
131. NAGY Imre: Nemzet és egyéniség (Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái). 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: Rend, kételyek, nyugtalanság (A Csongor és Tünde kérdései). 1993.
134. BOTKA Ferenc: Déry Tibor és Berlin (A Szemtől szembe és forrásvidéke). 1994.
135. KRISTÓ Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. 1994.
136. MEZEI Márta: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. 1994.
137. KLANICZAY Tibor/KLANICZAY Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. 1994.
138. VARGA Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig. 1995.
139. SZILI József: Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége. 1996.
140. P. MÜLLER Péter: Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig. 1997.
141. S. VARGA Pál: Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában. 1997.
142. BAJZA Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. 1997.
143. BERKES Tamás: Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete. 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: A kéziratról a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szöveggyűjteménye. 1999.
145. CSORBA Sándor: Bessenyei György világa. 2000.
146. HARTVIG Gabriella: Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860). 2000.

147. VARGA Imre – PINTÉR Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. 2000.
148. BENE Sándor: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriájáról. 2000.
149. SZILÁGYI Márton: Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: Petőfi eszmeroknai. 2001.
151. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok. 2002.
152. MELCZER Tibor: „Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében. 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: „A Sz. SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség. 2003.
154. NAGY LEVENTE: Zrínyi és Erdély. (A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel). 2003.
155. KELEMEN ZOLTÁN: Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben. 2005.
156. DEMETER JÚLIA–PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: „Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény. 2005.
157. BAGI DÁNIEL: Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. 2005.
158. FÜZFÁ BALÁZS: „...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében. 2006.
159. CSIBRA ZSUZSANNA: Tenyérnyi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban. 2006.
160. TASNÁDI ATTILA: Bölöni György, a kritikus. 2006.
161. LATZKOVITS MIKLÓS: A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon. 2007.
162. KNAPP ÉVA: „Judít képit én viseltem”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. 2007.
163. VÖLGYESI ORSOLYA: Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása. 2007.

164. HEGEDÜS BÉLA: Prodromus. Kalmár György (1726–?) vilá-
gáról. 2008.
165. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Szöveg szöveg hátán. A magyar köl-
tészeti variációs rendszere 1700–1840. 2009.
166. BALOGH F. ANDRÁS: Német-magyar irodalmi együttélések
a Kárpát-medencében. 2009.
167. BARTHA KATALIN ÁGNES: Shakespeare Erdélyben (XIX. szá-
zadi magyar nyelvű recepció). 2010.